

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

С. М. Задорожна

**ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ СУЧАСНОГО
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА:
ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ**

Монографія

Чернівці

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

2019

УДК 341.01
3-156

*Рекомендовано до друку Вченою радою Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
(Протокол № 14 від 17.12. 2018 р.)*

Р е ц е н з е н т и:

Тарасов О.В., доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

Тимченко Л.Д., доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу дослідження міжнародної податкової конкуренції НДІ фіскальної політики Університету ДФС України;

Довгерт А.С., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України, професор кафедри міжнародного приватного права Інституту міжнародних відносин Київсько-національного університету імені Тараса Шевченка.

Задорожна С. М.

3-156 Загальні принципи міжнародного права: еволюція та сучасність : монографія/ С. М. Задорожна. – Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2018. – 360с.
ISBN 978-966-000-000-0

У монографії розглянуто філософський, теоретичний, історичний аспекти загальних принципів сучасного міжнародного права, проаналізовано особливості принципів міжнародного права, взаємозв'язок із нормами *jus cogens* і зобов'язаннями *erga omnes*, а також практичні проблеми їх застосування.

Для фахівців з проблем теорії та практики міжнародного права, докторантів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, науково-педагогічних працівників, а також широкого кола читачів.

УДК 341.01

ISBN 978-966-

© Задорожна С.М., 2019

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2019

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ І. Природа загальних принципів міжнародного права	12
1.1. Гносеологія загальних принципів міжнародного права.....	12
1.2. Множинність (плюралізм) визначень загальних принципів міжнародного права	26
1.3. Специфіка становлення й еволюції загальних принципів міжнародного права	45
1.4. Загальні принципи міжнародного права в докласичному міжнародному праві	60
1.4.1. Особливості формування принципів докласичного періоду.....	60
1.4.2. Основні принципи докласичного міжнародного права.....	82
1.4.3. Принципи докласичного міжнародного права як галузеформуючі витoki (засади формування галузей)	104
1.4.4. Гарантії застосування принципів докласичного періоду міжнародного права.....	111
1.5. Загальні принципи міжнародного права у класичному міжнародному праві	127
Висновки до розділу І.....	147
Розділ ІІ. Особливості принципів міжнародного публічного права	155
2.1. Доктринальні розбіжності у визначенні принципів міжнародного публічного права.....	155
2.2. Особливості взаємодії загальних принципів міжнародного права з нормами, правилами та стандартами міжнародного права	166
2.3. Основні критерії визначення наявності принципу міжнародного права.....	176
2.4. Система принципів сучасного міжнародного права..	187
Висновки до розділу ІІ	195

Розділ III. Принципи міжнародного права – правові імперативи	199
3.1. Сучасні принципи міжнародного права в ієрархії норм міжнародного та національного права	199
3.2. Правові особливості норм <i>jus cogens</i>	212
3.3. Юридична природа норм <i>erga omnes</i>	229
Висновки до розділу III	239
Розділ IV. Практика застосування принципів міжнародного права	243
4.1. Механізми реалізації загальних принципів міжнародного права.....	243
4.2. Гарантованість дотримання загальних принципів міжнародного права.....	250
4.3. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права»: національна та зарубіжна практика	275
Висновки до розділу IV	293
Список використаних джерел та літератури:.....	297

ВСТУП

Сучасний глобальний світ знову перебуває на стадії переломного етапу. Непоодинокими є думки про зниження ролі та неефективність міжнародного права і, насамперед, його основоположних принципів. Міжнародне право сучасності розвивається як глобальне право людства, в якому держава вже не виступає як найефективніший та, тим паче, єдиний суб'єкт міжнародних відносин. Нове прогресивне міжнародне право – це не тільки міжнародний договір та звичай, все частіше новими регуляторами міжнародних відносин виступають сучасні джерела міжнародно-правового регулювання. Зростає роль міжнародних стандартів, резолюцій міжнародних організацій, а рішення органів міжнародного правосуддя набули неабиякого авторитету. Такі сучасні виклики зовсім не відправляють принципи міжнародного права на верхню полицю, лаву запасних, навпаки, саме в сучасному міжнародному праві його принципи набувають нового подиху та нових забарвлень. Найрозповсюдженіше і сьогодні уявлення про принципи міжнародного права як про основоположні принципи закріплені в Статуті ООН та підтверджені у Декларації про принципи і ряді інших міжнародних документів. Більшість підручників з міжнародного права обмежують висвітлення саме такої кількості основоположних принципів у міжнародному праві. Однак сучасне міжнародне право давно переступило етап позитивістського уявлення про його природу, теперішні суб'єкти міжнародного права все частіше звертаються до норм м'якого міжнародного права. Нинішнє глобальне людиноцентристське міжнародне право¹ увійшло в епоху

¹ Таке розуміння терміна глобальне не збігається із терміном *універсальне міжнародне право*, а скоріше передбачає розуміння його як сучасного міжнародного права, що отримало нові характерні риси людиноцентризму, чи, як його називає А. Тріндаді, *Trinidad A. Foundations Of International Law: The*

демократично-ліберального, живого, еволютивно зумовленого права, що зароджується у самих відносинах, які постійно еволюціонують, розвиваються та змінюються. Такий характер швидкоплинних змін вимагає від міжнародного правопорядку відповідних новітніх регуляторів, які були б здатними пристосовуватися та відповідати викликам глобалізації. Саме принципи як природно-правове явище за своїм характером і природою здатні виступати та гідно конкурувати поряд із іншими сучасними регуляторами, як прогресивні, стабільні та гнучкі норми, що відповідають потребам сучасних міжнародно-правових відносин. У сучасному міжнародному праві простежується поява нових галузей, в яких основою та підґрунтям також виступає саме системоутворюючий принцип-норма, наприклад, у міжнародному космічному праві – принцип відкритого космічного простору, в міжнародному екологічному праві – принцип заборони заподіяння шкоди довкіллю. Характерний для таких основоположних принципів у нових галузях їх глобальний вимір і загальнолюдське значення, що створюють передумови для набуття ними імперативного характеру, а зобов'язань, що з них випливають, ознак відносин *erga omnes*. Система сучасних принципів міжнародного права вказує на розширення їх кола та збільшення ролі інших, крім основоположних принципів, регулювання міжнародно-правових відносин сьогодення. Особливої ролі при цьому набувають загальновизнані принципи права, до яких усе частіше звертаються органи міжнародного правосуддя. Необхідність такого звернення пояснюється розширенням кола питань і спорів, з якими звертаються до судів сучасні суб'єкти міжнародного права. Як показує практика міжнародного правосуддя, все частіше при вирішенні спорів застосовують принципи справедливості, рівності, недискримінації, еволютивного тлумачення, пропорційності та верховенства права. Розширюється практика застосування принципів

національних правових систем за умови пристосування їх до умов міжнародного правопорядку. Як бачимо, сучасна система міжнародного права характеризується гнучкістю методів і принципів регулювання, а здатність принципів міжнародного права до історичної трансформації доводить їх перспективність та ефективність у сфері сучасного міжнародного правового регулювання.

На сучасному етапі розвитку науки міжнародного публічного права основною тенденцією є розгляд і наукове осмислення практичних питань, проте вкрай мало уваги приділяється фундаментальним питанням теорії, зокрема принципам міжнародного права. Разом з тим, наявні відмінності і суперечності в підходах вітчизняних і зарубіжних дослідників до принципів міжнародного права, а також відсутність їх нормативного визначення та закріплення, зрозуміло, не означають, що такі взагалі відсутні як правова реальність, оскільки правові принципи – це основні ідеї та буття міжнародно-правової системи. Головні завдання і функції принципів міжнародного права в будь-якій галузі права однакові, а саме: сприяння єдності, внутрішньої цілісності й системності правого регулювання є базою як для правотворчої, так і для правозастосовчої діяльності.

Теперішні глобалізаційні процеси сприяють оновленню як національних правових систем, так і всієї міжнародної системи загалом. При цьому зміни, що відбуваються, дають не тільки позитивні, але й негативні наслідки, що зумовлює актуальність аналізу проблем трансформації, в першу чергу міжнародної правової системи в умовах глобалізації та пошуку шляхів розв'язання проблем, що виникають як наслідок. У зв'язку з цим виникає запитання: чи можуть принципи міжнародного права в процесі свого впливу на право, правосвідомість, правотворчість і правозастосування якимось сприяти розв'язанню міжнародно-правових проблем? Щоб уникнути негативних наслідків глобалізаційних змін у правовій сфері, потрібно забезпечити гармонійний розвиток національних правових систем держав у мінливих умовах шляхом урівноваження у результаті дії стабілізуючої функції принципів міжнародного права.

Значення загальновизнаних принципів права для міжнародного права та міжнародного правопорядку в цілому важко переоцінити. Принципи права – спадок людства, що не має державних кордонів, спадок, що пройшов тривалий шлях: від поодиноких звичаїв («не вбий», «на вкради», «потрібно вислухати обидві сторони») до закріплення в національному законодавстві більшості сучасних держав світу та міжнародних документах. Саме принципи віддзеркалюють ті соціальні зміни, що відбуваються у процесі розвитку суспільства.

Застосування принципів міжнародного права усуває прогалини у міжнародному праві, ліквідовує колізії норм міжнародного права, забезпечує «авангардне» регулювання нововиявлених відносин. Принципи є керівними витоками у формуванні та реалізації норм міжнародного права, правовою базою всієї міжнародно-правової системи, яка є результатом розвитку ґрунтовних принципів як найвищих імперативів системи. Загальні принципи права не мають національної належності, як слушно зазначає І. Покровський, «національність є фактом історії, а не критерієм справедливості чи доречності»¹.

Протягом усієї історії існування і взаємозв'язків міжнародного та внутрідержавного права чи не найбільшу роль в їх взаємодії відігравали принципи права. Загальні принципи права виникають паралельно в міжнародному та внутрішньому праві. У національній і зарубіжній доктрині неодноразово стверджувалось, що загальні принципи права впливають на формування норм міжнародного публічного, міжнародного приватного чи наднаціонального права загалом.

Дослідженню сутності, значення та функціонування принципів у міжнародному праві повсякчас приділяли достатньо уваги вітчизняні та зарубіжні як учені-міжнародники, так і теоретики права. Зокрема, загальнотеоретичні аспекти проблеми принципів права стали предметом докторського дослідження українського вченого-теоретика А. Колодія, С. Погребняка, О. Уварової. Спеціальним дослідженням у сфері

¹ Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 2001. С. 58.

міжнародного публічного права присвячені праці Л. Галенської, О. Луткової, Л. Новікової, А. Сибатяна. Чимало думок і бачень проблеми залишає визначення загальновизнаних принципів міжнародного права, їх системи, нормативного закріплення в міжнародному праві та їх місця, актуальними.

Сутності принципів міжнародного права в українській науці майже не приділено уваги. Частково проблему природи джерел принципів міжнародного права досліджувала О. Київець, соціологію норм права, та, в тому числі, норм міжнародного права розглядала І. Музика, окремі сторони досліджуваної проблеми знаходимо у працях В. Буткевича, О. Буткевич, О. Задорожного, В. Мицика, О. Мережка.

Крім того, знаходимо ряд фундаментальних досліджень питання принципів міжнародного права і в радянській доктрині, зокрема в працях В. Василенко, Г. Ігнатенко, А. Талалаєва, А. Бахова.

Особливий інтерес до принципів міжнародного права був у радянські часи (60-90-ті роки) і пов'язаний із прийняттям Статуту ООН. Саме тоді було розроблено основні доктринальні положення про принципи міжнародного права, які навіть на сучасному етапі розвитку кардинально не змінені. Так, були видані багатотомні теоретичні дослідження, в яких принципам присвячено окремий том. Значний внесок у розвиток теоретичного обґрунтування принципів міжнародного права зроблений саме за часів радянської доктрини (Р. Бобров, Г. Тункін, Л. Алексідзе, І. Лукашук), сучасна ж доктрина характеризується чималою кількістю авторських досліджень з окремих питань проблеми принципів міжнародного права, що є на, нашу думку, наслідком незавершеної дискусії щодо принципів і відсутності єдиного доктринального та нормативного визначення поняття принципів. Однак, багато поглядів і незмінні дискусії про принципи є сутністю самих принципів, що століттями доводять їх актуальність, необхідність та основоположність.

Численні напрацювання у сфері багатогранних аспектів принципів міжнародного права можна знайти і в західній доктрині. Спеціальні дослідження принципів міжнародного

права проведені Я. Броунлі, Х. Кельзен, Х. Лоуренсом, С. Мерфі, Х. Роліном. Окремі аспекти принципів можна знайти у працях з проблеми джерел міжнародного права – М. Ейкхерста, Дж. Брайерлі, В. Дегана, Т. Хіллера, Р. Колба, М. Панезі, М. Віраллі та ряду інших. Велике значення для дослідження принципів міжнародного права мають наукові напрацювання про принцип добросовісності в міжнародному праві А. Зіглера, Дж. Баумгартнера, М. Віраллі, М. Вернардо, Е. Кремадеса, Д. Мітчела та інших. Велика кількість праць західних учених присвячена ролі загальних принципів права в міжнародному праві, зокрема Ф. Раймондо, Дж. Фіцморіса, Дж. Шварценбергера, Дж. Гаджа, Г. Герцега, Дж. Ламмерса. Проблеми когентності принципів міжнародного права присвячені дослідження А. Тріндаді, А. Фердросса, А. Зіглера, А. Робледо.

Наукова новизна даного монографічного дослідження полягає, насамперед, у спробі комплексного аналізу вітчизняної та зарубіжної доктрини, національної та міжнародної практики функціонування принципів міжнародного права на сучасному етапі розвитку людства. Крім того, у запропонованому дослідженні проаналізовані міжнародно-правові явища, які ще не були достатнього висвітлені в сучасній вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі.

Основа дослідження ґрунтується на відповідних міжнародних нормативно-правових актах, а також на чинних Конституціях провідних зарубіжних держав та України. У дослідженні належно використані наукові праці зарубіжних і вітчизняних авторів про принципи міжнародного права і практику національних та міжнародних судових органів з питань застосування принципів міжнародного публічного права.

Об'єктом монографічного дослідження стали суспільні відносини, що виникають між суб'єктами міжнародного права у процесі застосування принципів міжнародного права, а також взаємодія між принципами та іншими нормами міжнародного права у процесі їх функціонування. Предметом дослідження слугує система принципів сучасного міжнародного публічного права.

Багатогранність принципу міжнародного права як правового явища передбачає необхідність використання

принципу методологічного плюралізму у дослідженні його сутності та використання загальноправових методів, оскільки міжнародне право є частиною єдиної правової матерії. Основним методом даного монографічного дослідження є, насамперед, порівняльно-правовий метод, за допомогою якого здійснено порівняння загальних принципів міжнародного права та принципів міжнародного права, принципів міжнародного права та інших норм міжнародного права, їх місця в системі міжнародного права із виділенням загального і особливого при взаємодії. Як допоміжні використано порівняльно-історичний і порівняльно-політичний методи, метод конкретного аналізу об'єкта дослідження. Особливе значення у роботі отримав прагматичний метод, що дозволив використати принципи для узгодження інтересів і цінностей суб'єктів міжнародного права, знаходження оптимальних рішень у конкретних ситуаціях.

Теоретична і практична значимість монографічного дослідження полягає в тому, що результати дослідження – загальнотеоретичні та практичні висновки – можуть бути корисні для поглиблення наукового розуміння проблем, що розглядаються, а також залучені до практичної роботи. Зокрема, в процесі подальшого вивчення функціонування принципів міжнародного права на міжнародному та національному рівнях; удосконалення і подальшого розвитку міжнародно-правових та національних конституційних положень, пов'язаних із закріпленням та реалізацією принципів міжнародного права; у процесі викладання курсів «Міжнародне право», «Право Європейського Союзу», «Конституційне право України», «Міжнародне приватне право» та інших юридичних, політологічних, історичних дисциплін.

РОЗДІЛ І. ПРИРОДА ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1.1. Гносеологія загальних принципів міжнародного права

Філософія міжнародного права (далі МП) дозволяє відшукати природу його принципів, їх місце у міжнародному правопорядку, як одного з найважливіших аспектів у його соціальній дійсності. У рамках різних філософських течій можна розкрити зміст принципів міжнародного права як комплексного, багатогранного явища суспільного життя. Філософія та міжнародне право розвиваються паралельно навколо теоретичних і практичних аспектів принципів, як найактуальнішого та дискусійного явища, їх взаємозв'язок показує необхідність філософського усвідомлення природи принципів міжнародного права та показує зростаючий інтерес до філософії у контексті сучасного міжнародного права.

Гносеологія як центральна частина філософії дає можливості усвідомлення правової реальності, потенційних можливостей принципів, співвідношення міжнародної доктрини та об'єктивної реальності. Гносеологічний аспект принципів – це інформація про закономірності правового пізнання явища, що є необхідною умовою ефективного функціонування та розвитку самого міжнародного права та його принципів. Саме гносеологія дозволяє адаптувати відповідно до специфіки сфери міжнародного права основних постулатів і досягнень філософії права. Насамперед, методології, онтології (вчення про буття принципів) та аксіології (вчення про цінності принципів) загальних принципів міжнародного права. Зауважимо, що загальна теорія права, на відміну від філософії, виникла порівняно недавно (в кінці XIX ст.) та під сильним впливом позитивістського напрямку у праві. Однак сучасною тенденцією у теорії права в тому числі в теорії міжнародного права, є філософське обґрунтування явищ теорії права, дослідження права безвідносно до національних особливостей, у

глобальному вимірі, в напрямку подолання бар'єра між пізнанням і буттям. Саме такою тенденцією пронизані сучасні принципи міжнародного права.

Загальновідомо, що корені міжнародного права у теорії природного права, які у певні періоди часу мали сильний теологічний вплив, наступний вплив історичної школи (XIX ст.) і до початку (XX ст.) – класичного позитивізму. Сучасною тенденцією, як уже зазначалося, є відсутність єдиного підходу до правового пізнання, навпаки, наука міжнародного права сьогодні характеризується широким спектром наукових напрямків і теорій, що дещо ускладнює повний аналіз усіх існуючих поглядів на принципи міжнародного права. У нашому дослідженні зупинимося на найосновніших із них.

Природно-правова концепція принципів міжнародного права – одна з найдавніших. Найбільше її прихильників знаходимо як у класиків, так і у сучасних західних учених¹. М. Шоу називає її «найсуттєвішою для розуміння міжнародного права та невід'ємною для прав людини»². Однак, будучи такою, природно-правова концепція й сьогодні не отримала систематичної розробки, хоча дуже того потребує. На думку А. Кудінова, «по суті принципи міжнародного права являють собою принципи природного права, позитивовані в міжнародному праві. Зв'язок з природним правом надає принципам міжнародного права властивість фундаментальності і стійкості дії»³. На думку цього автора у витоках загальних принципів міжнародного права знаходяться природно-правові цінності: принцип юридичної рівності держав заснований на

¹ Оппенгейм Л. Международное право. Том I: Мир. Полутом 1 / пер. с 6-го англ. изд., доп. Г. Лаутерпахтом; под ред., предисл. Крылова С. Б. Москва: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. 408 с.; George R. P. In defense of Natural Law. Oxford: Oxford University Press. 1999. P.29-55; George R. P. In defense of Natural Law. Oxford: Oxford University Press. 1999. P.97-111.

² Shaw M. International Law. 6nd ed. Cambridge: Cambridge University Press. 2008. P. 17.

³ Кудинов А. С. Естественно-правовая концепция международного права // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. 2015. Том 15. Вып. 2. С. 130.

природно-правовій рівності, що розповсюджується і на людей, і на народності чи держави, принцип мирного вирішення міжнародних спорів впливає з миру як цінності природного права, принцип суверенітету близький до принципу гідності, принцип поваги прав людини впливає із гідності особистості як цінності природного права.

У переважній більшості витoki імперативності принципів також у природному праві, принципи є непорушними, тож усі держави повинні їх дотримуватись. Такої позиції дотримуються прибічники природно-правової течії¹, тоді як позитивісти відстоюють майже повну свободу договору. Одним із засновників концепції *jus cogens* став А. Фердросс, ідею закріпити дану концепцію у Віденській конвенції про право міжнародних договорів висунув Х. Лаутерпахт, а остаточну редакцію згаданого договору внесено Дж. Фіцморісом². Прибічники природно-правової течії вбачають позитивно-правовим джерелом норм *jus cogens* міжнародно-правовий звичай, саме тому такі норми-принципи найбільш тісно пов'язані із концепцією природного права, ніж інші норми, і недотримання таких норм є грубим порушенням природного права.

Важливий зв'язок загальних принципів і природно-правової концепції простежується із загальними принципами права цивілізованих націй, закріплених як джерело міжнародного права у п. 1 «с» ст. 38 Статуту МС ООН та можливістю Міжнародним Судом ООН вирішувати справи *ex aequo et bono* на підставі власних переконань щодо міжнародної справедливості згідно з п. 2 ст. 38 МС Статуту ООН³. К. Хендерсон відносив до таких принципів три групи, що класифікуються за їх походженням: притаманні національним

¹ Hiller T. Sourcebook on public international Law. Cavendish publishing limited. 1998. P.100.

² Кудинов А .С. Естественно-правовая концепция международного права // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. 2015. Том 15. Вып. 2. С. 130.

³ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945 // URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_010/page2

правовим системам (естопель, добросовісності, *res judicata*); ті, що виникли на міжнародному рівні (*pacta sunt servanda*, мирного вирішення спорів); джерелом яких є природне право (справедливість, гуманність)¹. Саме такі принципи є джерелом-нормою², яка являє собою природно-правове джерело міжнародної правотворчості та можливості органами міжнародного правосуддя тлумачити принципи відповідно до конкретних обставин справи та об'єктивної дійсності, надаючи природно-правовим цінностям позитивного відображення.

Сьогодні кількість заперечувачів природно-правового розуміння принципів міжнародного права достатньо велика, їх аргументи, як правило, зводяться до релігійності, ненауковості, заполітизованості, неправового характеру, нечіткості і т.д.³. Окремі автори зауважують, що «в міжнародному праві, яке є об'єктивною правовою системою, немає місця суб'єктивності політики та теорії справедливості»⁴, а отже, заперечують можливість суддівської правотворчості, а інтелектуальний клімат природного права дає «можливість державам відстоювати свої права і ігнорувати обов'язки, що є безумовним шляхом до безладу»⁵.

Позитивістський напрямок традиційно вважають більш науковим і об'єктивним. У сучасній юридичній науці виділяють класичний позитивізм (Д. Анцилоті) та неопозитивізм, ряд шкіл і напрямків. На думку Анцилотті, «вирішальним фактором у створенні права є воля рівноправних політичних одиниць ... явне або мовчазне вираження злиття волі окремих держав у

¹ Henderson C. W. Understanding international law. Chester: Wiley-Blackwell, 2010. P. 73-75.

² Kolb R. Principles as sources of international law: (with special reference to good faith) // *Netherlands International Law Review*, 2006, vol. 53, no. 1. P.1-36. URL: <http://archive-ouverte.unige.ch>

³ Кудинов А. С. Естественно-правовая концепция международного права // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. 2015. Том 15. Вып. 2. С. 126-129.

⁴ Koskeniemi M. From apology to Utopia: The structure of international legal argument. Cambridge: Cambridge University Press. 2005. P.23.

⁵ Malanczuk P. Akehursts modern introduction to international law. 1997, 7nd rev. ed. London; New York: Routledge. XXII. P.17.

єдине ціле, що утворює угоду, обов'язкову в силу принципу *pacta sunt servanda*; цей принцип оголошувався «основною нормою», обов'язковість якої лежить за межами юридичних норм і може бути предметом досліджень лише політичних, етичних та інших наук»¹. Позитивізм у міжнародному праві передбачає два взаємопов'язаних моменти: по-перше, догматизм, тобто принципи міжнародного права розглядаються як незаперечне правило, що забороняє будь-які відхилення, все, що виходить за рамки внутрішнього аналізу норми вважається неюридичним, та, по-друге, формалізм, що зводить принципи лише до текстів джерел міжнародного права. Отже, класичний позитивізм передбачає правове обґрунтування принципів міжнародного права відмежовуючись від позаправових факторів (умови суспільного життя, ідеологічні, моральні, релігійні, філософські аспекти), отримав основну критику на основі відриву права від реальності, нездатності забезпечити реалістичність міжнародних принципів.

Волюнтаристський напрямок передбачає основу обов'язковості міжнародного права в угоді. Так, Л. Райт убачав у згоді держави «найвище джерело міжнародного права, суверенітет держави не обмежений у тій мірі, в якій держава не визнала спеціально міжнародне зобов'язання або правила, принципу або стандарту. ... Держава не може бути зобов'язана новою нормою міжнародного права без своєї згоди на неї»². Аналогічної думки дотримувались Ч. Хайд³ та Г. Шварценбергер⁴.

Класичний позитивізм, що визнає лише два джерела міжнародного права – договір та звичай, неідентичний

¹ Анцилотти Д. Курс международного права. Т. 1: Введение – общая теория / пер. А. Л. Саккетти, Э. М. Фабрикова; под ред. Д.Б. Левина. Москва: ИЛ, 1961. С.56-59.

² Wright R. Custom as a Basis for International Law in the Post War World // The Texas International Law Forum, 1966, V. II, Summer. № 2. P. 153-154.

³ Хайд Ч. Международное право, его понимание и применение Соединенными Штатами Америки / пер. с англ.; под ред. Дурденевског В. Н.; Москва: Иностранная литература, 1950. Т. 1. С. 59.

⁴ Schwarzenberger G. International Law and Order. London, Stevens & Sons, 1971. P. 262.

формалізму та волюнтаризму, останні дозволяють успішно адаптуватися позитивізму до нових зовнішньополітичних реалій за рахунок чіткості та жорсткості. Отже, сучасний неопозитивізм «не стверджує повну незалежність права від соціально-політичного контексту»¹. Зокрема, представники аналітичної юриспруденції вказують на єдність системи міжнародного права на підставі основної норми – Г. Кельзен² та єдності первинних і вторинних джерел³ – Х.Л. Харт. На думку Д. Золо для Г. Кельзена «існує лише одна правова система, яка містить єдину нормативну ієрархію, як внутрішню, так і міжнародне право, із першістю в ній міжнародного права»⁴. У Х.Л. Харта обов'язковість міжнародного права як психологічний елемент (почуття обов'язку дотримуватись норми, яку більшість держав вважають правом) бере свої витoki у стихійно виникаючих звичаях, які не залежать від суверенітету держави та її погодження, як первинні норми зобов'язання. На думку Х.Л. Харта, єдність внутрішньодержавної та міжнародної правових систем у функціональному призначенні як соціального регулятора, що не пов'язаний із моральними акцентами, але механізми реалізації, джерела та засоби примусу є різними та потребують постійного вдосконалення у зв'язку з утратою суверенітетом держав свого абсолютного характеру та зростанням ролі недержавних суб'єктів міжнародних правовідносин.

Ш. Руссо пояснює основи природи міжнародного права моральними та соціологічними судженнями, як на його думку, вони знаходяться за межами позитивного права, а тому відносить до позитивного права те, що «визнане обов'язковим державами ... ефективно дотримується державами та

¹ Мережко А. А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права. Київ: Юстиниан, 2002. С.11.

² Kelsen H. The Principles of International Law. New York: Holt, Rinchart and Winston, 1967. 460 p.

³ Hart H. L. A. The Concept of Law. Oxford: Clarendon Press, 1994. 328 p.

⁴ Zolo D. Hans Kelsen: International Peace through International Law. 2007. URL:<http://www.juragentrum.org/topics/thil/en/kelsen.htm>

застосовується міжнародними судами»¹.

Прагматичний підхід народився в міжнародному праві між двома світовими війнами внаслідок критики формально-догматичного підходу, в міжнародному праві² він дозволяє використовувати принципи міжнародного права для узгодження інтересів і цінностей суб'єктів міжнародного права, знаходження оптимальних рішень у конкретних ситуаціях. Прагматики «розглядають право як одночасно доцільність і принцип, максимізування, добробут і тлумачення, відокремлене вдосконалення наукового методу і повне соціальне занурення»³. У прагматичному підході виділяють ідеалістичний прагматизм Г. Лаутерпахта (міжнародне право визначається «чимось більшим, ніж просто набір позитивних норм»⁴) і реалістичний прагматизм Г. Моргентау⁵ (засновник школи реалізму в теорії міжнародних відносин вважав, що міжнародне право залежало від результатів політичної боротьби та розстановки сил на міжнародній арені). На думку Г. Вайпана, реалізм Г. Моргентау «засновувався на складних і неоднозначних уявленнях про співвідношення права і політики, що дозволяє вважати його одним із засновників сучасного міжнародно-правового прагматизму»⁶.

Г. Лаутерпахт розглядав міжнародне право як «систему загальних принципів, які в силу свого абстрактного характеру

¹ Rousseau Ch. Droit international public. Paris, 1970. T. 1. Introduction et sources. 1970. P.37, 57-58.

² Детальніше про підхід: Вайпан Г. В. Принцип пропорциональности в современном международном праве: дис. канд. юрид. наук: 12.00.10 / Вайпан Григорий Викторович; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва, 2017. 197 с.

³ Grey T. C. Freestanding Legal Pragmatism // Cardozo Law Review. 1996. P.26.

⁴ Lauterpacht H. The Function of Law in the International Community. Oxford: Clarendon Press, 1933. P. 80.

⁵ Morgenthau H. Positivism, Functionalism, and International Law // American Journal of International Law. 1940. P. 260-284.

⁶ Вайпан Г. В. Принцип пропорциональности в современном международном праве: дис. канд. юрид. наук: 12.00.10 / Вайпан Григорий Викторович; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва, 2017. С.43.

вимагали тлумачення та адаптації до обставин конкретних спорів»¹. Якщо Г. Лаутерпахт для обґрунтування рішення суду вказував на загальні принципи права, то Г. Моргентау на свободу розсуду правозастосовувача.

Представниками соціологічного підходу право розглядалось як самостійне соціальне явище, соціальний факт. «Спроби відшукати нову методологію, яка дозволила би вийти за межі легального (офіційно встановленого права), призвели до появи руху *вільного права* (*Freirechtsbewegung*), започаткованого французькими, австрійськими та німецькими науковцями Є. Ерліхом (вважався духовним главою руху), Ф. Жені, Г. Канторовичем, Г. Гурвичем, Е. Фуксом та ін., які, критикуючи тодішню позитивістську юриспруденцію, вважали, що вивчення правознавством лише *формального* права (встановленого державою), тобто чинного законодавства, є недостатнім для досягнення природи і дійсності права. Протиставивши *живе право* праву формальному, представники руху розширили праворозуміння, залучаючи до нього не тільки правові тексти, а й правові норми дійсності як внутрішній порядок людських спільнот»².

Значний внесок у вивчення проблеми соціологічного взаємозв'язку права й інтересу здійснив засновник школи вільного права австрійський юрист українського походження Є. Ерліх. У фундаментальній праці «Основи соціології права»³ Є. Ерліх обґрунтовує свій підхід так: «Центр тяжіння права у наш час, як і у всі часи, – не в законодавстві, не в судовій практиці, а в самому суспільстві». Ідея Є. Ерліха полягала в тому, що існує спонтанний, не залежний від формально діючого права соціальний порядок, який створюється шляхом взаємного

¹ Lauterpacht H. The Function of Law in the International Community. Oxford: Clarendon Press, 1933. P. 158.

² Курс международного права: в 6 т. Т. II: Основные принципы современного международного права. / А.С. Бахов, Р.Л. Бобров и др.; гл. ред.: Ф.И. Кожевников, В.М. Корецкий и др. Москва: Наука, 1967. С. 32

³ Эрлих О. Основоположение социологии права: монография / под ред. В.Г. Графского, Ю.И. Гревцова. Санкт-Петербург: ООО Университетский издательский консорциум, 2011. 704 с.

узгодження індивідуальної або колективної волі та інтересів. При цьому Є. Ерліх допускав, що існують конфлікти. Але вирішуються вони, на його думку, переважно не зверненням до абстрактних норм, а оцінкою конкретних обставин самими зацікавленими особами, обраними арбітрами або суддями. Вирішувати спори судді, арбітри повинні на основі справедливості.

Сучасна соціологічна методологія, в основу якої перш за все покладено й теорію *живого права*, дозволяє показати в міжнародному праві взаємодію з економікою, політикою, ідеологією, національною і духовною сферами в суспільстві; розкрити виникнення, розвиток і реалізацію суб'єктивних прав індивіда, його спільнот і організацій; пов'язати конкретні правомочності з конкретними потребами й інтересами суб'єктів міжнародного права, довести, що норми міжнародного права походять не від держави (погодження воль держав), а від людини (погодження волі всіх)¹.

Критерій справедливості знаходиться у реальному правовому житті, у суспільстві.

Отже, прагматики та реалісти вказують на призначення принципів міжнародного праву у сприянні реалізації соціального призначення міжнародного права шляхом досягнення балансу інтересів на підставі індивідуальних обставин конкретних справ.

Одним із напрямків соціологічної теорії є феміністичний, де основний аспект у міжнародних відносинах — це вплив соціальних факторів на повсякденне життя жінок, біженців і т.д. і важливість залучення феміністичних досліджень до пояснення політичних і правових реалій, зокрема, необхідності залучення жіноцтва до державних справ з метою розвитку суспільного статусу жінок. Важливе значення при дослідженні принципів міжнародного права даний напрямок має у питаннях міжнародної безпеки, адже саме феміністський рух порушує

¹ Більш детально про міжнародне право як «живе» див.: Маник А.З. Ідеї концепції «живого» права Євгена Ерліха у розвитку сучасного міжнародного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Маник Альона Захарівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2018. 20 с.

питання захисту цивільного населення під час збройних конфліктів, серед якого найбільше страждає жіноцтво, саме цей рух порушує питання глобальності сексуального насильства під час війни та домашнього насильства, зокрема. Такий аспект сприяє розвитку основоположного принципу захисту прав людини та принципу недискримінації за гендерною ознакою. Феміністичний рух пов'язує особисту безпеку на національному рівні із відсутністю економічних, військових, екологічних, політичних загроз на міжнародному рівні. На думку представників феміністичного напрямку, «мілітаризм, сексизм і расизм між собою взаємопов'язані, більшість феміністів погоджується з тим, що поведінка індивіда та внутрішня політика держави не повинні відокремлюватися від державної поведінки на міжнародній арені»¹. Важливим моментом у захисті економічних права є напрямок удосконалення соціальної захищеності жінок-домогосподарок, праця яких не визнається за повноцінну, праця жінок знаходиться на периферії світової економіки, а тому не гарантує економічної безпеки у сім'ї.

Нормативізм у міжнародному праві найбільш яскраво виражений у «чистому вченні» Г. Кельзена², є розвитком юридичного позитивізму та аналітичної юриспруденції. Основне твердження автора полягає в очищенні принципів міжнародного права від понять політичного, етичного, соціологічного та ідеологічного елементів, тобто вивченні суто формальної їх сторони. Нормативістське бачення міжнародного права передбачає ієрархічну структуру норм, де на вершині цієї піраміди стоїть *основна норма* (основні принципи закладені в ній), яка є джерелом дійсності усіх інших норм. І хоча даний напрямок відриває принципи від реальної картини права, у філософії міжнародного права він має важливе значення для проблеми основних принципів міжнародного права, оскільки саме вони виступають *основною нормою*, критерієм законності

¹ Reardon B. Sexism and the War System. Syracuse University Press, 1996. 112 p.

² Kelsen H. Principles of International Law. New York, 1952. 461 p.; Kelsen H. The Pure Theory of Law and Analytical // Harvard Law Review, Vol. 55, No. 1. November, 1941. pp. 44-70.

та ефективності міжнародного правопорядку.

Політико зорієнтовані дослідники, наприклад Ф. Джессап¹, звертають увагу на необхідність визнання загального інтересу міжнародного співтовариства щодо дотримання міжнародного права, тож порушення загальної норми міжнародного права не повинно розглядатися лише як таке, що зачіпає інтереси зацікавленої держави. Ф. Джессап указує на необхідність створення міжнародного уряду, де колективна воля міжнародного співтовариства буде превалювати над індивідуальною волею суверенної держави, абсолютний суверенітет держави не сумісний із принципами загального інтересу. Важливим моментом у даному напрямку для дослідження принципів міжнародного права є необхідність звернення колективної волі на забезпечення загальних принципів міжнародного права, що виражають такий загальний інтерес.

Школа критично-правових досліджень² по суті намагається викрити міжнародне право, вважаючи його таким, що не відповідає об'єктивній дійсності та є замаскованою політикою, оскільки норми та принципи є невирішуваними конфліктами, які не можуть дати правильної відповіді при вирішенні судових спорів. Судові рішення не можуть бути об'єктивними, оскільки неможливо абсолютно позбавитись упередженості, вподобань чи інших суб'єктивно-психологічних факторів, саме тому на підставі тлумачення одного і того ж принципу можливі досить різні висновки. Однак, на нашу думку, саме така природа принципів, яка дозволяє тлумачити їх відповідно до конкретної обставини справи, є можливістю досягнення об'єктивності та справедливості. Ця школа розвиває напрямок міжнародної безпеки, в рамках якої виділяють дві протилежні течії: перша – *гроціанська* – кооперативна безпека³, передбачає необхідність стримування агресії за рахунок зустрічних загроз і нанесення уражень тому, від кого виходить

¹ Jessup P. C. Transnational Law. New Haven: Yale University Press; London: Oxford University Press, 1956. 113 p.

² Koskeniemi M. From apology to Utopia: The structure of international legal argument. Cambridge: Cambridge University Press. 2005. 740 p.

³ Dewitt D. Common, comprehensive, and cooperative security. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09512749408719067>

агресія на основі принципів транспарентності та контролю за озброєнням. Не підтримуючи такі погляди, друга – *кантіанська школа*¹ – висуває тезу про необхідність діяти не на основі визнаних принципів і норм, виходячи із гуманітарних цінностей та ідеалів, звідси і концепція гуманітарної інтервенції, неефективність ООН і висування на перший план ролі НАТО. Вважаємо такі ідеї занадто критичними, однак дані дослідження все ж таки важливі при дослідженні проблеми механізмів забезпечення виконання та гарантування принципів міжнародного права.

Глобалізація стала вирішальним фактором впливу на міжнародне право ХХІ ст., глобальний простір розмиває межі між міжнародним і національним правом, набуває особливого значення зобов'язання *erga omnes*, важливу роль набувають міжнародні організації, в т.ч. неурядові, особливої ролі набуває ООН, неминуче виникає та розвивається концепція глобального управління, для позначення якої М. Шепелєв використовує термін «мондіалізація»². О. Задорожній³ доводить, що концепція мондіалізму стала найбільш сталою спробою пояснити універсалістську сутність міжнародного права. На думку Б. Юськіва, «глобальне управління є, насамперед, управлінням політичним, яке здійснює організуючий вплив на світову спільноту і в якому політика виходить за національні межі і набуває глобального (транснаціонального) рівня»⁴. Даний

¹ Cohen R., Michalka M. Cooperative Security: New Horizons for International Order // The Marshall Centre Papers. 2001. № 3. 68 p.; Cohen R., Westbrook R. Conclusion: The beginnings of international relations. // *Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations* / ed. by R. Cohen and R. Westbrook. Baltimore and London. The Johns Hopkins University Press. 2000. P. 225-236.

² Шепелєв М. А. Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку. Київ: Генеза, 2004. С.16.

³ Задорожний А. В. Генезис политико-правовой идеологии мондиализма // Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право. 1987. № 24. С.68-74.; Задорожний А. В. Критический анализ мондиалистических политико-правовых концепций // Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право. 1986. № 23. С.40-44.

⁴ Юськів Б. Концепція і парадигми глобального управління // Політичний менеджмент. 2009. № 1. С. 119-130.

напрямок має важливе значення для визначення ролі, місця, засобів і методів забезпечення принципів міжнародного права, як основоположних норм у глобальному праві.

У процесі глобалізації права формується та розвивається теорія міжнародного конституційного права¹, яка висуває ідею формування самостійної галузі міжнародного права – конституційного права внаслідок насичення міжнародного права принципами міжнародного конституційного законодавства (права людини, демократія, верховенство права, федералізм). На думку Л. Обердорфера, «конституційні принципи співтовариства держав і конкретних провідних держав або регіонів «зламують» зарезервовану винятково за державами сферу (*domaine reserve*)»².

Психологічний напрямок у міжнародному праві розглядає принципи як психологічну реальність, яка в них закріплюється, що дозволяє більш глибоко зрозуміти їх значення з урахуванням їх психологічного змісту. Візьмемо для прикладу принцип незастосування та погрози силою. При тлумаченні даного принципу виникає питання визначення поняття війни та сили, адже не будь-яке застосування збройної сили розглядається як війна. На думку О. Мережка, «війна виникає тоді, коли люди думають, що це саме війна, а не що-небудь інше»³, а Г. Гінс, розглядаючи співвідношення сили та права, зауважує: «те, що

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2009_1_15

¹ Oberndorfer L. Transnationalisierung des rechts, transitional constitutionalism und internationales verfassungsrecht // Intern. Constitutional law: Working paper. Wien, 2007. № 1. S. 1-25.; Обердорф Л. Транснационализация права, переходный конституционализм и международное право // Международное публичное право: Современные исследования: Сб. обзоров и рефератов / отв. ред. Алферова Е.В. Москва: Центр социальных научно-информационных исследований. 2012. 216 с.; Сафронова Е. В. Международное публичное право: теоретические проблемы: монография. Москва: РИОР: ИНФРА-М, 2013. 133 с.

² Обердорф Л. Транснационализация права, переходный конституционализм и международное право // Международное публичное право: Современные исследования: Сб. обзоров и рефератов / отв. ред. Алферова Е.В. Москва: Центр социальных научно-информационных исследований. 2012. С. 110.

³ Мережко А. А. Психологическая теория международного права (публичного и частного): монография. Одеса: Фенікс, 2012. С. 142.

свідомості одної людини здається силою, свідомістю іншої може уявлятися правом»¹. Як бачимо, з погляду зору психології міжнародне право розглядається як «боротьба двох психологій – психології верховенства сили і психології верховенства права»², важливим моментом тут є виведення проблеми війни із приватної справи воюючих, віднесення її до злочинів проти міжнародного миру та проти гармонії міжнародних відносин. Трактуючи основоположне поняття науки міжнародного права – суверенітет, психологічна школа³ вказує на верховну владу в державі, яка формулюється колективною психікою особам та установам, однак керується правом і міжнародним правом, саме тому суверенітет не може бути прикриттям для порушення міжнародного права. При тлумаченні принципу непорушності кордонів у психологічному значенні поняття кордон розглядається як «важливий символ ідентичності народу і людини, який володів особливим емоційним зарядом, що може призвести до руйнівних наслідків»⁴, подібно до тваринного світу, де порушення кордонів території, яку тварина вважає своєю, може викликати агресію. Важливе значення мають досягнення психологічної школи у питанні інтуїтивного права, що лягають в основу суддівського розсуду при винесенні рішень у міжнародному правосудді, особливо при зіткненні двох принципів. На думку О. Мережка, «широко сформульовані та абстрактні основні принципи міжнародного права можуть виступати одним із псевдонімів інтуїтивного права»⁵.

Не менш ціннішим у контексті даного дослідження є комунікативний напрямок, зокрема для дослідження принципу

¹ Гинс Г. К. Право и сила. Очерки по теории права и политики. Харбин: издательство М. В. Зайцева, 1929. С. 3.

² Мережко А. А. Психологическая теория международного права (публичного и частного): монография. Одеса: Фенікс, 2012. С. 142.

³ Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. С.-Петербург. АО «Слово», 1907. Т. I. С. 210-214.

⁴ Мережко А. А. Психологическая теория международного права (публичного и частного): монография. Одеса: Фенікс, 2012. С. 150.

⁵ Мережко А. А. Психологическая теория международного права (публичного и частного): монография. Одеса: Фенікс, 2012. С. 160.

добросовісного виконання зобов'язань. Представники даного напрямку (наприклад М. Макдугал¹) звертають увагу на те, що застосування міжнародного договору не повинно бути автоматичним, з винятковим його тлумаченням тими, хто його застосовує. Добросовісне виконання договорів вимагає дослідження важливих фактів чи контексту, вибір цінностей, що мають відношення до даних фактів, надаючи угодам соціальних якостей, які є результатом міжнародного спілкування.

Отже, загальні принципи міжнародного права – явище багатогранне та комплексне, оскільки акумулює в собі досвід філософії, соціології та загальної теорії права глобального характеру. Саме загальні принципи міжнародного права є тим місточком, поєднуючим елементом природного та позитивного права, моментом збігу природної цінності та норми позитивного права.

1.2. Множинність (плюралізм) визначень загальних принципів міжнародного права

Характерна риса існування будь-якої системи права, в тому числі і міжнародного права, є наявність комплексу принципів. Принципи визначають і організовують усю систему міжнародного права та систему сучасних міжнародних відносин у цілому. Тому для характеристики міжнародного права необхідно виявити й окреслити систему його загальних принципів. Незмінною істиною, яка відома з давніх часів, є твердження «*principium est potissima pars cujunque rei*», тобто принципи – найважливіша основа всього. О.М. Січівіца вважає, що, по-перше, принцип – безпосереднє узагальнення досвіду і фактів, результатом яких може бути якась основна думка, ідея, що служить для побудови теорії, і, по-друге, принцип – це закон науки, оскільки в ньому виражаються істотно необхідні

¹ McDougal M., Lasswell H., Miller J. The Interpretation of International Agreements and World Public Order. Principles of Content and Procedure. New Haven Press, New Haven, 1994. 536 p.

відносини дійсності¹. Аналогічно і в міжнародному праві принципи становлять об'єктивно зумовлену основу, відображення дійсних умов існування усіх норм міжнародно-правової системи, що й забезпечує внутрішню єдність системи міжнародного права. Слушно, на нашу думку, зазначає І. Лукашук: «юридичну силу принципам надає *opinio juris*, яке виступає як *opinio necessitatis*, тобто усвідомлена необхідність існування визначених норм поведінки»².

Проблема принципів міжнародного права завжди була актуальною як у радянській науці³, так і в сучасній українській⁴

¹ Сичивица О. М. Методы и формы научного познания. Москва: Издательство «Высшая школа», 1972. С. 77.

² Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. С. 99.

³ Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. 403 с.; Пушмин Э. А. О понятии основных принципов современного общего международного права // Советский ежегодник международного права, 1978. Москва: Наука, 1980. С. 72-85.

⁴ Александриков Д. В. Борьба Советского Союза за суверенное равенство государств в международных отношениях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: / Александриков Д. В.; Харьковский юридический институт им. Л. М. Кагановича. Харьков, 1950. 17 с.; Дрьоміна-Волок Н. В. Норми *jus cogens* сучасне *jus gentium intra se* // Юридична наука. 2011. № 1. С. 187-194.; Київець О. В. Вплив імперативних зобов'язань та зобов'язань «перед усіма» на формування сучасного міжнародного правопорядку // Європейські перспективи. 2011. № 1. С. 177-179.; Київець О. В. Феноменологія норм міжнародного права через призму їх ієрархії // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України 2011. № 3 (6). С. 143-148.; Коломенцева Л. И. Принцип мирного сосуществования и сотрудничества государств в современном международном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Коломенцева Людмила Ивановна; Харьковский юридический институт им. Л. М. Кагановича. Харьков. 1955. 16 с.; Коптєва О. О. Зобов'язання *erga omnes* у системі міжнародно-правових зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Коптєва Олена Олександрівна; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2013. 20 с.; Коптєва О. О. *Erga omnes* як норми *sui generis*: доктринально-правовий підхід // Український часопис міжнародного права. Київ, 2012. № 4. С. 44-47.; Олаки А. Х. А. Принцип невыдачи по политическим преступлениям – итоги и перспективы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Олаки Али Хамид Ахмед; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 1996. 18 с.; Савчук К. О. Поняття та зміст принципів міжнародного права у працях

і зарубіжній¹ міжнародно-правовій доктрині. Особливий інтерес до принципів міжнародного права в радянські часи 60-90 років був пов'язаний із прийняттям Статуту ООН. У цей час розроблено основні доктринальні положення про принципи міжнародного права, які навіть на сучасному етапі розвитку кардинально не змінювались. Так, були видані багатотомні теоретичні дослідження, в яких принципам було присвячено окремий том². Зазначимо, що усі теоретичні розробки щодо поняття принципів міжнародного права як радянського, так і сучасного українського періоду характеризуються великою кількістю визначень принципів міжнародного права, які в основному ґрунтуються на переліченні ряду ознак останніх.

Всеволода Пійовича Даневського // Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 354-357.; Семенов В. С. Борьба СССР за строгое соблюдение принципа невмешательства, против империалистической интервенции: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Семенов Володимир Сергійович; Харьковский юридический институт им. Л. М. Кагановича. Харків, 1951. 31 с.; Тер-Степанян Е. Е. Принципы наибольшего сприяния у международному економічному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Тер-Степанян Еміль Емільович; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 18 с.

¹ Cheng B. General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals. Cambridge Academ, 2004. 544 p.; Degan V. D. Sources of International Law. Martinus Nijhoff Publishers. The Hague. Boston; London. 1997. 564 p.; Herczegh G. General Principles of Law and the International Legal Order. Budapest 1969. 129 p.; Lawrence T. J. The Principles of International Law. Seventh edition revised by P.H. Winfield. London. The Macmillan & Company. Ltd. 1925. 766 p.; Rolin H. Les principes du droit international public // Recueil des cours, The Hague, 1950. Vol. 77. P. 305-480.; Trindade A. Jus cogens: the determination and the gradual expansion of its material content in contemporary international case-law. URL: <http://www.oas.org/dil/esp/3%20-%20cancado.LR.CV.3-30.pdf>; Vallindas P. G. General Principles of Law and the Hierarchy of the Sources of International Law. Grundprobleme des internationalen Rechts / Festschrift für Jean Spiropoulos; herausgegeben von D.S. Constantopoulos, C.Th. Eustathiades [und] C.N. Fragistas, Bonn, 1958. P. 425-431.

² Курс международного права: в 6 т. Т. II: Основные принципы современного международного права. / А.С. Бахов, Р.Л. Бобров и др.; гл. ред.: Ф.И. Кожевников, В.М. Корецкий и др. Москва: Наука, 1967. 331 с.; Курс международного права: в 7 т. Т.2: Основные принципы международного права. / Г. В. Игнатенко, В. А. Караташкин, Б. М. Клименко и др. Москва: Наука, 1989. 240 с.

Кожне із таких визначень критикуються чи заперечують із наведенням конкретних аргументів щодо тої чи іншої риси (в першу чергу це стосується ознак імперативності)¹.

Одним із перших українських вчених-міжнародників, який припиняє критику буржуазної доктрини міжнародного права та починає шукати корисне і модерне в західній науці, є О. Задорожній. Автор констатує² різне бачення та відповідне дослідження принципів міжнародного права у радянському і пострадянському просторі, та у західних наукових напрацюваннях. Якщо в першому науковому просторі³ принципи досліджують як системне явище, то в західному⁴ –

¹ Robledo A. Gomez Le ius cogens international: sa genèse, sa nature, ses fonctions // Collected Courses of the Hague Academy of International Law. Brill; Nijhoff, Leiden; Boston, 1981. Vol. 172. P.69-88.; Verdross A. Jus dispositivum and Jus cogens in International Law // American Journal of International Law. 1966. Vol. 60. No 1. pp. 55-63.; Кислицына Н. Ф. Развитие системы международного права на современном этапе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Кислицына Наталия Феликсовна; Российский университет дружбы народов. Москва, 2010. С.105.; Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (jus cogens). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С.313-314.; Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. С. 136, 143-144.

² Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія. Київ: К.І.С., 2015. С. 17, 31.

³ Курс международного права: в 6 т. Т. II: Основные принципы современного международного права. / А.С. Бахов, Р.Л. Бобров и др.; гл. ред.: Ф.И. Кожевников, В.М. Корецкий и др. Москва: Наука, 1967. 331 с.; Курс международного права: в 7 т. Т.2: Основные принципы международного права. / Г. В. Игнатенко, В. А. Караташкин, Б. М. Клименко и др. Москва: Наука, 1989. 240 с.; Бобров Р. Л. О понятии основных принципов международного права // Советский ежегодник международного права. Москва: Изд. АН СССР. 1956. С. 505-509.; Тункин Г. И. Теория международного права / под общ. ред. Шестаков Л. Н. Москва: Зерцало. 2000. 416 с.; Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. 322 с.

⁴ Scharzenberger G. Fundamental Principles // Recueil des Cours 1995. № 87 (1). P.195.; Broms B. States // International Law: Achievements and Prospects. Martinus Nijhof Publishers, 1991. Pp.41-66.; Rehman J. International Human Rights Law // Pearson Education. 2010. 947 p.; Vincent R. Nonintervention and International Order. Princeton University Press. 2014. 465 p.

принципи аналізують у ракурсі предметного регулювання. Наприклад, принцип самовизначення народів і націй у рамках проблеми появи нових держав або принцип суверенної рівності в рамках проблеми правосуб'єктності держав. Учений вдало поєднує пострадянську доктрину про систему основних принципів і західний предметний аналіз останніх, визначаючи основні принципи міжнародного права як систему загальновизнаних норм¹, досліджує та аналізує кожен основний принцип у контексті конкретної міжнародно-правової ситуації (агресія Росії проти України), а також пов'язує їх зміст з конкретними міжнародно-правовими нормами не тільки універсального характеру, а й двосторонніми міжнародними зобов'язаннями. О. Задорожній стверджує: «важливо при аналізі подій, пов'язаних з агресивною війною РФ проти України, в контексті основних принципів міжнародного права врахувати наявність юридичних зобов'язань Російської Федерації безпосередньо перед нашою державою поважати ці принципи у відносинах з нею, закріплених у багатьох чинних багатосторонніх і двосторонніх міжнародних договорах, і розглядати конкретний зміст цих зобов'язань»².

Така ситуація, як бачимо, нормальна для науки, однак, досить шкідлива для практики, адже закріплення за принципами ряду тих чи інших ознак прямо впливає на їх дієвість і авторитет у міжнародно-правовій сфері. Крім того, звернемо увагу на єдності у визначенні принципів і у міжнародно-правових і у національних актах. Так, у Статуті ООН використовують термін *принципи*, у Декларації про принципи міжнародного права (1970 р.) – *основні принципи міжнародного права*, в Заключному акті ОБСЄ (1975 р.) – *принципи, якими будуть керуватися держави-учасниці у взаємних відносинах* і т.д.

Сучасні українські міжнародники В. Буткевич, В. Мицик,

¹ Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія. Київ: К.І.С., 2015. С. 62

² Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія. Київ: К.І.С., 2015. С. 67.

О. Задорожній визнають, що найближче від усіх до визначення сутності радянського періоду, поняття основних принципів підійшли професори Е. Пушмінта М. Ушаков. Однак одразу зазначають, що «обидва визначення містять багато зайвого, несуттєвого (об'єктивно зумовленими закономірностями міжнародних відносин, принципи визначають зміст міжнародно-правових норм, є нормами найзагальнішого, універсального, імперативного характеру) для поняття або такого, що характерне не тільки для основних принципів міжнародного права, та висувають власну характерну рису – критерій правомірності міжнародних правотворчого та правозастосовчого процесів, дійсності інших міжнародно-правових норм»¹.

Е. Пушмін запропонував таке поняття принципів міжнародного права: «Основні принципи можна визначити як об'єктивно зумовлені закономірності розвитку міжнародних відносин, найважливіші властивості міжнародного права, що відбивають його сутність і визначають зміст міжнародно-правових норм та інститутів, закріплені в системі міжнародного права, яка історично склалася як норми найзагальнішого, універсального характеру, що мають основоположне значення, норми імперативні, які в силу цього є найважливішим критерієм міжнародної законності»².

Проаналізувавши зазначене поняття, М. Ушаков сформулював своє: «...Основні принципи сучасного міжнародного права – це система найзагальніших вихідних і взаємопов'язаних норм загального міжнародного права, які регулюють в узагальненому вигляді поведінку держав та інших суб'єктів міжнародного права в усіх сферах міжнародних відносин і мають імперативний характер (і відповідно є критерієм дійсності інших міжнародно-правових норм) і визначають у сконцентрованому вигляді основний зміст і цілеспрямованість міжнародного права»³.

¹ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В. Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С.191.

² Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В. Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С.191.

³ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В. Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С.191.

М. Баймуратов стверджує, що «принципи є універсальними нормами міжнародного права, їх відрізняє незаперечність і загальна обов'язковість. Характерною рисою основних принципів є їх статус імперативних норм – *jus cogens*. Вони мають обов'язковий характер для всіх, без винятку, держав, незалежно від того, чи є вони членами ООН, та інших суб'єктів міжнародного права»¹.

На думку Є. Рмелько, «принципи виступають у системі в ролі матеріального носія законів структурної організації даного об'єкта в силу того, що вони є відображенням об'єктивних умов існування системи норм сучасного міжнародного права. Зовнішніми факторами, що стимулюють потреби об'єднання правових норм, є специфіка і характер регульованих правом суспільних відносин. Внутрішню ж єдність системи права, включаючи окремі галузі і інститути, надають принципи права, що концентровано виражають сутність і основну спрямованість міжнародно-правових норм»².

В. Буткевич пропонує таке визначення: «це система основоположних норм міжнародного права, які регулюють відносини між його суб'єктами і є критерієм правомірності міжнародних правотворчого та правозастосовного процесів, дійсності інших міжнародно-правових норм»³.

В. Лисик визначає принципи як «найбільш загальні, основоположні та імперативні норми міжнародного права, котрі містять зобов'язання *erga omnes*, мають універсальну сферу дії та комплексний характер»⁴.

І. Лукашук під принципами міжнародного права розуміє «його норми більш важливого та загального характеру»,

¹ Баймуратов М. О. Міжнародне право. Харків: Одиссей, 2002. С.134.

² Рмелько Е. Т. Место принципов в структурной организации современного международного права. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10: Международное право; Европейское право / Рмелько Евгений Тимофеевич; КНУ имени Тараса Шевченка. Киев, 1980. С. 5.

³ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожний О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С.196.

⁴ Лисик В. Поняття, ознаки та суть основних принципів міжнародного права / Міжнародне публічне право: підручник / В. М. Репецький та ін.; за ред. В. М. Репецького. Київ: Знання, 2012. С.59.

«найзагальніші норми, що визначають головний зміст і відмітні риси міжнародного права, мають найвищий політичний, моральний і юридичний авторитет»¹.

Варто погодитись із думкою О. Задорожного, що вищезазначені формулювання дають «розуміння сутності основних принципів як принципів загального міжнародного права, фундаменту всієї системи міжнародного права...; вони мають пріоритет над іншими нормами та служать критерієм їх дійсності; визначають зміст, спрямованість міжнародного права, напрями його розвитку»².

Аналізуючи низку визначень різних авторів у різні епохи, можна зробити висновок, що всі вони характеризують (визначають) принципи міжнародного права шляхом надання (присвоєння) їм ряду ознак, притаманних принципам міжнародного права, як загальнотеоретичному поняттю принцип права, як нормі міжнародного права та власне нормам – принципам міжнародного права, тобто в широкому та вузькому розумінні. Та, як бачимо, для більш чіткого формулювання поняття принципу міжнародного права як категорії міжнародного права варто розмежовувати вищезазначені поняття.

Крім того, даючи визначення поняттю загальних принципів міжнародного права, необхідно, передусім, враховувати, що це поняття охоплює різні категорії:

1) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями, або як їх ще називають принципи міжнародних відносин;

2) загальні принципи міжнародного права;

3) загальні принципи національного права, що

¹ Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. С. 93.; Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов / Изд. 3е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 432 с.

² Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія. Київ: К.І.С., 2015. С.33.

застосовуються у міжнародному праві.

Розташування загальних принципів права під номером один не вказує на їхнє першочергове значення, навіть навпаки, особливість цієї групи принципів у міжнародному праві полягає у другорядній, допоміжній дії, не применшуючи їх ролі та значення у загальнолюдському світовому масштабі.

Визначення поняття першої та третьої категорії найімовірніше потрібно шукати у внутрішньому праві держав, тоді як друга категорія є суто специфічним явищем міжнародного рівня.

У зарубіжній науці¹ міжнародного права також панує думка про те, що принципи – це комплексне явище, яке використовується у різних значеннях, які повинні бути виділені, щоб уникнути плутанини. Так, на думку К. Тріндаді, «принципи міжнародного права залучені до процесу прийняття, тлумачення та застосування норм ... загальні ж принципи права забезпечують підґрунтя міжнародного права, тому не можна нехтувати ними у сучасній доктрині»².

Друге значення розширює поняття принципів і ґрунтується безпосередньо на міжнародно-правових відносинах. При цьому прикметник *загальні* не відноситься до кількох чи багатьох національних правопорядків, указує на принципи, які застосовуються, як правило, у всіх випадках до відносин, що виникають у міжнародному праві (наприклад, принцип невторчання). В. Буткевич називає їх «загальносистемні»³. Загальні принципи міжнародного права – це принципи

¹Trinidad A. Foundations Of International Law: The Role And Importance Of Its Basic Principles / International Law for Humankind: Towards a New Jus Gentium / General Course on Public International Law - Part I // Recueil des Cours de Droit International de la Haye. 2010. Ch. V. P. 53-86.; Graefrat B. Zur Stellung der Principien im gegenwertigen Volkerrecht. Berlin. 1968. S.9; Higgins R. Problems and process International Law and how we use it. Oxford: Clarendon press. 1998. P.21. Higgins R. Problems and process International Law and how we use it. Oxford: Clarendon Press. 1994. XXVII. 274 p.

²Trinidad A. El Derecho Internacional de los Derechos Humanos en el siglo XXI. Editorial Jurídica de Chile, 2001. pp. 416-429.

³Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В. Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С.211.

загального міжнародного права, які існують поряд зі спеціальними принципами галузей та інститутів.

Крім того, деякі автори¹ виокремили ще й четверту категорію, яку можна назвати *принципи юридичної логіки*, визначають правові наслідки, які випливають із взаємозв'язку двох правових ситуацій (наприклад, *jus cogens* переважає над договірним правом). Так, О. Київець називає їх «правовими максимами, які є результатом синтезу всіх систем права... Без таких максим, наприклад, як *lex specialis derogat legi generali* або *lex posterior derogat legi priori*, правил тлумачення *ut res magis valeat quam pereat*, аргументація *ab absurdo*, спосіб тлумачення *a contrario contra proferentem*, будь-яка правова система не змогла б існувати. Водночас такі максими не є беззаперечними правовими нормами»². На нашу думку, така категорія принципів – складова першої групи як норми-правила, що застосовуються в міжнародному правосудді як базисні принципи процесуального права. Отже, з вищевикладеного випливає, що поняття загальних принципів права може стосуватися або принципів, які походять з національного чи міжнародного права, або принципів, що не обмежуються будь-якою конкретною правовою системою і, нарешті, разом з правилами юридичної логіки. А термін *загальні принципи міжнародного права* охоплює загальні принципи права, тобто спільні для національного і міжнародного правопорядку, загальні принципи національного права, які можуть застосовуватись у міжнародному праві, із певними зауваженнями для заповнення прогалин, і навіть принципи юридичної логіки чи, як їх ще інакше називають, технічні принципи права. Саме так визначаються загальні принципи права в енциклопедії міжнародного права³.

¹ Земскова П. Е. Общие принципы права, признанные цивилизованными нациями, в международном праве: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.10 / Земскова Полина Евгеньевна; Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. Москва, 2010. С.12.

² Київець О. В. У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела. Кам'янець-Подільський: ПП «Видавництво «Оіум», 2011. С.39-40.

³ Encyclopedia of public international law: [consolidated library edition]. Vol. 2

Варто погодитись із твердженням В. Буткевича, що серед наявних у науці міжнародного права ознак досліджуваної категорії можна нарахувати більше двох десятків, які в сукупності утворюють величезний ряд таких епітетів, як: *«основоположні, загальноприйняті, імперативні, правові і неправові, високого і найвищого порядку, керівні начала, основні, найбільш узагальнені, в концентрованій формі, універсальні, загальнообов'язкові, вищої політичної, моральної та юридичної сили, стабільні, програмні, авангардного регулювання, найважливіші, головні ідеї, головні цілі, корінні, комплексні, взаємообумовлені, особливої юридичної сили»*¹, тощо.

На думку А. Колодія, таку багатоманітність епітетів щодо одного поняття легко пояснити, адже «термін "принцип" походить від латинського слова "principium", яке означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості»², а, як доводить Дж. Бентам, поняття походить від двох слів *primus* – керівний головний та *cipium* (*capio*) – результат, закінчення, витікання терміну³. Крім того, сучасний термін принципи також має кілька значень у різних мовах⁴.

Однак усі ознаки можна, на нашу думку, умовно поділити на чотири групи:

- ті, що вказують на походження принципів міжнародного

East African Community to Italy-United States Air Transport Arbitration (1965). Rudolf Bernhardt; Max-Planck-Institut für Ausländisches Öffentliches Recht und Völkerrecht. Amsterdam North-Holland, 1999. XIX. P.511-512.

¹ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожний О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С.192.

² Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02 / Колодій Анатолій Миколайович; Київський університет ім. Т. Шевченка. Київ, 1998. С.12.

³ Bentham J. An introduction to the principles of morals and legislation / reprint ed. 1907. Oxford: Clarendon Press; London: Oxford University Press Warehouse, Henry Frowde, Asher Comer, E. C., 1823. XXXIII. P.2.

⁴ Детальніше див.: Кучук А. М., Перепьолкін С. М. Принципи права як категорія внутрішньодержавного і міжнародного права // Право і суспільство. 2015. № 3. Ч. 3. С.23.

права;

- ті, що проявляють їхню сутність (зміст);
- ті, що вказують на їхнє функціональне призначення;
- ті, що характеризують юридичну силу принципів міжнародного права.

До першої групи ознак можна зарахувати об'єктивну зумовленість принципів, вираження ними закономірностей розвитку міжнародно-правових відносин, що є результатом суспільної практики, історичність принципів, стабільність і динамізм тощо.

Принципи міжнародного права не є нормою, що виникла спонтанно в результаті рішення суб'єктів міжнародного права, не є продуктом позитивного законотворення, а є результатом історичного, позитивного існування та розвитку реальних суспільних відносин, явищем природно-правовим і об'єктивним, динамічним і стабільним.

До другої групи ознак принципів належать ті, які визначають їх незаперечними, найважливішими властивостями міжнародного права, що проявляються у концентрованій формі у вигляді ідей, начал, положень, правил, норм тощо.

Втілюючи головну суть міжнародного права, принципи слугують його ідейною основою функціонування і розвитку, поєднують нормативну та концептуальну складові. Таке поєднання знаходимо і в зарубіжній доктрині міжнародного права¹.

До третьої групи відносимо критерії правомірності (легітимності) та правотворчості, визначення ними змісту норм міжнародного права, наділення суб'єктів міжнародних правовідносин правами та обов'язками, заповнення прогалін, програмність, взаємну зумовленість і ряд інших.

Загальні принципи міжнародного права на перший погляд ніби фіксують усе необхідне в минулому, сучасному та майбутньому часі, вбирають у себе увесь позитивний досвід минулих поколінь, безпосередньо наділяючи суб'єктів правами

¹ Graefrat B. Zur Stellung der Principien im gegenwertigen Volkerrecht. Berlin. 1968. S.9.

й обов'язками чи заповнюючи вакуум у правовому регулюванні. Вони з успіхом регулюють відносини сучасності та містять базис для майбутнього перспективного розвитку норм усього міжнародного правопорядку.

Принципи міжнародного права – комплексне явище, що діє у повній взаємодії та взаємозумовленості, зокрема в Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., де зроблено такий наголос: «При тлумаченні і застосуванні викладені вище принципи є взаємопов'язаними, і кожний принцип повинен розглядатися в контексті всіх інших принципів»¹. Формулювання єдиного правила поведінки може впливати зі змісту кількох принципів (наприклад, принцип незастосування сили доповнюється принципом мирного вирішення спорів), тому вважається, що порушити один принцип міжнародного права неможливо, при його недотриманні порушується уся система основних принципів міжнародного права.

До четвертої групи варто віднести універсальність, імперативність, загальність, закріпленість у системі міжнародного права як норми, нормативну визначеність, основоположність, загальнообов'язковість, перевагу над іншими нормами міжнародного права тощо.

З моменту закріплення світовою співдружністю держав у Статуті ООН; у Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., у Заключному акті Ради з питань безпеки та співробітництва у Європі 1975 р. і ряді інших міжнародних документів жоден суб'єкт міжнародного права не заявив, що він їх не визнає, а це є доказом загальновизнаності, перевіреної часом.

Загальність же принципів виявляється у правах та обов'язках, що в них закріплюється, безвідносно до суб'єктів міжнародного права, оскільки вони є обов'язковими для всіх

¹ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945 // URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_010/page2

суб'єктів міжнародного права, якщо останні правомочні¹ реалізовувати відповідну правосуб'єктність.

Перевага над іншими нормами міжнародного права закріплена у ст. 103 Статуту ООН, ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., у Віденській конвенції про право міжнародних договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р., згідно з якими норми міжнародного права не можуть суперечити основним принципам міжнародного права, інакше кажучи вони не можуть мати правових наслідків і не підпадуть під захист міжнародного права. Основний принцип міжнародного права може бути змінено або скасовано тільки новим принципом.

Якщо взяти три перших групи ознак, то виявиться, що всі вони характеризують загальні принципи міжнародного права як категорію права взагалі, тоді як остання визначає їхню специфіку та роль суто в системі міжнародного права. Згадані ознаки в більшості випадків є переліком епітетів, які характеризують одну сторону (ознаку) принципів міжнародного права.

Найбільш дискусійні в науці міжнародного права ознаки, які віднесені нами до останньої групи, що в більшості випадків пояснюється також неоднозначно розв'язаною проблемою ієрархії, системи принципів міжнародного права. Зокрема, колектив авторів – В. Буткевич, В. Мицик, О. Задорожній² – заперечують, що всі принципи міжнародного права є універсальними нормами. Практика засвідчує також наявність регіональних принципів (наприклад, принцип непорушності державних кордонів). Окремі вчені висловлюють думку про існування партикулярних (локальних) принципів міжнародного права. Щодо імперативності як невід'ємної властивості міжнародно-правових принципів, то не всі з них або принаймні

¹ Детальніше дивись: Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право, 2014. С. 172-178.

² Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В. Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С. 191.

деякі з них у повному обсязі є імперативними нормами¹.

Потрібно погодитись із думкою В. Буткевича, що: «прихильники концепції «всі принципи – норми *jus cogens*» змішують юридичну силу принципу (а вона, безумовно, вища за юридичну силу звичайної норми) і ступінь обов'язковості сили цих принципів у процесі нормотворення»². Така дискусія, як правило, ведеться навколо основних принципів міжнародного права, які є серцевиною та базисом загального міжнародного права та міжнародного права загалом. Отже, на нашу думку, загальні і основні принципи міжнародного права не є тотожними категоріями. Основні принципи міжнародного права – це основоположні, загальнообов'язкові, загальновизнані, системоутворювальні принципи загального міжнародного права, що є критерієм правомірності усіх інших норм у процесі правотворчої та правозастосовної міжнародної діяльності.

Отже, термін *принцип міжнародного права* може уточнюватись чи деталізуватися залежно від сфери його застосування та функціональної спрямованості.

Міжнародне право як самостійна правова система має власні основоположні принципи, які в доктрині прийнято називати *основні принципи міжнародного права*.

Основні принципи сучасного міжнародного права можна визначити як його загальновизнані норми, що мають найбільш важливе значення для забезпечення нормального функціонування міждержавної системи і, відповідно, для розв'язання міжнародних проблем. Таке визначення знайшло підтвердження у рішенні Міжнародного суду 1974 р. у спорі між США і Канадою про кордони в затоці Мен, де вказується, що слова *принципи і норми* виражають одну і ту ж саму ідею, а саме, що термін *принципи* означає правові принципи, тобто він охоплює норми міжнародного права, і що застосування терміна *принципи* виправдано, оскільки мова іде про більш загальні і

¹ Буткевич В. Г., Мищик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С.191.

² Буткевич В. Г., Мищик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С.202.

фундаментальні норми¹.

У юридичній літературі вживають поняття *загальні принципи права* та *загальновизнані принципи права*, причому одні автори розглядають їх як синоніми, інші – як різні за змістом слова. Так, і у вітчизняній, і в зарубіжній літературі застосовують різні терміни: *загальнолюдські принципи права*², *загальні принципи права*³, *загальновизнані принципи*⁴, *основні принципи*, при цьому, на думку Л. Новікової⁵, трактування поняття неоднозначне, а іноді зовсім протилежне.

На думку О. Задорожнього, зовсім «не слід плутати принципи міжнародного права та загальні принципи права»⁶, які закріплюють як джерело міжнародного права, зокрема у ст. 38 Статуту МС ООН. Учений указує на різну сутність таких принципів, якщо загальні принципи міжнародного права – це основоположні норми, то основні принципи права – це правові положення, а не норми права, чи як у міжнародному – джерела. А. В. Буткевич стверджує, що «загальні принципи права хоч і є правовими положеннями, але за сутністю не є нормами права»⁷. На

¹ Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area, Judgment, I.C.J. Reports 1984, p. 246. URL: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/67/067-19841012-JUD-01-00-EN.pdf>.

² Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02 / Колодій Анатолій Миколайович; Київський університет ім. Т. Шевченка. Київ, 1998. 382 с. С.69.

³ Антонович М. М. Міжнародне публічне право. Київ: ВД «КМ Академія; Алеута», 2003. С.49.

⁴ Земскова П. Е. Общие принципы права, признанные цивилизованными нациями, в международном праве: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.10 / Земскова Полина Евгеньевна; Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. Москва, 2010. С.44.

⁵ Новикова Л. А. Общие принципы и нормы международного права в системе российского публичного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Новикова Лидия Александровна; Академия управления МВД России; Москва, 2001. С.69.

⁶ Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія. Київ: К.І.С., 2015. С. 33.

⁷ Буткевич В. Г., Мищик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С.127.

нашу думку, дискусія про нормативність принципів міжнародного права можлива лише в рамках загальних принципів права, які посідають у міжнародному праві особливе місце, та в жодному випадку не повинна торкатися принципів міжнародного права. Як зазначає С.Переполюкін, «в системі міжнародного права його принципи найбільш тісно пов'язані з нормами міжнародного права. ... Їх необхідно розглядати як самостійні категорії міжнародного права»¹.

На нашу думку, особливу роль у сучасному міжнародному праві відіграють (як їх називає О.Задорожній, «узагальнені»²) принципи справедливості, добросовісності, законності, прав людини. Тобто ряд загальних принципів права внаслідок еволюції міжнародних відносин набули специфічних рис, притаманних саме міжнародно-правовому регулюванню. Наприклад, загальний принцип права принцип рівноправності в класичному міжнародному праві діє у формі принципу суверенної рівності держав; принцип законності – міжнародної легітимності³; принцип добросовісності – принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань; принцип справедливості – *ex aequo et bono*. Така сучасна тенденція свідчить про спільність еволюції загально-людських принципів як основоположних постулатів для міжнародного і національного права, а також є свідченням того, що загальні принципи як джерела міжнародного права можуть бути витоками і для основоположних принципів міжнародного права поряд із міжнародними звичаями та міжнародними договорами. Крім того, основні принципи розглядаються як основоположні не

¹ Переполюкін С. М. Принципи міжнародного права як категорія міжнародного права // Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського: монографія / за ред. В.М. Репецького, В.В. Гутника. Львів; Одеса: Фенікс, 2017. С.89.

² Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія. Київ: К.І.С., 2015. С. 34.

³ Німецький вчений міжнародник Г. Верле називає принцип законності міжнародним стандартом, що у міжнародному праві має менш жорсткий характер на відміну від національних правових систем // Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник / Пер. с англ. С.В. Саянина. О. Феникс, Москва: ТрансЛит, 2011. С.50.

лише для міжнародного права, а й для міжнародних відносин загалом.

Цікаво, що в англomовному тексті Статуту Міжнародного Суду ООН пункту «с» ст. 38 використовується формула «general principles», переклад якої можливий у двох варіантах: «загальні принципи» або «основні принципи». Здається, найбільш автентичним є переклад «загальні принципи», оскільки до терміна «основні принципи» ближче англійський аналог «basic principles». Таким терміном позначаються принципи, закріплені в Декларації про принципи 1970 року¹. За змістом термін «загальні принципи» сьогодні тяжіє до поняття «загальні принципи глобальної юридичної системи», тому що ці принципи справді загальними для всіх суб'єктів усіх систем права. Термін «основні принципи» більш адекватний поняттю «*jus cogens generalis*» (основні принципи міжнародного права). Однак у будь-якому випадку, якщо порівняти терміни «загальні принципи» і «основні принципи», безперечно, зрозуміло, що різниця явищ у тому, що ними охоплюються: а) у розташуванні в ієрархії норм (позначають норми різного виду) і б) у правовій сфері (полі) дії норм, але не в формі (об'єктивуються або в писаній, або в неписаній формі). Крім того, в англomовній доктрині в останній чверті XX ст. (Rosalyn Higgins, наприклад²) основні принципи міжнародного права позначають терміном «*jus cogens generalis*», де «*generalis*», цілком імовірно, вживається в значенні «основні», так оскільки «*cogens*» (когентність) означає «переконливість з нахилом на неспростовність», тобто імперативність³. Враховуючи те, що принципи є комплексним явищем сучасного міжнародного права, загальних і спеціальних принципів міжнародного права, варто

¹ Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations 2625 (XXV). URL: <http://www.un-documents.net/a25r2625.htm>

² Higgins R. Problems and process International Law and how we use it. – Oxford: Clarendon press – 1998. – P.21 Higgins R. Problems and process International Law and how we use it. Oxford: Clarendon Press. 1994. XXVII. 274 p.

³ Луткова О. В. Основные концепции источников международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Луткова Оксана Вікторівна; Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 2004. С.101.

користуватися визначенням принципів міжнародного права, яке б охоплювало усю множинність принципів цієї системи.

Можна запропонувати таке визначення принципів міжнародного права як комплексу: це сукупність основоположних норм, що сформувалися в результаті узагальнення об'єктивноіснуючої суспільної практики міжнародних відносин певної історичної епохи з метою визначення правомірності змісту норм міжнародного права, заповнення прогалин у міжнародному праві чи безпосереднього наділення суб'єктів міжнародного права правами та обов'язками, що забезпечує цілісне функціонування міжнародного правопорядку.

Тоді принципи міжнародного права у вузькому розумінні – це норми, притаманні саме міжнародній правовій системі, що діють на різних рівнях (універсальні, регіональні, спеціальні, галузеві, партикулярні, інституційні).

Основні принципи міжнародного права – це загальновизнані норми загального міжнародного права, що мають перевагу перед іншими нормами міжнародного права, оскільки є їхнім ядром (критерієм легітимності), які у своїй органічній взаємодії та взаємозв'язку утворюють внутрішню нормативну основу всієї системи міжнародного права. Наголосимо, що основні принципи є загальнообов'язковими, інакше вони не зможуть бути основними. Отже, як з'ясовується, проблема визначення поняття основних принципів міжнародного права полягає не в запереченні чи обґрунтуванні окремих його ознак, а у формуванні переліку чи віднесенні кожного конкретного принципу до загальних принципів міжнародного права, що насамперед є предметом самостійного наукового дослідження. Категорія *принцип міжнародного права* увібрала в себе загальні риси, притаманні принципам права внутрішньої правової системи, та має особливі спеціальні риси міжнародно-правового характеру, притаманні саме нормам міжнародного права.

1.3 Специфіка становлення й еволюції загальних принципів міжнародного права

Загальні принципи міжнародного права у звичному для нас розумінні не виникають одночасно із самим міжнародним правом. Їх появу, як правило, пов'язують із «процесом виходу міжнародного права зі стану розосередженості і перетворення його на загальне право»¹. Безсумнівно, загальні засади міжнародного права формуються із самого початку і є незмінними протягом ряду історичних епох, але, кожна система міжнародно-правових норм конкретного історичного періоду характеризується наявністю нової єдності принципів та ідей. Зокрема, сучасне міжнародне право є системою загальних принципів, які набувають якісно нових рис, відмітних від рис попередніх епох. Світове співтовариство, що постійно розвивається, вимагає й від міжнародного права відповідних еволютивних змін і адаптації до сьогоднішніх потреб суспільства. Сучасне міжнародне право володіє особливою здатністю до самозбереження, що відбувається під час історичної трансформації на основі сукупності основних принципів міжнародного права.

Міжнародному праву, як «живому» організму, притаманний механізм саморегуляції, тобто пристосування до нових історичних обставин. «Міжнародне право, виникнувши у стародавній період (за деякими концепціями, у міжплемінних відносинах первісних суспільств) та історично трансформуючись, залишається незмінним у своїх основних сутнісних якостях»², тобто основні його принципи непохитні. Головну роль на даному етапі розвитку міжнародного права відіграють його характерні риси (основні принципи): захист загальнолюдських цінностей та проголошення їх вищими цінностями, і, відповідно, відхід на другий план ролі держави,

¹ Курс международного права: в 6 т. Т. II: Основные принципы современного международного права. / А.С. Бахов, Р.Л. Бобров и др.; гл. ред.: Ф.И. Кожевников, В.М. Корецкий и др. Москва: Наука, 1967. С.6.

² Буткевич О. В. Міжнародне право ХХІ ст.: утвердження концепції «живого права» // Альманах міжнародного права. 2013. Вып. 2. С.37-47.

вже не основного фігуранта у міжнародно-правових відносинах, доповнення внутрішніх механізмів як єдино можливих при забезпеченні та гарантуванні загальних принципів міжнародного права.

Наявність деяких спільних елементів у системі загальних міжнародно-правових принципів різних епох не впливає на те, що кожна така система представляє нову єдність. Особливо це стосується сучасної епохи, де система загальних міжнародно-правових принципів набуває якісно нових рис.

У середні віки концепція міжнародного права має метафізичну форму. «Міжнародне право конструюється на основі таких понять і принципів, як абсолютне і непорушне поняття суверенітету, право на завоювання, принцип першої окупації, династичний принцип. Критерій суверенності зводиться зрештою до права на оголошення війни будь-якій державі і права можливості, навіть обов'язку відповісти на будь-який виклик ззовні. Міждержавний кордон визначають як лінію, з якої можна відправитися на завоювання свого сусіда, або з якої він сам нападає на вас. В іншому міжнародне право і сьогодні постійно відтворює поняття суверенної влади, ліг і співтовариств, свободи навігації тощо. Словом, подібні поняття практично не змінилися з часів Фукідіда і Полібія»¹.

Сучасне міжнародне право базується на ідеї мирного співіснування людства на основі нормативно закріплених загальноновизнаних принципів міжнародного права, кожен з яких окремо та усі разом узяті спрямовані на забезпечення мирного, рівного, справедливого та правового існування та розвитку усіх правових систем.

Отже, історія становлення міжнародного права пройшла кілька етапів еволюції, кожен з яких базувався на певних притаманних саме цьому етапові принципах, і принципах, що пройшли усі чи ряд етапів і еволюціонували до наших часів. Зокрема, на першому етапі розвитку, як відомо, міжнародне право існувало в теологічній формі, що надало забарвлення і

¹ Цыганков П. А. Политическая социология международных отношений. Москва: Радикс, 1994. С.131.

ряду основних принципів сучасного міжнародного права. Так, «в Ассирії, Єгипті, Дагомеї, Перу, державі ацтеків застосування міжнародного права і права війни було справою жерців. Саме вони освячували церемонії та ритуали початку і закінчення воєн. Навіть у тих випадках, коли правитель не належав до числа релігійних ієрархів, він був зацікавлений у тому, щоб його сприймали хоча б частково саме в цій якості. І Цезар, і Август, зосередивши у своїх руках найбільші державні пости, прагнули постати одночасно і як верховні головнокомандувачі, і як великі жерці. Певні пережитки теологічної концепції міжнародного права можна помітити і сьогодні, наприклад, у звичаях кровної помсти, «священної війни» (джихад), у праві священної помсти (згадаймо «справу» Салмана Рушді) і т.п.»¹.

«Релігійними мотивами часто забарвлювались зовнішньополітичні акти стародавніх держав: дипломатичне листування, односторонні акти держав або глав держав та ін. До них варто також віднести молитви глав держав (молитви царя Мурсіліса, фараона Хатшепсут та ін.), які можна розглядати як акти глав держав, що містили односторонні міжнародні зобов'язання і часто проголошували принцип дотримання міжнародних зобов'язань»².

Релігійна свідомість є важливою частиною суспільної свідомості сьогодення. Вона впливає не стільки на моральні, релігійні, але й на політичні та правові норми, в тому числі і на норми міжнародного права. Деякі принципи релігії, як кодексу поведінки, збігаються із принципами міжнародного права, наприклад, принцип сумнінності і справедливості. Останній на сучасному етапі розвитку набуває небувалого розмаху застосування у міжнародній судовій практиці³.

¹ Цыганков П. А. Политическая социология международных отношений. Москва: Радикс, 1994. С.131.

² Буткевич О. В. Становлення і розвиток міжнародного права в стародавній період: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Буткевич Ольга Володимирівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. С.109.

³ The Diversion of Water from the Meuse (Neth. v. Belg.) Judgment. June 28, 1937. PCIJ // Series A/B№70 / Series C№81. URL: www/internationalwaterlaw.org/cases/meuse.html.; Case Case Delimitation of the

Можна сказати, що джерело основного принципу міжнародного гуманітарного права, принципу гуманності міститься у суспільній моралі, зміст якої може бути виражений однією тезою – ваше ставлення до людей повинно бути таким, якого ви очікуєте від них. «Це основна заповідь майже в незмінному формулюванні присутня у всіх найбільших релігіях: у брахманізмі, буддизмі, християнстві, конфуціанстві, ісламі, іудаїзмі і даосизмі»¹.

Новим етапом у становленні загальних принципів міжнародного права стало набуття нормою поведінки характеристики розумності. Загальні принципи міжнародного права стають продуктом спонтанно виникаючої необхідності (розумності), яка не може бути скасована волею держави.

Як стверджує О. Київець, розглядаючи питання джерел міжнародного права під кутом зору природного права, простіше було би мати справу з уніфікованим підходом до розуміння змісту цього права, але через його неоднозначність більшість дослідників-прихильників сходяться лише в тому, що ціннісна ідея, закладена в основу природно-правового розуміння, – це система принципів, прав, цінностей, наявність яких не залежить

Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area (Canada/United States of America). Judgment of 12 October 1984. URL: www.icj-cij.org/docet/index.php?sum=346sp1=3sp2=3scase=67sk=6f; Рішення ЄСПЛ у справі *Selmouni v. France* від 28.07.1999. URL: www.echr.coe.int; *Engel and others v. the Netherlands*, 08 June 1976. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-57479&filename=001-57479.pdf>; *Marckx v. Belgium*, 1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22respondent%22%3A%5B%22BEL%22%5D%2C%22documentcollectionid%22%3A%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%7D>; *Eastern Greenland case* // PCIJ, Series A/B, No. 53, pp. 52 ff.; 6 AD, pp. 95, 100–2; *Eritrea/Ethiopia Boundary Commission* of 13 April 2002 // 130 ILR, pp. 1, 35–6; *Rann of Kutch Arbitration between India v. Pakistan* // ICJ Reports, 1968. – 50 ILR, p. 2.; *West Germany, Holland and Denmark* // ICJ Reports, 1969, pp. 3, 53; 41 ILR, pp. 29, 83.; *Barcelona Traction case*. 5 // ICJ Reports, 1970, p. 3.; 46 ILR, p. 178.; *Burkina Faso v. Mali case* // ICJ Reports, 1986, pp. 554, 631–3.; 80 ILR, pp. 459, 532–533.; *South-West Africa case* // 6 ICJ Reports, 1966, pp. 6, 294–9.; 37 ILR, pp. 243, 455–9.; *Corfu Channel case* // ICJ Reports, 1949, pp. 4, 22; 16 AD, p. 155.

¹ Основополагающие принципы Красного Креста. Комментарий Жана Пикте. Москва: МККК, 1997. С.38.

від волі суб'єктів¹.

Переносячи цю концепцію на ту частину права, яка регулювала відносини між суверенами, і ґрунтуючись на волевиявленні останніх, Ф. Віторія і Ф. Суарез оголошували звичаєм однакову практику держав. Наявність практики, яка охоплювала дії більшості держав, оголошувалась обов'язковою для усього співтовариства через наявність спільної згоди (consensus) більшої частини міжнародного співтовариства. Тобто, сам факт співпадаючих актів держав оголошувався достатнім для кваліфікації його юридично обов'язковою нормою поведінки з огляду на презумпції: спільна згода людей або народів – свідчення розумності норми, яка встановлена цією згодою, тобто освячено звичаєвим (божественним) правом, яке діє між народами незалежно від їх волі. Імператив звичаєвого права *pacta sunt servanda* визначав юридичну обов'язковість як договору, так і звичаю, що належав до позитивного права, бо створювався з волі людей чи народів².

Отже, в доктрині і практиці міжнародного права XIX-XX ст. фіксується визнання в загальному (на той час звичаєвому) міжнародному праві основних начал. Також не можна забувати, що і «доктрина, і практика міжнародного права наприкінці XIX-XX ст. визнавали наявність у загальному, тобто звичаєвому міжнародному праві, «основних начал», які оголошувалися стержнем позитивного міжнародного права, що ґрунтується на найбільш «стародавніх і святих звичаях», і котрі не могли бути порушені жодною державою, навіть шляхом укладання договору з іншими державами. Ці «основні начала» виводилися з «основних прав держав» і «елементарних вимог гуманності»»³.

¹ Київцев О. В. Джерело міжнародного права як природно-правова категорія // Публічне право. 2011. № 1. С. 77.

² Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С.274.

³ Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С.272.

На думку О. Мережка, норми *pacta sunt servanda*, відповідальність за скоєне правопорушення, право захищати свої права проти порушника та інші «нори міжнародного права, які випливають з природного права, сьогодні вважаються загальними принципами права. З іншого боку, загальні принципи права іноді є відлунням теорії природного права»¹.

Зауважимо, що окрім різних суто «природно-правових» концепцій природного права, є також «позитивістська концепція природного права», одним із розробників якої вважається Марсилій Падуанський². Згідно з цією концепцією, природним правом належить вважати ті норми права, які були прийняті всіма народами. Тобто, природне право в позитивістський інтерпретації – це не окрема система права, а швидше результат порівняльно-правових досліджень над позитивним правом різних країн. Як бачимо, ця концепція теж тяжіє до розуміння під природним правом сукупності загальних принципів права. Зазначимо, що формальне визнання сучасним міжнародним правом природно-правових конструкцій, які мають обов'язковий характер, не повинно ставитись у залежність від їхнього декларування в міжнародно-правових документах.

Зміст історично нової норми-принципу загального міжнародного права на даному етапі характеризується двома елементами:

1) матеріальний – одноманітна, повторювана практика держав, що утворює звичаєвість норми;

2) психологічний – визнання за такою повторюваною практикою (поведінкою) юридичну обов'язковість.

Ще Л. Оппенгейм підкреслював, що «юристи – міжнародники говорять про звичай, коли ясна і довготривала практика здійснення визначених дій уклалася під знаком упевненості у тому, що такі дії, відповідно до міжнародного права, є обов'язковими чи правильними... Як тільки лінія

¹ Мережко О. О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. Київ: Юстініан, 2010. С.43.

² Первомайский О. Давайте переосмыслим... К новому пониманию источника права // Юридическая практика. № 8 (218), 20 февраля 2002. URL: <http://pravo.ua/article.php?id=10001434>

міжнародної поведінки, яка часто застосовується державами, розглядається як юридично обов'язкова чи юридично правильна норма, яку можна вивести з такої поведінки, ця поведінка стає нормою міжнародного звичаєвого права»¹.

Характеризуючи перший елемент, зазначимо, що період повторюваності одноманітної практики не є принципово важливим моментом, принципова характеристика саме дій (поведінки) суб'єкта міжнародного права.

Так, необхідною вимогою для створення звичаєвої норми-принципу стає особливо практика тих держав, інтереси яких було порушено, чи прав, яких вона стосується, протягом даного періоду, яким би коротким він не був.

Загальновизнаний принцип міжнародного права формується із розвитком і постійним повторенням однакової практики держав, з часом супроводжується взаємним і, як правило, мовчазним визнанням державами такої практики. «Зазначений процес, як правило, має тривалий характер, оскільки, перебуваючи у процесі становлення, відповідна норма звичаєвого права повинна стати загальною практикою і отримати загальне визнання. В окремих випадках формування загальновизнаного принципу міжнародного права не проходить тривалу стадію. Прикладом може послужити принцип територіальної цілісності, який отримав загальне визнання лише в останні десятиліття. Окрім вивчення зазначеної повторюваної практики, яка складає процес формування звичаю, в розглянутому випадку треба також обов'язково підтвердити незаперечний факт визнання цієї практики суб'єктами міжнародного права, яка має юридичну силу (*opinio juris*)»².

Отже, «в першому випадку звичаєва норма виникла спочатку як активна дія однієї держави, яка викликала дію інших держав, які в ряді випадків пішли дещо іншим шляхом,

¹ Оппенгейм Л. Международное право. Том I: Мир. Полутом 1 / пер. с 6-го англ. изд., доп. Г. Лаутерпахтом; под ред., предисл. Крылова С. Б. Москва: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. С.46.

² Каламкрян Р. А. Международно-правовое значение односторонних юридических актов государств / Отв. ред.: Менжинский В.И. Москва: Наука, 1984. С.116.

але в принципі визнали правомірність установлення визначеного правила поведінки. Потім, будучи уніфікованою і навіть розвиненою, дана норма була закріплена у договорі і відтепер діє вже у розширеному та визначеному вигляді як договірно-звичаєва норма (норми)»¹.

Щодо другого – психологічного елементу, то він базується на понятті визнання, яке неоднозначно трактується вченими-міжнародниками минулого та сучасного періодів. За своїм змістом таке психологічне або *розумове* визнання означає не що інше, як *згоду* держави чи іншого суб'єкта міжнародного права.

Н. Ейкхерст вважав: важливе не «переконання», «віра», а заява. Однак «*opinio juris* повинно бути знайдене у визнанні того, що щось уже є право, а не у заяві про те, що це повинно бути правом, чи що це вимагається мораллю, повагою, соціальною необхідністю і т.д.»². Автор підкреслив: «*opinio juris* необхідне для створення звичаєвої норми. Для того, щоб створити звичай, практика держави повинна супроводжуватися (чи складатися з) заявою про те, що визначена поведінка дозволена, вимагається чи заборонена міжнародним правом (заява про те, що ця поведінка дозволена, може бути вилучена з існування такої поведінки, але заява про те, що ця поведінка є потрібною чи забороненою, повинна бути ясно вираженою). Не обов'язково, щоб держави, які роблять такі заяви, вірили у їх вірогідність, необхідно, щоб ці заяви не заперечувалися іншими державами»³.

Формування і розвиток змісту принципів відбувається переважно шляхом політичних актів, положення яких набувають юридичної сили в результаті відповідного визнання зі сторони держави (*opinio juris*), тобто головною формою існування принципів слугує звичай. Інакше кажучи, «основні

¹ Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С.268.

² Akerhurst M. *Modern Introduction to International Law*, 7th edn, London: Routledge. P.32.

³ Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С.251.

принципи набувають юридичної сили в ролі звичаєвих міжнародно-правових норм. Це підтверджується і тим, що припинення дії будь-якого політичного рішення чи правового акта, присвяченого принципу, не спричинить втрату сили цих норм. Введення основних принципів або деяких з них у договори не впливає на їх існування як звичаєвих норм»¹.

Якщо на першому етапі еволюції принципів міжнародного права останні мали релігійне забарвлення та відтінки божественного походження, то на другому, наступному етапі, у їх змісті віддзеркалюється психологічний елемент – усвідомлення об'єктивного, природного значення внаслідок свідомого їх визначення, подання згоди державами.

Виникнувши на перших етапах розвитку міжнародно-правового регулювання, принципи-звичаї міцно закріпилися в системі міжнародного права і на сучасному етапі людства. Звичай є відбиттям природного світогляду людей, основних рис, притаманних людству, рис, перевірених часом, таких, що пройшли випробовування довготривалою (багаторазовою) і одноманітною практикою застосування, спочатку у вигляді релігійних обрядів, ритуалів, що виступили актами реалізації на перших сходинках еволюції, надалі через необхідність і важливість (вони регулюють життєво важливі питання міжнародних відносин миру, війни укладання угод, добросовісне виконання угод) принципи-звичаї у численних міжнародних договорах поступово перетворились у договірно-звичаєву загальновизнану норму – принцип міжнародного права.

У всіх указаних сферах звичаї відображали основні ідеї щодо належного впорядкування цих відносин і фіксували притаманні людині якості. Це дало підставу деяким дослідникам вважати, що «звичаєвий характер міжнародного права є однією з основних умов його ефективності»². Така роль міжнародного звичаю пояснюється тим, що він є відбиттям найбільш

¹ Курс международного права: в 7 т. Т.2: Основные принципы международного права. / Г. В. Игнатенко, В. А. Караташкин, Б. М. Клименко и др. Москва: Наука, 1989. С.12.

² Bederman D. International Law in Antiquity. Cambridge University Press. 2001. P.49.

глибинних властивостей людства: «Важливість звичаю в міжнародній сфері є величезною ... тому, що в ньому міститься найбільш вагома – стародавня і основна – частина міжнародного права», у тому числі основні його принципи¹.

Безумовно, загальні принципи міжнародного права виникають і розвиваються із ходом історії, вони не є чимось незмінним і вічним. Загальні принципи відображають і закріплюють характерні риси даної системи міжнародних відносин, втілюють у собі досвід, накопичений людством попередніх епох, фіксують усе позитивне, що складається у цьому досвіді, визначаючи характер відносин, що ними регулюється.

Особливості становлення та еволюції принципів визначаються тим, що вони відображають і закріплюють об'єктивне підґрунтя світового порядку і міжнародного права, а отже, є необхідним правом – *jus necessitatis*.

О. Лапіна вважає, що «загальновизнані принципи і норми міжнародного права мають подвійну природу як результат діалектичної взаємодії окремих суб'єктів між собою, а також співтовариства в цілому з одним із цих суб'єктів. Процес формування, з одного боку, представляється як стихійна правотворчість, що є відображенням накопичувального досвіду, тобто звичаєве право, а з іншого боку, відображення індивідуальних інтересів держав набуває узгодженого характеру в договірній формі при взаємодії суб'єктів міжнародного права. Тобто, звичаєва норма має ретроспективний характер, конвенційна – перспективний. Остання форма передбачає схвалення акту більшістю членів міжнародних організацій, що має деяку схожість з державною нормотворчістю»².

Зміст принципів розвивається з деяким випередженням дійсності, тому у них присутні елементи програмного характеру. Поступово реальні міжнародні відносини підтягуються до рівня принципів за допомогою використання механізмів їх політичної,

¹ Akerhurst M. *Modern Introduction to International Law*, 7th edn, London: Routledge. P.61.

² Лапина О. Е. *Общепризнанные принципы и нормы международного права в правовой системе России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лапина Олеся Евгеньевна; Московский университет МВД России. Москва, 2003. С.33.*

правової та моральної дії. Спираючись на досягнене, держави роблять новий крок у прогресивному розвитку змісту принципів. «Спочатку принципи утверджуються у загальній формі, а потім відбувається конкретизація і розвиток їх змісту з метою перевтілення в життя. У цьому відмітна особливість функціонування принципів. Якщо в минулому міжнародне право, особливо звичаєве, загалом слідувало за практикою, то тепер багато з принципових положень випереджають її, стимулюють її розвиток в інтересах світового порядку, заснованого на цілях і принципах Статуту ООН»¹.

На третьому етапі еволюції загальних принципів міжнародного права відбувається їх позитивістське оформлення як юридично обов'язкових норм у системі міжнародного права.

Поняття «загальновизнані принципи і норми міжнародного права» вперше застосовано на початку ХХ століття, коли в 1908 році у Статуті Міжнародної призової палати при перерахуванні джерел права, що застосовувалися даною Палатою, були згадані загальні принципи права. Потім це поняття закріплюється у Статуті Постійної палати міжнародного правосуддя – судовий орган Ліги націй. У ст. 38 Статуту проголошувалося, що поряд з іншими джерелами права вказана Палата застосовує «загальні принципи права, що визнаються цивілізованими націями». Приблизно з цього часу дане поняття використовується у зарубіжному конституційному законодавстві (ст. 4 Веймарської Конституції 1919 р., ст. 25 Основного закону ФРН 1948 р., ст. 5 Конституції НДР 1949 р.). Статут Міжнародного Суду ООН, що є складовою частиною Статуту ООН, прийняв у зміненому вигляді формулювання ст. 38 Статуту Міжнародної палати правосуддя. Відсилання на загальновизнані принципи і норми міжнародного права містяться також у Декларації ООН про принципи міжнародного права 1970 р., Гельсінському Заключному Акті НБСЄ 1975 р.²,

¹ Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. С. 98

² Муромцев Г. И. Соотношение международного и внутригосударственного права в свете Конституции Российской Федерации. // Право и политика современной России. Москва: Былина, 1996. С.138

Статут Організації американських держав 1948 р., Статут Ради Європи 1949 р., Пакт Ліги арабських держав 1945 р. із подальшими змінами, Хартія африканської єдності 1963 р. та Установчий акт Африканського союзу 2000 р., Статут Організації «Ісламська конференція» 1972 р. і новий Статут 2008 р. (сьогодні – Організація ісламського співробітництва), Статут Асоціації регіонального співробітництва країн Південної Азії 1985 р., Договір про дружбу і співробітництво у Південно-Східній Азії 1976 р., Статут Асоціації держав Південно-Східної Азії 2007 р., Угода про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 р. і Статут СНД 1993 р.

У міжнародних документах принципи закріплювалися поступово. Уперше у ст. 2 Статуту ООН. Рівно через чверть століття, після вступу в силу Статуту ООН, 24 жовтня 1970 р., Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про принципи міжнародного права, що стосується дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй. У 1975 р. Рада з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) у Заключному Акті сформулювала Декларацію принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах. Якщо проаналізувати Декларацію ОБСЄ 1975 р., то існує 10 принципів міжнародного права: принцип утримання від загрози силою та її застосування; принцип вирішення спорів мирними засобами; принцип невтручання у справи, які за своєю сутністю входять до внутрішньої компетенції держави; принцип обов'язку держави співробітничати одна з одною; принцип суверенної рівності держав, принцип добросовісного виконання узятих на себе зобов'язань (*pacta sunt servanda*); принцип непорушності державних кордонів; принцип територіальної цілісності держав; принцип поваги прав людини і основних свобод; принцип рівноправності та право народів визначати свою долю¹.

Проф. В. Василенко в одній із праць зауважував, що «завершення процесу формування принципів відзначилось

¹ Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі ООН. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_055

прийняттям Статуту ООН, в якому зафіксований комплекс загальновизнаних, взаємоузгоджених і взаємопов'язаних норм-принципів, що стали нормативним фундаментом права миру і мирного співіснування»¹.

Отже, міжнародні договори стали формою нормативного закріплення, формального визначення наявних міжнародних звичаїв. Проте, з огляду на постійний розвиток міжнародних відносин, принципи не могли залишатися незмінними, їх постійно уточнювали, конкретизували, доповнювали. Статут ООН, Декларація про принципи і Віденська Конвенція про право міжнародних договорів стали цілісною, правовою нормативною базою принципів міжнародного права, яка постійно розвивається завдяки резолюціям Генеральної Асамблеї ООН². Такий шлях значно полегшує та прискорює розвиток змісту принципів, адже за своїм характером вони не лише правові, а й політичні принципи.

Закріплені Статутом ООН цілі і принципи відносяться не тільки до міжнародного права, як вважають юристи, але і до міжнародної нормативної системи в цілому. «Невипадково в дипломатичній практиці їх зазвичай називають «принципи міжнародних відносин». Як принципи цієї системи вони володіють не тільки юридичною, але і політичною, і моральною силою»³.

Загальні принципи міжнародного права закріплюють і охороняють усі міжнародні відносини, забезпечують прогресивний розвиток міжнародної системи, закріплюють основні цілі та завдання міжнародного співробітництва не тільки в традиційних, але і в нових галузях міжнародного права на основі пріоритету загальнолюдських інтересів та цінностей.

Однак не можна кваліфікувати норми резолюцій міжнародних органів і організацій лише як політичні наміри, а не

¹ Василенко В. А. Основы теории международного права. Київ: Выща школа, 1988. С.217.

² Детальніше див.: Яновский М. В. Генеральная ассамблея ООН. Международно-правовые вопросы. Кишинев: Штиинца, 1971. 301 с.

³ Курс международного права: в 6 т. Т. II: Основные принципы современного международного права. / А.С. Бахов, Р.Л. Бобров и др.; гл. ред.: Ф.И. Кожевников, В.М. Корецкий и др. Москва: Наука, 1967. С.44.

як формулювання права. Такі акти визначають зміст загальних принципів, який набуває юридичної сили в результаті відповідного визнання їх зі сторони держав (*opinio juris*). Резолюціям міжнародних органів та організацій належить велика заслуга у реалізації принципів (наприклад, акти ОБСЄ), і навпаки, як реалізатори принципів (найвищої авторитетності норм) органи та організації підвищують власний авторитет і силу впливу на міжнародні відносини. На сучасному етапі розвитку людства діє масштабна сітка міжнародних організацій, яка охоплює усі основні галузі співробітництва, що також слугує значним гарантом дотримання загальних принципів міжнародного права.

Отже, можна констатувати, що Статут ООН заклав принципіальні основи міжнародної нормативної системи, в якій комплекс загальних принципів має ієрархічну структуру (в міжнародному праві дана структура знайшла своє відображення в інституті імперативних норм *jus cogens*). Якщо в минулому значна частина норм-принципів була диспозитивною і застосовувалася у випадку, коли сторони не домовилися про інше, то на цьому етапі еволюції загальні принципи набувають обов'язкової сили і навіть проголошені як імперативні норми.

Однак зауважимо, що на сучасному етапі розвитку принципи не припинили своєї еволюції, вони як природно-правові норми міжнародного права продовжують розвиватися та утверджуватися як базові норми міжнародного співіснування людства, наприклад, принципи космічного права, міжнародного екологічного права. Сучасна еволюція загальних принципів міжнародного права свідчить про їх особливу роль у становленні та формуванні органів міжнародного правосуддя, завдяки механізму еволютивного тлумачення принципів міжнародного права та діяльності інших ніж держава суб'єктів міжнародного права¹, зокрема щодо створення міжнародних стандартів у практиці діяльності міжнародних організацій, ТНК, а також підвищення ролі доктринальних досліджень у виявленні нових загальних принципів права та тлумаченні їх змісту.

¹ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право, 2014. С. 314-335.

Проаналізувавши всі вищевикладені факти та роздуми, можна зробити ряд висновків.

Становлення загальних принципів міжнародного права має свою специфіку, що безпосередньо пов'язана з особливістю, характером самих принципів та їх особливості існування в міжнародно-правовій системі. За своїм походженням загальні принципи міжнародного права є звичаєво-правовими нормами, які мають природно-правовий характер. Становлення загальних принципів у міжнародному праві пов'язане з об'єктивно необхідною основою, тому вони є правилами *jus necessitates*. Еволюція загальних принципів міжнародного права пройшла тривалий шлях від релігійних настанов, а сьогодні вони закріплюються в міжнародних договорах і актах міжнародних організацій і міжнародних органів. Найнеобхіднішою умовою становлення принципів у міжнародному праві є їх визнання суб'єктами міжнародних правовідносин. Цей процес може проявлятися у практиці застосування правила, що виникло спонтанно, але з необхідною об'єктивною основою та знайшло своє нормативне відображення в джерелах міжнародного права або, навпаки, закріпившись у міжнародному договорі, набути загального визнання на практиці. Даний процес пояснюється програмним характером загальних принципів міжнародного права, оскільки їх зміст розвивається з деяким випередженням дійсності, вони потребують від реальних міжнародних відносин підтягуватись до рівня основних принципів міжнародного права. Якщо в минулому принципи слідували за практикою, то сьогодні вони стимулюють розвиток в інтересах світового порядку. Не менш важливим у становленні принципів міжнародного права є те, що вони утверджуються у загальній формі (звичай, політичні акти, релігійні чи моральні настанови), а потім роблять новий крок у своєму прогресивному розвитку шляхом конкретизації з метою перевтілення у життя.

1.4. Загальні принципи міжнародного права в докласичному міжнародному праві

1.4.1. Особливості формування принципів докласичного періоду

Міжнародне право – це перш за все право міжнародного співтовариства, тому його історія нерозривно поєднана з історією цього співтовариства. «Спроби обґрунтувати необхідність правопорядку, встановленого всередині того чи іншого суспільства або між державами, мали місце і на більш ранніх етапах світової історії, починаючи з давнини»¹. Глобалізаційні процеси XX – поч. XXI ст. зумовили появу концепції права міжнародного (світового) співтовариства (Law of international community), яка характеризується зменшенням ролі національних держав і розширенням сфери міжнародних недержавницьких відносин, збільшенням участі цих та інших представників міжнародного життя. Міжнародне співтовариство сьогодні все частіше трактується як союз усіх учасників, у т.ч. і недержавних, які діють на міжнародній арені і чий права також визначаються міжнародним правом. Близьке до теперішніх реалій англomовне визначення «співтовариство націй» (Community of nations), де на перший план висуваються не держави, а всі інші учасники «міжнародної родини»², які визнають за державами суверенні права та вимагають дотримання нових норм міжнародного права, трансформованих під їх впливом, спільних для усіх суб'єктів міжнародного права.

У контексті нашого дослідження така концепція має важливе значення у двох напрямках. Перш за все, її поява пояснюється глибоким історичним підґрунтям, яке сягає стародавніх часів, коли суб'єктами міжнародного права виступали саме народи (нації) (зокрема римське право народів). Ця концепція є сучасним переосмисленням етапів становлення

¹ Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (jus cogens). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С.81.

² Bledsoe R., Boczek B. The International Law Dictionary. Santa Barbara: ABC-CLIO, 1987. P. 34.

міжнародного права в цілому. Утвердження вже у середньовічному суспільстві основних інститутів міжнародного права, що діяли на базисних (а сьогодні вже загальновизнаних імперативних) принципах, та відповідне сучасне бачення міжнародного права саме як міжнародного співтовариства із міжнародним громадянським суспільством в основі, дозволяють стверджувати про виникнення міжнародного права задовго до зародження суверенних держав. По-друге, нове якісне міжнародне співтовариство неминуче впливає на трансформацію норм міжнародного права та міжнародної правової системи в цілому, а саме: підвищується роль норм міжнародного права, які є результатом діяльності недержавних суб'єктів. Вагому роль у такій правотворчості відіграють саме загальні принципи міжнародного права, які формуються з витоків права загалом як норми, здатні врегулювати відносини за участю і окремих осіб, і їх соціальних утворень, і суверенних держав у тому числі.

Міжнародне співтовариство – це співтовариство різних народів і правових культур із давньою історією, які мають право на мирне співіснування у глобальному світі на принципах рівноправності, тому неоднакове тлумачення історичних цінностей різних цивілізацій негативно впливає на сучасні процеси міжнародного правотворчого та правозастосовчого процесів. Докласичне міжнародне право за своїм характером є тим правом, що регулює відносини між «народами», а тому саме цей період історії міжнародного права найбільш повно відповідає його термінологічному позначенню «міжнародне». За даними історії цього періоду, людство ще до появи державності вже вміло врегульовувало власні зовнішні відносини (міжнародні) з іншими співтовариствами, а основи такого регулювання (основні принципи) підтвердили свою базисність і глобальну значущість практикою багатовікового застосування і визнання у наступних «державницьких» періодах і навіть знайшли своє нормативне визнання у сучасний період. А тому можна стверджувати, що основні принципи міжнародного права сягають стародавніх віків і беруть свій початок у праві загалом. Ні в який спосіб історія їх появи не може прив'язуватися чи

заперечуватися до появи держави як основного суб'єкта міжнародного права. Навпаки, держава з'являється для підтвердження та гарантування основних принципів міжнародного права, як загальноновизнаних цінностей, що спрямовані на забезпечення мирного та рівноправного співіснування різних народів і націй, та людини як першооснови Всесвіту. Можна беззаперечно стверджувати, що історію появи основних принципів міжнародного права треба шукати в історії права, а не в історії держави.

У стародавні часи існував ряд принципів міжнародного права які, хоча ще не складали цілісної системи міжнародного права, однак уже свідчили про існування тоді міжнародного права. «Протягом цього періоду оформлювалися правові підвалини, базуючись на яких, міжнародне право як (цілісна) (вставка наша – С.З.) система виникає в середні віки»¹.

Характерною рисою формування основних принципів докласичного періоду є те, що вони виникали не як владні рішення, а як звичаї чи усні домовленості, як норми морально-політичного чи релігійного характеру, які створили необхідні передумови для вироблення характерних рис та особливостей норм і принципів наступних «державних» періодів, сучасних міждержавних відносин і міжнародного права в цілому.

Досить часто вони не формулювали конкретного правила, відомого нам зі змісту сучасного трактування певного принципу, але основна ідея, що закладалася у таких звичаєвих нормах, у наступних історичних періодах отримала своє юридичне оформлення саме у формі норми-принципу, як ключової норми в певній сфері суспільного регулювання.

І навіть відсутність у міжнародних відносинах докласичного періоду сучасного розуміння принципу *координації* між суб'єктами (їхні відносини базувалися на «пірамідальній» структурі підкорення (субординації) всіх під владою домінуючої імперії) не може заперечувати історичного

¹ Буткевич О. В. Становлення і розвиток міжнародного права в стародавній період: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Буткевич Ольга Володимирівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. С. 29.

факту зародження основ міжнародних відносин у сучасному їх розумінні саме в цей період.

Зароджуючись (перші міжрегіональні контакти датуються ще в 4-му тис. до н.е.) в різних регіонах стародавнього світу, головними центрами якого вважають Близький Схід, Індію, Китай, античний греко-римський світ, основні принципи вже мали характерні риси і напрямки. Зокрема, усі вони були зумовлені об'єктивними умовами, які вимагали від окремих співтовариств вступати у відносини між собою з метою забезпечення потреб безпеки та розвитку економіки. Інтереси торгівлі як об'єктивний фактор об'єднання того часу і сьогодні є основою сучасної дипломатії.

Принципи – явище історичне, тому кожний історичний епосі властивими були певні характерні принципи права як базисні норми для регулювання поточних відносин, як необхідна складова функціонування суспільства. Для стародавнього міжнародного права характерний ряд напрямків суспільно необхідних міжнародних відносин, які прогресивно розвивалися, а принципи якими вони регулювалися, пізніше склали основу інститутів сучасного міжнародного права. Це, перш за все, відносини торгівлі, де діяв принцип свободи торгівлі і принцип недоторканності торговельних представників і їхнього майна, принцип гостинності та визначення правового статусу іноземців; зовнішньополітичні відносини, що регулювалися принципом недоторканності дипломатичних та інших офіційних представників, принцип оголошення та закінчення війни, визначення статусу території та її кордонів; міжнародні договірні відносини – на основі принципу сумлінного виконання договорів.

Усе це свідчить про те, що відсутність державності в стародавньому періоді не була перепорою для правового регулювання міжнародних відносин, а не винятково міждержавних відносин.

Поява та становлення держави як суб'єкта міжнародного права відбувається нерівномірно: на Сході розвиток держави, а отже, і міждержавного права, починається раніше, на Заході – пізніше, однак, незалежно від часу та географічного розмі-

щення, оновлене міждержавне право вже пройшло тривалий період становлення та розвитку основних принципів, які суцільно забарвилися недержавницькими характерними рисами, яких набули в період стародавнього міжнародного права.

Найпотужнішим розвиток державотворення був на європейському континенті, де прогресивніше підносилося доктрина міжнародного права, однак стверджувати, що міжнародне право з'явилося в Європі навряд чи буде об'єктивно. Основні спільні ідеї міжнародного спілкування, як доводять різні історичні пам'ятки, паралельно з'являються та розвиваються на різних континентах (Європа, Індія, Китай) і залишаються донині спільним правовим спадком для сучасного міжнародного співтовариства у вигляді системи загально визнаних принципів міжнародного права.

Уникаючи проблеми виникнення міжнародного права, яка залишається дискусійною в теорії та історії міжнародного права, зазначимо, що в стародавній період розвитку суспільних відносин існували міжнародні відносини, які стали прототипами основних сучасних міжнародних відносин, у рамках яких було закладено першооснови, тобто основні принципи міжнародного права. Прибічники походження міжнародного права в період міжплемінних відносин називають їх «первісна дипломатія» (Р. Н'юмелін¹) або «примирительне міжплемінне право» (Е. Аннерс², Г. Дж. Берман³).

1. Основні особливості стародавнього міжнародного права. Характерною рисою становлення основних принципів докласичного міжнародного права є об'єктивна потреба в урегулюванні перших міжнародних взаємовідносин. Міжплемінні, сімейно-кланові та інші стародавні відносини

¹ Numelin R. The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and international relations. London. Oxford University Press. Ejnar Munksgaard. Copenhagen. 1950. 372p.

² Аннерс Э. История европейского права: Пер. со швед. Москва: Наука, 1999. 395 с.

³ Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. Москва: Изд-во МГУ; Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. 624 с.

були перш за все територіальними суперечками, погашення яких зі свого боку вимагали правового врегулювання питань статусу іноземців, первісної дипломатії та ряду інших актуальних відносин того часу.

Важливим елементом становлення та розвитку загальних принципів міжнародного права та міжнародного права в цілому є відносини щодо визначення міжнародної правосуб'єктності. Від появи найперших соціальних утворень (сімейно-кланових груп) до формування держави як суверенного суб'єкта міжнародних відносин питання визнання суб'єкта зовнішніх відносин було життєво необхідною умовою їх існування та розвитку. Відносини міжнародної суб'єктності були суспільно необхідним фактором усіх інших відносин, що виникали на зовнішній арені та сприяли еволюції суб'єктів міжнародного права: община – вождизм – рання державність – суверенні держави. Питання визнання почало формуватись у стародавньому міжнародному праві, щоправда, окремої процедури ще не існувало. Фактом визнання нового суб'єкта міжнародного права автоматично служило ведення з ним міжнародних відносин: укладення міжнародного договору, визнання суб'єкта третьою державою, визнання його як сторони військового конфлікту, участь у міжнародних союзах (об'єднання 12 народів Верхнього і Нижнього Єгипту імперії Ахеменидів¹); інколи визнання правосуб'єктності обумовлювалось у договорі. У такій еволюції суспільно важливим було правове регулювання питань престижу, авторитетності, потреби безпеки, тому поява та становлення загальних норм у цій сфері відбувається шляхом становлення загального принципу рівності суб'єктів від пірамідальної системи відносин і різнорівневих суб'єктів на основі субординації до формування рівних і суверенних держав-суб'єктів, а сьогодні – ще й недержавних суб'єктів міжнародного права. Аналіз першоджерел дозволяє дійти висновку,

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.123.

що мирні договори перших суб'єктів міжнародних відносин закріплювали рівність правового положення за сторонами договору та передбачали взаємні права і обов'язки саме як суб'єктів міжнародних відносин. Отже, у докласичному міжнародному праві основними принципами у формуванні сучасного принципу суверенної рівності держав виступали принцип рівності та взаємності у договірних міжнародних відносинах. У наступних історичних періодах ці принципи еволюціонували і сфера їх застосування вийшла за межі мирних договірних відносин. На сучасному етапі рівність суб'єктів міжнародного права проголошується принципом суверенної рівності.

Необхідним елементом для розвитку міжнародних відносин у стародавньому світі та еволюції його суб'єктів відігравали офіційні зовнішні зносини. Поява та діяльність послів сприяли налагодженню міжнародних контактів, а також відігравали важливу роль у розвитку їх правового регулювання. Завдяки посольським відносинам формуються перші загальновизнані норми про недоторканість офіційних представників як важливої гарантії правового регулювання міжнародних відносин. Ця суспільна необхідність підтверджується визнанням такої норми, як дипломатична недоторканність у ролі загальновизнаного принципу міжнародного права.

Принципи взаємовигідного існування (взаємності) закладено ще в сер. XIV ст. до н.е. в т.з. Амарнській системі на Стародавньому Сході. У цьому регіоні склалася система міжнародних зв'язків, за якими великі утворення намагалися встановити баланс сил завдяки ефективному правовому регулюванню. Такий баланс, зокрема, намагався закріпити цар Марі Зіріліма з царем Хаммурапі: «Якщо ворог на тебе нападе, моє військо прийде до тебе на допомогу. А якщо ворог на мене нападе, твоє військо прийде до мене на допомогу»¹. Створені в той період правила здійснення міжнародних відносин були

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.52.

прикладом стабільної співдружності і стали спадком сучасних міжнародних відносин.

Міжнародно-правове регулювання допомагало первісно-общинним утворенням усвідомлювати та визнавати один одного як рівноправних контрагентів з метою встановлення взаємної терпимості між собою завдяки компромісу і взаємній згоді.

Стародавнє міжнародне право за своєю структурою було пірамідальним, а його формуючою силою були торгівля, шлюбні договори, подарунки, обмін культурними цінностями. Отже, епоха стародавнього міжнародного права – це епоха переходу міжнародного права від регіонального до універсального, з-за якої співпадаючі регіональні принципи, як правило, визнавалися універсальними міжнародно-правовими стандартами (наприклад, такі норми *jus cogens* як *pacta sunt servanda*, дипломатична недоторканість).

Прогресивний розвиток регіонів, торгівля та культурний обмін вимагав міжрегіонального співробітництва та, перш за все, розмивав пірамідальні основи стародавнього міжнародного права. Така ситуація активізувала створення у Середні віки універсальної людської спільноти, головним фактором якої виступила релігія. Церква, для якої регіоналізм був явищем негативним, сама практикувала укладання міжнародних договорів, а згодом почала змушувати світську владу до універсалізму.

Несистематизованість і регіоналізм як характерні риси докласичного періоду не заперечують єдності основних принципів та ідей, що ними закладалися, – універсальності правового регулювання ними міжнародно-правових відносин і ніяк не впливали на ефективність такого регулювання. Саме основоположні принципи, закладені в докласичний період, стали першим проявом універсалізму загального міжнародного права. «Загальною ідеєю, яка існувала в античності, є те, що міжнародні відносини повинні базуватися на правовому регулюванні»¹. Основні принципи стародавнього міжнародного

¹ Bederman D. International Law in Antiquity. Cambridge University Press. 2001. P. 267.

права, що виникли в різних регіонах світу, мали спільні ідеї і в майбутньому стали базисом для формування загального міжнародного права як правової системи, що забезпечує ефективне співіснування основних регіональних систем (східної – конфуціанської, буддистської, та західної – європейської і англо-американської та ін.), особливості яких невіддільно визначають характер і сучасного міжнародного права. Та навіть сьогодні неоднозначне тлумачення правових цінностей різних міжнародних регіонів і національних правових культур є причиною порушення міжнародного балансу сил і, як наслідок, міжнародних конфліктів. Мистецтво знаходження міжнародного компромісу на основі загальних спільних принципів права людства є основним завданням і сучасного міжнародного права.

Звичайний характер принципів міжнародного права докласичного періоду хоча і відрізняється архаїчністю та несистематизованістю, однак свідчить про взаємне визнання (хоча і двостороннє) правил взаємовідносин, які мали дієвий механізм гарантій реалізації. Не применшуючи ролі моралі, релігії чи інших правил соціального характеру, відзначимо, що міжнародні відносини того періоду регулювалися за допомогою юридичних норм-принципів, які характеризувалися більшою гнучкістю при появі нових відносин.

Звичайні норми формувалися для регулювання найбільш важливих, ключових міжнародних відносин, а тому імперативні принципи мають саме звичаєве походження: установлення відносин рівності та взаємності, добросовісне виконання міжнародних договорів, установлення миру, ведення війни і т.д. Як відзначає Лаутерпахт, «значимість звичаю в міжнародній сфері величезна... тому, що в ньому міститься найбільш вагома – давня і основна частина міжнародного права»¹.

Перші міжнародні соціальні групи впорядковували свої двосторонні відносини на основі звичаєвих норм, які мали казуїстичний характер і часто змінювалися на основі двосторонніх договорів. Багатосторонні ж відносини, як

¹ Lauterpacht H. International Law. Volume 1: The General Works. Cambridge. At the University Press. 1970. P.61.

правило, регулювалися на основі основоположних принципів, які важче корегувалися в договірному порядку, а тому склали основу стародавнього звичаєвого міжнародного права. Створені у такий спосіб основоположні норми-звичай стали базисними при утвердженні основних принципів міжнародного права.

Якщо міжнародні договори того часу містили конкретні правила, права та обов'язки сторін, то звичай формував норми більш загального характеру, що вимагало тривалішого періоду, тому неврегульовані звичаєвими за походженням принципами відносини регулювалися в договірному порядку. Отже, основними джерелами формування принципів докласичного періоду виступали звичай та міжнародний договір. Однак первинним джерелом закріплення принципів був саме звичай, тоді як договір виступав нормативним визнанням такого принципу сторонами міжнародних відносин. Така тенденція, до речі, притаманна і сучасному регулюванню міжнародних відносин. Релігійний характер норм стародавнього міжнародного права став першопричиною встановлення принципу ввічливості та повсюдного визнання принципу *pacta sunt servanda*, саме релігійними процедурами та церемоніями супроводжувався процес укладання міжнародних договорів.

Важливою характеристикою принципів міжнародного права докласичного періоду є їх спільність для внутрішньої та міжнародної діяльності державоподібних утворень, оскільки основоположні принципи правової системи того часу (в тому числі основні принципи права) виникали і розвивалися в ході становлення та взаємодії обидвох сфер права внаслідок об'єктивних процесів розвитку стародавніх держав.

Розглядаючи джерела міжнародного права, згадаємо загальні принципи права, які “стали розглядатись окремим джерелом лише на певному етапі розвитку міжнародного права”¹. Проте вони об'єктивно існували ще з етапу становлення права. Одні з них склались у стародавній період: пізніша норма має перевагу перед попередньою (1300 р. до н.е. було укладено

¹ Degan V. D. Sources of International Law. Martinus Nijhoff Publishers. The Hague, Boston; London. 1997. p. 19.

договір між хеттським царем Муваталлісом з правителем Кіццуватни Сунасурасом, що замінив собою попередній договір Суппілуліуми; договір царя хеттів Мурсіліса II з правителем Амурру Дуппі – Тешубом 1340 р. до н.е. замінив договір 1380 р. до н.е. між їхніми попередниками; у таких документах наголошувалося на пріоритеті положень останнього з укладених договорів перед попереднім), правопорушення породжує відповідальність; інші лише проходили своє становлення, як принцип *ніхто не може бути суддею в своїй справі* (в договорі Мурсіліса II з правителем Хапалли Таргасналлісом 1355 р. до н.е. зазначалось: «Якщо у вас виникне якась правова суперечка, то не виявляйте непокору, не роздмухуйте ворожий розбрат та не сваріться ...з'являється перед Сонцем, і я, Сонце, вирішу справу згідно з правом»¹) і ін.

Певне значення в міжнародно-правовому регулюванні відігравали і деякі джерела внутрішнього права стародавніх держав. Норми внутрішнього права, перевірені ефективною практикою застосування, бралися за основу (аналог) при створенні правил поведінки міжнародного характеру. Пристосовуючи внутрішнє регулювання, за основу беруться лише основні принципи, спільні для суб'єктів, які ними взаємно визнавалися. Наприклад, германські племена будують свої відносини на принципі справедливості, як описує їх давньоримський історик П. Тацит: «народ, що надає перевагу охороняти свою могутність справедливістю. Без жадібності, без владолюбства, спокійні та відокремлені, вони не розпалюють ніяких війн, нікого не розоряють грабіжництвом та розбоєм»². Тісний зв'язок внутрішньодержавного та міжнародного права, що бере свій початок у докласичному періоді, знайшов закріплення і в сучасному міжнародному праві, зокрема у ст. 38 Статут ООН і сучасній практиці міжнародного правосуддя щодо застосування загальних принципів права, особливо принципу

¹ Friedrich J. Staatvertrage des Hatti – Reiches in hethitischer sprache. Mitteilungen der Vorderasiatisch – Aegyptischen Gesellschaft (E.V.). 1926, 1. Leipzig. J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung. T. I, 1926. S. 63.

² Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С.9.

справедливості при вирішенні міжнародних спорів.

2. Природно-правове бачення. Основні принципи міжнародного права стародавнього періоду виникають і проходять етап становлення в природно-правовому середовищі. Право і правосвідомість людей у цей період знаходились під значним впливом релігійних вірувань, тому у них проявлялися спільні усім народам риси природного права як вічного, незмінного, однакового для усіх народів, установленого вищим розумом і незалежного від земних істот. Природно-правові уявлення про походження основних принципів міжнародного права, як спільних правил співжиття усіх людських цивілізацій, мало величезне значення для забезпечення його виконання, а пізніше буде покладено в основу для концепції імперативності основних принципів *jus cogens*. На думку В. Фрідмана, основною цінністю природного права є те, що «його іменем утверджувалась обов'язкова сила міжнародного права»¹.

Варто згадати, що природно-правова доктрина є найстарішою, найпершою, а в період докласичного міжнародного права ще й превалюючою. Міжнародне право у стародавніх народів розглядалось як природне, адже *jus naturale* вважалося сукупністю норм, однакових для всіх народів, а його принципи – обов'язковими для усіх цивілізацій. На першому етапі становлення природної концепції права (до виникнення релігій) основні принципи міжнародного права зумовлювалися об'єктивною природою речей, як норми, встановлені вищим природним розумом, самою природою та нею забезпечувані, а тому властиві усім. При укладанні міжнародних договорів у стародавні часи звернення про забезпечення було спрямоване не лише до богів, а й до усієї природи, морів, неба землі, тому порушення норм таких договорів вважалося недотриманням природних законів. Таке підтвердження знаходимо у середньовічному дипломатичному листуванні Єлизавети I з королем Польщі: «Конфлікт між королевою Англії та королем Іспанії впливав на торгівлю Короля Польщі, порушував

¹ Friedmann W. Legal Theory. London. Stevens & sons. Limited, 1949. p. 15.

торговельні шляхи, порушуючи закони природи та народів»¹.

Міфологічне розуміння світу, що характеризує майже тисячолітній етап становлення міжнародно-правових учень, не могло не вплинути і на формування основних принципів міжнародного права. У міфах стародавніх народів ми знаходимо основні ідеї (недоторканість життя іноземців та їхнього майна, безпечне пересування іноземців та ін.), які внаслідок тисячолітньої практики застосування як суспільно необхідних правил регулювання співіснування людських соціальних союзів, утверджуються в ролі загальноновизнаних принципів права та міжнародного права загалом. Наприклад, загальнолюдський принцип рівності усіх знаходимо у давньоєгипетській легенді 3-го тисячоліття до н.е. «Всемогутній Бог...створив усіх людей однаковими»², принцип сумлінного виконання зобов'язань також досить часто трапляється у міфах різних народів. А правова ідеологія сучасних східних держав так і не змогла остаточно відділитися від міфологічного характеру світобудови.

Сильний вплив міфології та релігії забезпечували сумлінне виконання основних норм природного права, оскільки на перших етапах розвитку ще був відсутній цілісний механізм забезпечення норм. Саме тому більшість основних принципів стародавнього міжнародного права мають природно-правову основу.

Аналіз міжнародно-правових уявлень стародавнього періоду показує, що природно-правові пояснення сутності міжнародного права характерні для всіх розвинених народів того часу. Проте окремим регіонам властиві певні їх особливі риси: переважання релігійних мотивів (Єгипет, Месопотамія), морально-етичне забарвлення (Китай), перенесення природного пояснення внутрішнього права на міжнародне (стародавня Греція, Рим), власне природно-правове пояснення міжнародної взаємодії (регіон стародавньої Індії).

Джерела міжнародного права стародавнє суспільство

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С.271.

² Мишулин А.В. Идеи права в междуэллинских отношениях // Вестник древней истории. 1946. № 2. С.23.

шукало у релігійних віруваннях. Духовна правосвідомість стародавньої людини уявляла всесвіт у «вигляді пірамідальної ієрархії, що охоплювала світи богів і людей. Світ богів становив антропоморфне, архітипове царство законів природи і суспільства, а саме право розглядалося як дар богів»¹. Зокрема, фараон Тутмос III так проголошував свою божественну владу: «... немає у мене ворога у східних країнах. Північні народи приходять, приклонившись перед моєю міццю. Це Ра передав їх мені. Я осягнув усе, що охоплює його око, він дав мені землю в довжину її і в її ширину»².

У Стародавньому Китаї, Індії, Єгипті, Вавилоні та інших країнах східної деспотії все, що походило від деспота (чи жерців що прикривалися іменем богів), вважалося волевиявленням богів. Основні міжнародно-правові принципи забезпечувалися релігійними гарантіями: обов'язок міжнародних договорів ґрунтувався на клятві сторін дотримування під острахом божої кари, окремі правила, які регулюють питання війни і миру, ґрунтувалися на звичаях і «ніби зливалися з нормами релігії»³.

Релігійна основа характерна і для родового устрою міжнародного права, що походить з надр Стародавнього Риму, «вона активно проявляється у добре відомому інституті феціалів, що відає питаннями оголошення війни і укладання миру, посольських доручень; договірне право також ґрунтувалося на релігійному ритуалі укладання договору, призначеного служити мірою забезпечення його виконання, його святості»⁴. Природне римське міжнародне право *jus gentium* містило основні принципи міжнародного права та права взагалі, які стали основними і для внутрішнього права Риму, а сьогодні є загальнолюдськими принципами права.

¹ Мережко А. А. Идея международного прав (историко-социологический очерк). Київ: Юстиніан, 2010. С.65.

² Хрестоматія по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.24.

³ Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С.81.

⁴ Талалаев А. Н. Право международных договоров: историко-правовой очерк // СЕМП, 1972. Москва, 1974. С.55.

Отже, основні принципи міжнародного права виникають як норми природного права, їх поява не пов'язується з утвердженням державності. Історія докласичного періоду міжнародного права підтверджує первинність принципів міжнародного права як міждержавного публічного права.

3. Життєво необхідні норми-принципи стародавнього міжнародного права. Міжнародне регулювання найбільш необхідних відносин у докласичному міжнародному праві характеризувалося архаїчністю та відсутністю систематизованості, що перш за все пояснювалося нерівномірним розвитком суб'єктів докласичного міжнародного права. Але саме в цей період з'являються перші основоположні норми міжнародного права, адже вони регулювали основні, життєво необхідні суспільні відносини співіснування та розвитку, більшість з яких продовжують існувати і сьогодні. Отже, першооснови докласичного міжнародного права виникають як «живі» норми, які регулюють реально наявні і найбільш необхідні для еволюції людських співтовариств відносини, що пізніше стали основою для формування цілої системи принципів сучасного міжнародного права.

У стародавній період встановлюються насамперед ті міжнародні відносини, які життєво необхідні для племен, тому і виникає гостра потреба в правовому регулюванні за допомогою норм саме таких відносин. Зокрема, найзапеклішою була проблема вирішення територіальних спорів. Територія – це і власність, яка мала різну економічну цінність, і простір для розповсюдження влади, і географічна поверхня для пересування, тому відносини щодо встановлення, зміни та режиму кордонів, статусу територій стають найрозвиненішим напрямком у стародавньому міжнародному праві й об'єктивно потребують урегулювання за допомогою імперативних норм.

З відносинами щодо територій була тісно пов'язана торгівля (перехід через території іноземних держав, недоторканність торговельних караванів і торговельних представників на території іноземних держав та ін). Міжнародна торгівля та обмін сприяли розвитку міжнародних контактів і зближенню народів, а також мирному співіснуванню, що

свідчить про життєву необхідність цих відносин. Регулювання міжнародної торгівлі відбувалося на основі взаємності «я – тобі, ти – мені» та еквівалентності, що пізніше були покладені в основу принципів взаємності національного та режиму найбільшого сприяння у міжнародному праві.

Міжнародні спори, в тому числі й територіальні, не завжди мирно закінчувались, тому однією із причин появи основних принципів міжнародного права (що згодом стала однією з його основних функцій) було врегулювання наявних міжнародних конфліктів. Правове регулювання питань ведення війни, гуманізації війни, правовий статус окупованої території та ін. у стародавній період у різних регіонах (Близький Схід, Індія, Китай, Середземномор'я) підтверджують високий рівень розвитку цих інститутів. Наявні конфлікти вимагали правового регулювання торгівлі, міжнародних відносин, з одного боку, і сприяли розвиткові міжнародного права, відповідних його інститутів та принципів – з іншого. Саме в стародавньому світі зароджуються сучасні принципи гуманності, принцип мирного вирішення спорів і принципи міжнародного гуманітарного права.

І територіальні, і торговельні та ряд інших відносин (мирні договори в т.ч.) вимагали закріплення їх правового регулювання з метою забезпечення виконання. Так виникають детальні норми щодо укладання та виконання міжнародних договорів (форми договору, статусу його свідків, підписання та ратифікації, депозитарії, гарантії договору, підстав, суб'єктів, умов і розмірів відповідальності за його порушення та ін), серед яких найбільшого значення та поширення набуває принцип сумлінного виконання договірних зобов'язань. Сьогодні його вважають найдавнішим принципом сучасного загального міжнародного права *pacta sunt servanda*. Римляни вважали, що «слово, дане навіть ворогові, повинно дотримуватися». Слушно з цього приводу зауважив О. Буткевич: «лише усвідомленням необхідності правового врегулювання своїх відносин можна пояснити прийняття стародавніми державами принципу

неухильного дотримання міжнародних договорів»¹.

4. Середньовічні принципи міжнародного права.

Середньовічне міжнародне право сутнісно змінюється у порівнянні зі стародавнім. Норми і принципи міжнародного права набувають характеру універсальності, насамперед завдяки значному збільшенню ролі міжнародного договору як джерела міжнародного права. Відповідно збільшується кількісно нормативний масив міжнародно-правового регулювання, який змістовно стає більш чітким із формуванням конкретних інститутів, а основні норми, що зародились у стародавньому міжнародному праві, отримують форми загальновизнаних імперативних принципів (*pacta sunt servanda* в договірному праві, недоторканність послів – у посольському, взаємності – у торгівельному, свободи відкритого моря – у морському і т.ін.) і вкладаються як базис головних галузей міжнародного права, які у середні віки вже мають «свої перші бруньки».

У Середньовіччі утверджується принцип взаємності та ввічливості у практиці міжнародної торгівлі тогочасної Європи: «Чесним і мудрим мужам і улюбленим друзям своїм...відсилають виявлення готовності до послуг і доброзичливості. Нехай знає ваша благородність, що справжню нашу взаємну дружбу і взаємну любов ми повсюдно і усякими стараннями дотримуватись бажаємо»².

У період середньовічного міжнародного права формуються нові інститути, яких стародавнє міжнародне право не знало, або знало як окремі норми. Специфікою таких інститутів було те, що вони регулювали відносини феодално-васальної системи. Середньовічне міжнародне право було координаційним, діяло насамперед на договірній, суверенній основі, де на перший план виходить поняття реального правителя – феодала. Раннє середньовіччя вимагає згурпування племен та вождівств у якісно

¹ Буткевич О. В. Становлення і розвиток міжнародного права в стародавній період: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Буткевич Ольга Володимирівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. С. 21.

² Грамота о дружбе и взаимной правовой защите (1230 г.) // Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 586.

нові об'єднання – ранні державності під сильним керівництвом, а від міжнародного права визначення правового статусу таких суб'єктів, тому значна увага у сфері міжнародно-правового регулювання звертається на нові суспільно необхідні відносини міжнародної правосуб'єктності. Нове регулювання ґрунтується на принципах рівності, суверенітету та незалежності суб'єктів міжнародного права.

Феодальна роздробленість, тісне переплетення приватної власності на землю і суверенність прав феодалів, феодальна ієрархія, а також жорстока боротьба імператорів Священної Римської імперії і римських пап за політичне та ідеологічне господарювання у Західній Європі накладають свій відбиток на характер міжнародно-правових відносин і правові погляди епохи середньовіччя: «догмати церкви стали одночасно і політичними аксіомами, а біблійні тексти отримали в усіляких судах силу закону»¹.

Майже півстоліття правила церква спільно зі світською міжнародною владою. Завдяки церкві основною ідеєю міжнародного спілкування стає міжнародний мир і міжнародне співтовариство, які так чи інакше впливали на зміцнення міжнародного права як універсального, утвердження імперативних принципів, спрямованих на мирне співробітництво (мирне вирішення міжнародних спорів, принцип співробітництва, принципи гуманізації війни, принципи рівності, вірності взятим зобов'язанням, справедливості та ряд інших) завдяки слідуванню біблійним канонам.

Релігія відіграла в історії становлення системи принципів міжнародного права перехідну роль від додержавного у міждержавне право, залишаючись вагомим інструментом та джерелом і на сучасному етапі міжнародного розвитку людства. Так, канонічне право середніх віків регулювало відносини народів західно-християнського світу з іншими народами, особливо із мусульманськими та язичницькими. Завдяки

¹ Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (jus cogens). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С. 86.

сильним ідеологічним та інтелектуальним потенціалам заслугою церкви став протекціонізм в утвердженні ряду принципів, зокрема принципу *pacta sunt servanda*, оголошення війни, принципу дипломатичної недоторканності, принципу недоторканності послів та ін. (посли знаходилися під захистом господа і рахувались недоторканими, образа посла слугувала зреченням від церкви). Так, принцип *pacta sunt servanda* проголошується як імперативний у міжнародних зобов'язаннях на основі божественних заповідей і християнства. Принцип мирного вирішення спорів простежується у літописах того часу: «...наказано стародавньому (старозавітному) народу починати війну навіть з чужоземними народами тільки після того, як вони відкинуть запропонований мир»¹ та у працях світських ідеологів «... ми прагнемо миру, який дає кожному те, що йому належить, – привілеї громадянам, гостинність іноземцям і всім, незалежно від їх національної належності, свободу подорожей і торгівлі»². Основні принципи гостинності, недоторканності послів і торговельних представників утверджуються в ролі імперативних і сприяють появі нових, зумовлених суспільною необхідністю: принципу громадянства, недискримінації за національною ознакою.

Євангеліє від Матфея закріплює принцип авторитету, на основі якого сили набувають релігійні норми, що визнаються на землі і забезпечуються небесною силою. Основоположні принципи міжнародного права певною мірою, як і основоположні релігійні норми християнства, ґрунтуються на авторитетності їхньої сили для усього людського суспільства. Така ідея авторитетності основоположних норм-принципів у міжнародному праві вимагає постійних зусиль від світового співтовариства з підтримки та підсилення авторитетності. Так, згідно з Матфеем, Ісус заявив, що апостол Петро – це та скеля, камінь, що є основою церкви: «Я дам тобі ключі від Небесного царства, і що ти на землі зв'яжеш, те буде

¹ Грабарь В. Э. Римское право в истории международно-правовых учений: элементы международного права в трудах легистов XII-XIV вв. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1901. С.20.

² Тракаты о вечном мире: сборник / сост.: И.С. Андреева, А.В. Гулыга. Москва: Соцэкгиз, 1963. С.111.

зв'язане на небі» (Мт.16, 18-19)¹. Отже, ідеї єдності і універсалізму релігійних норм, що розвивалися та утверджувалися із самих витоків християнства, можуть бути покладені в основу функціонування системи основоположних принципів міжнародного права сучасності.

У середні віки під впливом християнської церкви римське право стає загальним правом цілої групи народів, пов'язаних єдністю релігійного світогляду. Римське право 12-13 ст. регулювало міжнародні відносини шляхом опосередкованого впливу канонічного права, оскільки його норми погоджувались церквою та з відповідними правками останньої регулювали відносини між всіма народами Західної Європи. Отже, саме церкві ми зобов'язані збереженню основних принципів міжнародного права, подарованих нам стародавнім римським правом, і збереженню безумовного авторитету природно-правових принципів, навіть якщо це суперечило церковним нормам.

Розповсюдження й утвердження християнства у Західній Європі сприяло розвитку єдиних моральних і правових поглядів, порівняльній одноманітності у міжнародно-правовій практиці раннього середньовіччя. Під впливом концепції заборони приватних війн за участю церкви інститут мирного вирішення спорів стає типовим імперативним принципом міжнародного публічного права. Біблія певний час вважалася джерелом міжнародного права, звідки також черпалися ідеї про мир, людинолюбність; головні заповіді були покладені в основу сучасних загальнолюдських принципів прав людини («не вбий», «не кради»...).

У перехідний період від Середньовіччя до Нового часу християнство перебуває під впливом ідеї гуманності, що започатковується в Італії. Вестфальський мир, що став правовою основою для миру в Європі, одночасно є перехідним періодом від середньовічного канонічного права до сучасної моделі міжнародних відносин, які почали базуватися на горизонтальних відносинах рівності та суверенності її суб'єктів.

¹ Біблія. Святе Письмо Старого і Нового Завіту. – Рим.: Місіонер, 2007 р. – С. 26.

Необхідність установалення та підтримання стабільності міжнародного балансу сил стало основною причиною появи міжнародного права як нормативної системи, в основу якої буде покладено саме загальні принципи міжнародного права докласичного періоду. Нагадуємо, що в докласичному періоді виникають і розвиваються системи основних, найбільш необхідних відносин, що регулюються основоположними принципами-нормами, які, пройшовши багатовікову історію розвитку цивілізованого людства, залишилися каркасом сучасної системи міжнародного права.

Характерна риса міжнародного права – його здатність до трансформації, дозволяє його базисним принципам, що зародилися разом з правом, перетворюватися, перероджуватися у базисні принципи відповідної епохи людства. Саме у період середньовіччя стародавні принципи міжнародного права як основоположні його ідеї трансформувалися у якісно нові імперативні принципи як базис цілої системи міжнародного права, що набуває прогресивного розвитку в цей період.

Так, основні ідеї «права війни» трансформувалися у «право миру» (сучасне гуманітарне та право міжнародної безпеки), а його базисні принципи майже не змінювались, адже в усі віки було на меті мирне врегулювання конфліктів, установалення спокою та справедливості у міжнародних відносинах.

Новації середньовіччя щодо зведення основоположних принципів до відповідної системи, визнання нових принципів міжнародного права, згрупування норм у структурні компоненти інститутів і галузей будуть успадковані класичним міжнародним правом. Така структурна єдність буде характерною і в межах міжнародно-правових регіонів на основі регіональних основних принципів (європейська пізніше буде покладена в основу сучасного міжнародного права).

Джерелами закріплення основних принципів середньовічного періоду виступали міжнародні договори, звичаї, усні домовленості, дипломатичне листування, релігійні джерела, внутрішньодержавні акти, статuti та накази місцевих органів, археологічні дані.

Підсумовуючи історію становлення основних принципів міжнародного права в докласичному періоді, можна зробити ряд висновків. На формування принципів докласичного періоду мала вплив специфіка міжнародного права та міжнародних відносин того часу. Відсутність системи міжнародного права, що пояснюється нерівномірним регулюванням міжнародних відносин у різних регіонах світу, які з'являються в міру їх суспільної необхідності. Основною метою принципів міжнародного права докласичного періоду є встановлення та підтримання міжнародного балансу сил у стародавньому та середньовічному суспільстві. Принципи встановлювали правила співжиття державоподібних утворень, які вимагали від останніх взаємного визнання і взаємних поступок у вирішенні міжнародних конфліктів шляхом укладання міжнародних договорів, звернення до незалежної сторони (арбітражів), правового врегулювання ведення війни.

Коло суб'єктів міжнародного права характеризується нерівномірним розвитком. Існує чимало недержавних суб'єктів із різним правовим статусом, які розвиваються в т.зв. *пірамідальній* структурі міжнародних відносин, а пізніше – в Середньовіччі з появою та становленням держави, як основного суб'єкта міжнародних відносин, у феодально-васальну структуру.

Принципи цього періоду мають природно-правовий характер та в основному релігійне забарвлення, а в період Середньовіччя основну роль у формуванні міжнародних принципів відіграє християнська церква (на європейському континенті). У середні віки на європейському континенті формується система міжнародного права із поділом на галузі з механізмом, за яким в основі кожної з них власний імперативний принцип, що у сукупності є «каркасом» міжнародного права в цілому. Такий механізм зберігся і в класичному, і в сучасному міжнародному праві.

Рушійною силою появи та становлення основних принципів стає життєва необхідність урегулювання найбільш важливих економічних, політичних і культурних відносин міжнародно-правового характеру.

Тісний зв'язок міжнародно-правового та внутрішнього регулювання відносин стали причиною формування системи міжнародного права на базі загальних принципів права, які визнавалися як основні, імперативні норми і забезпечувалися найсуттєвішими гарантіями їх дотримання, включаючи найжорсткіші санкції за їх порушення.

Зародившись у докласичному (додержавному) періоді міжнародного права, основні принципи міжнародного права знаходять своє визнання та подальший розвиток у наступних періодах міжнародного права в ролі базисних норм і каркасу сучасної системи міжнародного права.

1.4.2. Основні принципи докласичного міжнародного права

Суспільна необхідність міжнародного спілкування між різномірними співтовариствами стародавнього світу з метою встановлення та розвитку економічних, культурних, релігійних і, насамперед, торговельних відносин, стала першопричиною появи основних принципів їх регулювання. Відсутність держави як основного суб'єкта міжнародного права, наявність великої кількості недержавних суб'єктів міжнародних відносин з різним правовим статусом, які взаємодіяли на основі пірамідальної системи взаємовідносин, не стало перешкодою, а скоріше, навпаки, обґрунтуванням необхідності визнання рівності перед обов'язком дотримуватися правил регулювання зовнішніх відносин.

З урахуванням сказаного необхідно правильно датувати час появи цієї концепції, адже вона вперше звернула увагу на появу ключових положень міжнародного права: інститутів правосуб'єктності, дотримання міжнародних договорів, непорушності кордонів і статусу території, статусу іноземців, правонаступництва, відповідальності. Саме особливості міжнародно-правових відносин докласичного періоду стали каталізатором та індикатором основних принципів міжнародного права цього часу.

Становлення в цей період державності відбувається на боці певних принципів регулювання відносин державоподібних утворень між собою. Такі принципи можна назвати первинними

нормами, що формують міжнародну правосуб'єктність. Так, Римський юрист Гай переносить давньоєгипетську концепцію природної рівності всіх вільних на відносини між державами. «Спільним правом всіх людей... правом, яке між усіма людьми встановив природний розум, застосовується і захищається однаково в усіх народів і зветься правом загальнонародним, ніби правом, яким користуються всі народи»¹.

З міжнародною правосуб'єктністю пов'язане питання рівності суб'єктів міжнародного права. Тут варто розрізняти рівність суб'єктів перед законом ("рівність у захисті правом або рівність перед правом") і рівність їх прав, що впливають зі статусу суб'єкта міжнародного права. Останній принцип бере початок саме в докласичному періоді, коли первинні суб'єкти міжнародних відносин намагаються встановити рівність у взаємних відносинах на основі справедливості та еквівалентності, що мали природно-правове обґрунтування.. У Стародавньому Китаї "держави були рівними перед законом і однаково охоронялись ним"². Ця рівність простежувалася в арбітражних рішеннях, міжнародних договірних застереженнях та й в інших міждержавних стосунках. Коли в 586 р. до Р.Х. маленька китайська держава Пю судилася з середньою державою Ченч, вона виграла справу. У справі "Чу проти Лу" (519 р. до Р.Х.) маленька Чу відстояла свої права перед середньою державою Лу. Так, було доведено, що міжнародне право захищає не офіційний статус держави, а справедливість. Цього принципу китайські держави дотримувались і в період війни³.

Ідея рівності полягала у визнанні всіх, без різниці в розмірах чи ступені впливу, суб'єктами міжнародного права,

¹ Институции Гая. Текст и перевод с введением и примечаниями. Изд. Ф. Дыдынского. Варшава. Типография К. Ковалевского. 1892. С.15.

² Shih-Tsai Chen. Equality of States in Ancient China. // American Journal of International Law. 1941. No. 4. Vol. 35. P. 645.

³ Буткевич О. В. Становлення і розвиток міжнародного права в стародавній період: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Буткевич Ольга Володимирівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. С.100.

однаковому поширенні на них принципів дотримання міжнародних зобов'язань, можливості участі в торгівлі, праві на допомогу з боку інших держав та ін. На це вказував професор Празького університету М. Циммерман: «Незважаючи на свої горді титули, єгипетський правитель (фараон) змушений був, як і вавилонські царі, визнати засаду рівноправності в міжнародних відносинах і називати у своєму дипломатичному листуванні всіх, і навіть маловпливових, але незалежних царів своїми братами. Це було своєрідною першою спробою проголошення засад формальної рівності в міжнародному праві»¹.

Принцип рівності суб'єктів МП бере свій початок у докласичному періоді і пов'язаний із природно-правовими уявленнями стародавнього світу про рівність перед богами, оскільки останні «створили державності за образом небесного царства, а всіх людей – за власним образом»². Так, у васальних договорах сторони зобов'язувалися нести відповідальність за порушення договору. Як бачимо, принцип рівності застосовувався у відносинах люди – боги, тоді, як у відносинах між собою діяв принцип субординації, який у рамках еволюції поступово реформується у принцип координації суб'єктів міжнародного права. Зокрема, вже у Стародавньому Китаї міжнародні відносини регулювалися на принципах рівності і суверенітету, який ще не набув на той час сучасного його розуміння.

У Стародавньому Вавилоні починає формуватися поняття справедливості, що має божественне походження. Так, у поемі, яку іноді називають «Страждаючий чужинець», невідомий автор чітко визнає, що боги повинні ставитись до людей справедливо, а не грати з ними за своєю примхою³. Отже, принцип рівності, що мав божественне походження, закладається на основі принципу справедливості.

¹ Циммерман М. История международного права с древнейших времен до 1918 года. Прага: Типография Русского юридического факультета в Праге, 1924. С.47.

² Буткевич О. В. У истоков международного права. Санкт-Петербург: Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. С. 309.

³ Мережко А. А. Идея международного прав (историко-социологический очерк). Київ: Юстиніан, 2010. С.71.

Такий же ж принцип простежуємо у середні віки в рамках міжнародних союзів, зокрема в договорі про унію Данії, Норвегії та Швеції 1397 р. проголошувалось: «І нехай кожен, знатний і незнатний, прибуде у праві і законі і задовольняється законами і правом, і не пригнічує кого-небудь іншого насиллям або іншим беззаконням, або якою-небудь несправедливістю і не пригнічує того, хто стоїть нижче від нього; але всі повинні бути покірними Богу і нашому пану королю»¹.

Даний принцип передбачав взаємне визнання один одного суб'єктами міжнародного права і пізніше був закладений в основу сучасного принципу координації у відносинах держав.

У цей період закладають основи правового регулювання іноземців (принципи національного режиму, режиму найбільшого сприяння та принцип взаємності). Такі згадки знаходимо в Стародавній Індії, в законах Ману, в договорах Хеттської держави.

У період абсолютизму все більшого значення набувають ідеї суверенітету і рівності держав, хоча обидва принципи мали в той час феодально-династичне забарвлення. Суверенітет держави проголошувався в формі суверенітету монарха, оскільки його вважали єдиним носієм (наприклад, Людовик XIV говорив: «Держава – це я»). Рівність держав також зводилась до рівності суверенів («рівний над рівним влади не мають»)².

Пірамідальний характер суб'єктів стародавнього міжнародного права вказував на різний обсяг правосуб'єктності, що залежав від політичного становища та рівня у системі цього періоду.

Необхідність визначення міжнародної правосуб'єктності у стародавньому періоді заклала принципи визнання, добросовісного виконання міжнародних зобов'язань незалежно від правового статусу суб'єкта. Ці принципи дійшли до нашого часу і міцно закріпилися у сучасному міжнародному праві.

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С.485.

²Международное право: учебник / под ред. Г.И. Тункина. Москва: Юридическая литература, 1994. С. 31.

Завдяки властивості доісторичної трансформації міжнародного права принцип рівності людини перед богами, з появою та утвердженням держави як певної організації людей, був трансформований у принцип рівності суб'єктів міжнародного права, замінивши принцип субординації та феодално-васальну систему міжнародних відносин.

Отже, ідею загального принципу права – принципу рівності – було закладено в основу регулювання стародавніх відносин у принципі визнання, а пізніше як загальновизнаного універсального принципу міжнародного права – суверенної рівності суб'єктів міжнародного права.

Налагоджування перших зовнішньоекономічних зносин у стародавньому світі відбувалося на підставі інституту еквівалентного подарунка, що склався ще на основі вождівства, а сприяючи розвитку первісної торгівлі, став прототипом сучасного інституту міжнародної торгівлі. Так, престижна економіка відігравала важливу роль для створення та розвитку міжнародних відносин, оскільки шляхом престижних дарунків суб'єкти відносин набували союзників та отримували право на встановлення «правил гри»: «між царями ведуться братство, дружба, союзи і [приятельські] справи, [якщо є] достаток дорогоцінних каменів, достаток срібла, достаток золота. Як я надішлю тобі, так [ти мені багато золота] надішли! [Тоді і я надішлю] тобі великий дар»¹. Такі вимоги тогочасної торгівлі породжують ідею взаємності і взаємовигідного характеру, що в майбутньому закріплюються у вигляді принципів взаємності та рівності учасників у сучасному міжнародному праві.

Міжнародно-правовий принцип еквівалентності застосовувався не тільки в торговельних відносинах, а й у відносинах авторитетності співтовариств та їхніх лідерів, саме тому його ще називають генеральним принципом міжнародних взаємовідносин первісних утворень: «Якщо – де ви нащадка мого брата на царюванні його не збережете, я стану вам

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С. 56.

ворогом, піду в Карандуніаш, отримаю перемогу (над вами)! А якщо який ворог проти вас звернеться, або якась справа у вас не вийде, тоді напишіть мені, я прийду до вас на допомогу!»¹.

В історії стародавнього світу економічні відносини зводились не тільки до задоволення економічних потреб, а й були засобом досягнення політичних, ідеологічних і навіть військових цілей. Торгівля – це один із засобів взаємодії народів і причина появи міжнародних відносин. Торговельні відносини велися у період між війнами, а іноді не припинялися під час військових дій між ворожими сторонами та нейтральними державами, здебільшого війна навіть сприяла розповсюдженню відносин з обміну і відповідала економічним інтересам ворожих сторін. Тому, з'явившись у період міжплемінних відносин, основи міжнародного торговельного права набувають стабільного регулювання і формуються майже однаково в усіх регіонах. Правове регулювання міжнародної торгівлі взяло за основу принцип недоторканності торговельних представників і формування правового статусу іноземців загалом. Торгівельні місії, зазвичай, мали тимчасовий характер, однак траплялися і постійні торговельні представництва, які отримували особливий режим перебування в іноземній державі, як правило, режим надавався на основі принципу найбільшого сприяння. У торгівлі стародавніх народів закладаються основи принципу добросовісності та взаємної довіри.

Розвиток торговельних відносин і вихід за межі власного соціуму вимагав урегулювання статусу іноземців, тому складаються правила постійного сприяння торгівцям. Так, у міжнародній торгівлі закріплювався принцип свободи торгівлі: «імператор дарує свободу торгувати всякими товарами... не сплачуючи майже нічого за будь-яку угоду у всіх частинах Романії... і у самому великому місці [тобто в Константинополі] і взагалі у всіх областях, що знаходяться під владою

¹ Із листування хетського царя Хаттусиліса III // Хрестоматія по історії міжнародних відносин / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.60.

імператора»¹. Особливого значення набуває морська торгівля, яка надавала більших можливостей у налагодженні міжнародних контактів між країнами. Особливий статус отримують торгові відносини, які намагаються відмежувати від військових у зв'язку з їх життєвою необхідністю для первинних суб'єктів міжнародних контактів, надаючи їм особливого правового статусу: «Гавані Карфагену були взаємно пов'язані так, щоб можна було пропливати з одної в іншу... Перша гавань була надана торговельним суднам...»,² «і будь-яке торговельне судно, що входить у гирло, нехай матиме мир...»³.

У стародавньому світі, зокрема в Північному та Східному Причорномор'ї, проголошується свобода морської торгівлі: «сама Діоскурида лежить на початку шляху через перешийок між Понтом і Каспієм і є загальною торговельною гаванню для всіх народів, що живуть за нею і поблизу. Тут зустрічаються представники сімдесяти народностей»⁴.

Важливим інститутом стародавнього міжнародного права була гостинність, яка стала основою правового регулювання статусу іноземців. Ю. Колосовська зазначає: «Гостинність як право народів була першим кроком до виникнення міжнародного права взагалі»⁵. Навіть під час військових походів суб'єкти в міжнародних відносинах не цуралися прохати гостинності: «відправляючи послів до розташованого в цьому місці глави, просили у нього можливості закупити припаси і благали його надати йому гостинність, і відкрити для нього і його супутників двері міста. Посли були прийняті прихильно, і

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 76.

² Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 380.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 151.

⁴ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 311.

⁵ Колосовская Ю. К. Гостеприимство в системе *jus gentium* древнего Рима // Древнее право. 1999. № 1 (4). С. 86-98. С.86.

їм були в достатній кількості виділені припаси...»¹.

Принцип гостинності закріплювався й у договірному порядку, в тому числі і при укладенні династичних шлюбів. Наприклад, шлюбний договір Михайла VII Дуки з Робертом Гвіскаром закріплює: «...внаслідок цієї чудесної царської спорідненості. Ти будеш ненавидіти ненависних нам ворогів і будеш усувати їх від своєї дружби і покровительства, і ставитися до нас дружелюбно і доброзичливо, будеш наближувати до себе і вшановувати всілякою прихильністю...»².

Отже, інститут гостинності, визнання рівності правового статусу іноземців сприяв установам єдності міжнародних відносин стародавніх держав, також уперше закріплювалися ідеї цінностей людства в цілому та встановлення принципу ввічливості. Зароджуючись ще у міжплемінних відносинах (прототипи сучасних консульських установ були відомі майже усім примітивним міжплемінним утворенням), інститут гостинності, спочатку на основі окремих прецедентів, а потім звичаєвим шляхом, закладає основи загального принципу доступу в різні країни підданих чужих держав. Ще в Стародавньому Вавилоні надавалися привілеї для іноземців: «Так, Вавилон – центр країн, то, хто входить в нього, тому привілеї його закріплені і, вступаючи у дім Вавилону – ім'ям його стає «той, що користується привілеями». Навіть собака, увійшовши в нього (тобто у Вавилон), не може бути вбита»³.

Установлення правового статусу іноземця було одним з перших кроків до становлення основних принципів сучасного міжнародного права та є основною тенденцією сучасного міжнародного права до підвищення ролі міжнародно-правового регулювання прав і свобод особистості як першої ланки міжнародно-правових відносин. Ще Стародавньому Риму відоме надання національного режиму іноземцям: «в тій частині

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 1025.

² Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 72.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С. 74.

Сицилії, яка підвладна карфагенянам, а також у Карфагені, римлянину на рівні з громадянином надається можливість здійснювати продаж і всілякі угоди. Те саме надається і карфагенянину в Римі»¹. Як бачимо, в докласичному періоді формуються норми про правовий статус іноземців, а саме: принцип національного режиму, який, зазвичай, закріплювався на основі принципу взаємності. Головна ідея інституту гостинності отримала своє подальше визнання у принципах (режимах) правового статусу іноземців (національний режим, режим найбільшого сприяння) у сучасному міжнародному праві.

На думку А. Саїдова, саме у цей час почала закладатися «основа ідеї прав людини, особистості, як самостійного суб'єкта права»², формуються та закріплюються основи захисту природних прав людини, які в стародавньому світі мають божественне обґрунтування: «Бог великий Ахурамазда, який створив небо, який створив землю, який створив людину, який створив благоденство для людини»³.

У цьому контексті дослідники виділяють такі категорії, як філантропія в Давній Греції і гуманність у Давньому Римі. У стародавній період ідея і поняття прав людини були більше пов'язані з міжнародною сферою, ніж із внутрішньодержавною. Зокрема, в Стародавньому Римі питання захисту особистості на основі принципу гуманності вирішувались згідно з положеннями *jus gentium*. Один з найвеличніших діячів Риму Гай Юлій Цезар, описуючи картину завоювань Галії Римом, заявляє про себе як про «досвідченого могутнього полководця, гуманного навіть по відношенню до ворога»⁴.

Саме в стародавній період у міжнародній практиці держав виникає ідея захисту іноземців від їхніх власних держав і

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С. 339.

² Саидов А. Х. Международное право прав человека: учебное пособие. Москва: МЗ Пресс, 2002. С.18.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 122.

⁴ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С. 414.

правителів (вимушених переселенців та біженців). Інститут притулку був відомий в Єгипті («він – Гор, міцний рукою, чудова фортеця своєму війську, притулок для підданих...»¹), Греції («елліни у випадку якої-небудь невдачі в морському бою, змогли б, рятуючись утечею, сховатися в Пелопоннесі, який надасть їм обширного притулку»²), Митонії, Хетській державі, Індії та Китаї. Тут укладаються договори про видачу, формується процедура такої видачі, її умови. Крім того, особливого правового статусу набувають святі місця, наприклад, мис Тенар, де знаходилося «святилище Посейдона»³ та «святилище Зевса»,⁴ у Галатії надавали право притулку.

У середньовічному праві систематизується інститут міжнародно-правової відповідальності, інститут найбільшого сприяння та національного режиму в рамках договірних права, складається повноцінний інститут ратифікації міжнародних договорів (який був відомий ще за стародавнього періоду) та недійсності договорів. Також з'являються інститути, характерні якраз для періоду середньовіччя, зокрема інститут каперства та «хрестових походів» в рамках права війни тощо.

Обмін місіями, посольствами чи окремими представниками у стародавній період був однією із основних форм здійснення міжнародного співробітництва, що мотивувався найвищим ступенем необхідності і вимагали формування ключових правових принципів міжнародного співіснування. Хоча ці правила мали характер звичаєвих і релігійних норм, однак уже містили елементи майбутніх інститутів посольського (а пізніше дипломатичного) права. Ряд звичаєвих норм щодо недоторканності представників, їх функції, порядок прийому дипломатичних місій, їхнє перебування на території іноземної

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С. 24.

² Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С. 182.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С. 198.

⁴ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С. 284.

держави закріплювались у міжнародних договорах або дипломатичному листуванні. Безперервність традицій регулювання посольських відносин, особлива важливість такої форми міжнародного співробітництва закладуть основу імперативності принципів класичного міжнародного (дипломатичного) права – взаємність і повага до іноземців, недоторканність дипломатичних представників.

Принцип взаємності в посольських відносинах проявляється не тільки у взаємному наданні режиму найбільшого сприяння послам відповідної країни, але і у процедурі встановлення та ведення дипломатичних зносин. Взаємність у правилах прийому іноземних посольств і у визнанні за ними певного статусу вплинула на формування принципу міжнародно-правової відповідності. У посольському праві цей принцип проявився у двосторонньому визнанні дипломатичних представників: «посли, направлені до нас... мужі добрі від народу доброго, дружнього і союзного прибули до мене в Ефес... Я надав хороший прийом цим людям, прийняв від них почесні... Намагатимусь, коли прибуду у ваші краї, зробити вам добро і зберегти разом з тим привілеї вашого міста»¹. Зокрема, дипломатичні та торговельні представники набували права недоторканності. Так, греки дотримувалися принципу, за яким герольдам надавався статус недоторканих: «Діва відправила двох герольдів у розташування англійців аби ті вимагали повернення герольда, який раніше привіз її листи із Блуа»².

Як бачимо, з появою дипломатичної діяльності і потреби в її правовому забезпеченні виникають основні принципи міжнародних відносин і міжнародного права – взаємності та поваги до іноземців. Взаємність у правилах прийняття іноземних посольств та визнанні за ними певного статусу вплинули на формування принципу міжнародно-правової відповідності, що в посольському праві проявився у взаємному

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 421-422.

² Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 646.

наданні дипломатичних привілеїв. Такі норми знаходимо у листуванні папських легатів у середні віки: «ми візьмемо цих послів під свою відповідальність з тим, щоб вони могли прийти і піти в повній безпеці, що ми і зробили»¹. Принцип взаємності у посольських зносинах серед усього іншого вплинув на встановлення поваги до іноземців узагалі. Зокрема, в середовищі племен індіців Північної Америки, «які не припускали звільнення полонених у війні навіть за викуп, завжди розглядали особу, що здійснює дипломатичні функції, як священну»².

Отже, будучи одним із найстаріших галузей права, з огляду на функціональну необхідність у стародавніх міжнародних відносинах, посольське право у свої надрах закріплює принцип дипломатичної недоторканності, взаємної рівності суб'єктів міжнародних відносин, а в рамках договірного права – принцип добросовісного виконання зобов'язань, який характеризуються найбільшою безперервністю свого дотримання при закріпленні та становленні. Цей принцип зберігся в сучасному міжнародному праві та утвердився як основний імперативний принцип.

На початку XVII століття проголошується і поступово знаходить визнання принцип свободи судноплавства у відкритих морях, в океанах для всіх держав. У цей час починають складатися окремі інститути морського права³.

Морське право стародавнього світу було тісно пов'язане з торговельним, оскільки міжрегіональна торгівля зазвичай була можлива лише водними шляхами. Першість тут належала Стародавньому Єгипту та Ассирії, де хоча і не укладалося спеціальних міжнародних договорів щодо морських відносин, а у загальні міжнародні договори вводилися правила, що

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 730.

² Numelin R. The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and international relations. London. Oxford University Press. Ejnar Munksgaard. Copenhagen. 1950. P.151.

³ Международное право: учебник / под ред. Г.И. Тункина. Москва: Юридическая литература, 1994. С.31.

регулювали відносини щодо користування морськими шляхами та морської торгівлі. Так, «мирний договір між Грецією і Македонією в 337 р. до н.е. передбачав, що всі союзники могли вільно користуватися морем і щоб ніхто їм в цьому не перешкоджав і не захоплював їх кораблів»¹. Останні були запозичені державами греко-римської античності. Така практика започаткувала уявлення про відкрите море, берегове право, правила морської війни та торгівлі, піратство та правила міжнародного приватного права. Зокрема, піратство визнавалося протиправним і держави спільно шукали методи боротьби із ним, що свідчило про спроби міжнародного вирішення питань загальної загрози і формування принципу міжнародної безпеки. Уже в Стародавній Греції боротьба із піратством набуває міжнародного значення: «Для захисту плаваючих по Понту він вступив у війну з варварськими народами, які зазвичай займалися піратством, – геніохами, таврами і ахеями, і очистив море від піратів, за що отримав найкращий плід благодійності – похвалу не тільки у своєму царстві, але майже по всьому всесвіту, оскільки торговці повсюдно рознесли чутки про його великодушність»².

У середні віки боротьба із піратством стає центром у діяльності міжнародних союзів. Так, Ганзейський союз³ – союз німецьких вільних міст у XII-XVII ст. був створений для захисту торгівлі та купецтва від влади феодалів та піратства.

Загальноновизнаним був принцип свободи відкритого моря, який мав звичаєво-правове походження. У Стародавній Греції під час греко-персидських війн діяли звичаєві правила війни на морі, центральним принципом серед яких був саме принцип відкритого моря, за яким при наступі ворожих кораблів відступ здійснювався якраз у відкрите море (Діодор, «Історична

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.258.

² Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.307.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 586.

бібліотека», XI, 15-19¹). У середні віки принцип відкритого моря закріплюється і в міжнародних договорах – Договір Візантійської імперії з Генуезьською республікою: «Генуезцям же не будуть чинитися перепони при вході у Велике море і вихід звідти з товарами або без товарів, але вони зможуть вільно без сплати будь-якого мита входити туди і виходити»². До юрисдикції портів включалися води, що омивають їх. Це поняття пізніше було покладено в основу сучасного тлумачення внутрішніх вод держави та інституту територіальних вод.

Основні принципи докласичного періоду простежуємо й у сфері регулювання правового статусу територій. Якраз в цей час було закладено принцип непорушності, недоторканості територій. Непорушність закріплених кордонів підтверджувалась міжнародними договорами: «...не дозволяється захоплювати територію, що належить іншій стороні, ні частково, ні цілком. ... Кордони володінь (кноссян і тилиссян): Кабаняча гора – Орли – Артемісій – ділянка правителя – ріка – потім до Левкопору і Агафейам, слідуючи течії дощової води, – потім Лаос» (договір між м. Кносс і м. Тілісс на о. Кріт приблизно 450 р. до н.е.). Така детальна регламентація лінії кордонів сприяла формуванню принципу непорушності кордонів. Характерною рисою цього докласичного принципу було те, що в той період він не набув повсюдного визнання, чим і пояснювалося існування територій з різним міжнародним статусом.

Стародавньому Китаю був відомий принцип заборони спричинення шкоди території іноземної держави, зокрема заборонялося змінювати русла річок, що мали транспортне чи господарське значення для інших державних утворень. Такий принцип можна вважати зародженням та становленням сучасного принципу територіальної цілісності держави.

Питання правового статусу, делімітації кордонів та укладання відповідних міждержавних угод були добре відомими стародавньому міжнародному праву. У Стародавній

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.182.

² Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 81.

Ассирійській імперії лінії кордонів проводились волею верховного Бога: «Наїрі (і) кордони країни Маган, до ріки Пуратту (Євфрат) – ці межі великі боги дарували мені у володіння»¹. В індійському регіоні також існувала детальна процедура делімітації кордону за Законами Ману.

Крім того, в стародавньому міжнародному праві було закладено першооснови принципу нейтралітету, демілітаризації та принцип територій з міжнародним режимом. До останніх відносились великі храми та святині, де «будь-який охочий може, за заповітом предків, приносити жертви, ... сушею та морем безпечно. Святині і храму Аполлона в Дельфах і дельфійцям, їм самим і їх землі, бути незалежними, вільними від податків, вирішувати справи власним судом за заповітом пращурів» (Фукидид. V.18)².

Принцип оголошення війни як один з найдавніших звичаєвих принципів міжнародного права був відомий і Середньовічній Європі, де остаточно закріплюється формальна процедура оголошення війни в XVст., однак з XVI ст. принцип утрачає своє значення і в кінці XIX ст. остаточно зникає, а простий розрив дипломатичних відносин стає достатньою підставою визнати початок війни.

Давньому світу відомий і принцип нейтралітету («Арістід запропонував визнати нейтралітет платейців, за умови, щоб вони приносили богам жертви за Грецію. Його пропозиція була прийнята і зобов'язувала щорічно приносити заупокійні жертви...»³), який у сучасному міжнародному праві знайшов своє відображення у принципі постійного нейтралітету держав.

Однією з головних особливостей стародавнього міжнародного права стало визначення поняття державної території та становлення міжнародно-правових засобів її визнання. Більшість територіальних питань вирішувались волею богів, які

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.62.

² Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.211.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.187.

виступали свідками і гарантами територіальних договорів. Згодом принцип територіальної визначеності почав втрачати релігійне обґрунтування і отримав позитивно-правове визнання.

У період середньовіччя інститут території остаточно підтверджується, його роль зростає на основі принципу територіального верховенства, оскільки головним суб'єктом виступає територіальна держава з виразними територіальними кордонами. Під впливом цього інституту утверджується інститут правосуб'єктності, правонаступництва і визнання суверенітету тощо.

Війна в стародавньому періоді розглядається як альтернатива мирним відносинам, а тому війни велися із жорстким дотриманням певних правил. Зокрема, в стародавньому періоді основною ідеєю визнавалося обмеження засобів ведення війни, гуманізація її ведення та навіть можлива відмова від військового вирішення спорів. Антична Греція розрізняла війни справедливі і несправедливі, проте вже у період середньовіччя приватні війни були заборонені. Так закладалися основи міжнародного гуманітарного права та формувався принцип мирного вирішення міжнародних спорів.

У стародавній китайській практиці ведення війни пропагувалися відносини з супротивником, що засновувались на моралі і справедливості: «Государ підняв війська в ім'я справедливості і покарав жорстоких і бунтівних, установив спокій у Піднебесній»¹.

Характерною рисою права війни стародавнього періоду було виправдання своїх військових походів та інших насильницьких дій не тільки як військових репресалій, тобто відповідальності за порушення міжнародних зобов'язань (інститут репресалій був складовою міжнародної відповідальності та інституту права війни), а й гуманними цілями. Так, Хетський цар Суппілуліумас пояснював завоювання країни Ізуві її споконвічною належністю Хетському

¹Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.132.

царству¹; Персидський цар Кір II «захопив Вавилон без бою і не тільки не завдав місту, країні та її мешканцям ніякої шкоди, а, навпаки, звільнив їх від нестерпного гніту останнього царя Набоніда»². Тут чітко простежується схожість аналогічному сучасному і досить спірному явищу міжнародного права – інститут гуманітарної інтервенції, тобто, як і на сході віків, у ХХІ ст. військові дії виправдовуються намаганням «звільнити» місцеве населення від уряду, що не підкоряється «визволителю».

Одним із найперших принципів права війни був принцип оголошення війни та залагоджування конфлікту мирними засобами, переговорами, які міцно закріпилися у сучасному міжнародному праві у принципі мирного вирішення міжнародних спорів.

Перші принципи гуманізації військових дій також були закладені здебільшого в стародавній період міжнародного права. Зокрема, у практиці Стародавньої Індії та Античній Греції із військових дій виключалося мирне населення (перші зародки поняття комбатантів і некомбатантів), поранені, храми і навіть будівлі, які вважалися витворами мистецтва. Крім того, принципом недоторканості охоронялися священнослужителі та монахи. Як правило, такий принцип закріплювався у мирних договорах первісних суб'єктів міжнародних відносин: «... усім клірикам, монахам, монахинім, також тим, хто разом з ними по країні мандрують, не від кого не терпіти ніякого насильства»³. Таке ж положення закріплювала постанова місцевого собору у середньовічній Франції для підтримання миру під час міжусобних війн. У Стародавній Індії започатковується концепція «жертви війни». Уже стародавньому світу було відоме поняття «віроломні» засоби ведення військових дій, що

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.90.

² Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.113.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 252-253.

свідчить про основи принципу обмеження методів ведення війни, наприклад, під час війни Цезаря проти германських племен «варвари відправили до нього послів, але під час перемир'я неочікувано напали на нього.. потім вони знову відправили послів з метою обманути його, але він затримав послів і повів на германців військо, вважаючи, що нерозумно довіряти на слово настільки віроломним і підступним людям»¹.

Перед початком війни вимагалось дотримання звичаю улагоджувати конфлікт мирними засобами. У Стародавній Візантії цар греків Феофіл звертався до Мамуну із проханням про мир: «Я написав тобі листа, пропонуючи примирення, сильно бажаючи повного миру, щоб ти позбавив нас тягара війни. ... І якщо ти відмовиш, то я не буду лестити тобі на словах, а вийду на тебе в безодню війни»². Такі заклики до попереднього мирного вирішення конфлікту стали підґрунтям для формування принципу мирного вирішення спорів. У Стародавньому Римі до офіційного оголошення війни ворожій стороні надавався строк, упродовж якого вона мала повернути збитки, поновити стан, що існував між сторонами до початку конфлікту чи в інший спосіб задовольнити римську сторону; і лише, якщо це не було зроблено, вдавалися до процедури оголошення війни. Принцип оголошення війни відомий ще стародавньому світу, зокрема цар Хаммурапі у листі до ворога попереджував: «На Ларсу я збираюсь напасти. Мобілізуй своє відбірне військо, обоз і своїх союзників. Нехай вони будуть готові»³.

Важливим елементом стародавнього міжнародного права був пацифізм і дотримання принципу гуманізму під час ведення війни. У Стародавньому Китаї вважалося, що: «хто веде війну людинолюбно – перемагає, а зведена ним оборона неприступна.

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.410.

² Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.182.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.50.

Небо його рятує, а людинолюбність його охороняє»¹, аналогічно говорили в Стародавньому Римі: «Я відберу у них зброю, якою вони завжди користувалися проти нас, ... і примушу пройти їх неушкодженими... як цього вимагає людинолюбність»².

Існування війн і насильства в міжнародних відносинах не є підставою говорити про відсутність міжнародного права, а навіть, навпаки, правове врегулювання питань ведення війни, статусу військовополонених, цивільного населення, окупованої території та ін. у докласичному міжнародному праві Близького Сходу, Індії, Китаю, Середземномор'я показують високий рівень розвитку цих інститутів. Війни сприяли розвитку торгівлі, міжнародних відносин, з одного боку, і розвитку міжнародного права, відповідних його інститутів та принципів – з іншого. Зокрема, мета стародавніх міжнародних відносин – задоволення інтересів держав, які не могли цього досягнути у власних межах – підтверджує, що держави переслідували мирні економічні інтереси. Війна не могла бути постійною умовою міжнародних відносин і часто вимагала не лише врегулювання самої проблеми, а й установлення правил ведення війни, остання ж нерідко спричинялася економічною вигодою від відповідного суперника. Не дивно, що перші принципи міжнародної торгівлі робили її можливою під час війни. Уже Стародавньому Єгипту був відомий принцип захисту цивільного населення під час військових дій: «щоб ніхто не відбирав хліба і сандалій у подорожнього, так, щоб ніхто не відбирав одягу ні в одному поселенні, так, щоб ніхто не відбирав ні єдиної кози у жодної людини»³.

Головною ж ідеологією середньовіччя було християнство, яке втрачає першопочатковий дух пацифізму та ненасилля і набуває релігійного забарвлення, що проявляється в концепції справедливої війни, війни між світською та церковною владою

¹ Мудрецы Поднебесной: сборник / Лао-цзи. Симферополь: Реноме, 2003. С.36.

² Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.239.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.6.

(війна як засіб досягнення миру). Церква отримує право захищати себе силою зброї та паралельно робить перші кроки до обмеження засобів і методів війни.

Найдавніші правові основи регулювання міжнародних відносин були закладені якраз у сфері регулювання договорів, хоча їм передувало регулювання за допомогою звичаїв. Як стверджує А.М. Талалаєв, «перші міжнародні договори з'явилися в 3-му тис. до н.е. у відносинах між рабовласницькими державами Сходу: в Шумері, Еламі, Аркаді, Лагаші»¹.

Як і в сучасному світі, міжнародні договори регулювали різні питання суспільних відносин, однак характерним для того часу було узгодження саме питань військових союзів, співробітництва у мирний час, колективні репресалії і санкції щодо порушників. Більшість цих договорів були двосторонніми, проте тому часу відомі і багатосторонні договори, наприклад, у Стародавньому Китаї, де існувало кілька країн, намагалися такими договорами створити унітарні імперії з єдиною системою правового регулювання. Для договірного права цього періоду характерні нерівноправні (васальні) угоди, які, щоправда, мали форму односторонніх актів. Але таке явище зникає у наступних періодах становлення міжнародного права із утвердженням принципу рівності сторін міжнародного договору.

І, як слушно зауважив Г. Тункін, римляни вважали, що «слово, дане навіть ворогові, повинно дотримуватися». Вони ж є авторами формули *pacta sunt servanda* (договори повинні виконуватися), яка досі існує як загальновизнані норми міжнародного права².

У період глосаторів знаходимо такі зачатки: 1) принцип мирного вирішення спорів у договорах про перемир'я та про союзи; 2) принципи недоторканності послів, яких називали *secure sunt*, тобто мовчазна гарантія безпеки як у мирний, так і у воєнний час; 3) перші принципи морського, посольського права,

¹ Талалаєв А. Н. Международные договоры рабовладельческого общества // Правоведение. 1960. № 3. С.14.

² Международное право: учебник / под ред. Г.И. Тункина. Москва: Юридическая литература, 1994. С.27.

права війни, договірних права, інституту відповідальності.

Найрозвиненішими інститутами міжнародного права був інститут війни, де можна знайти принципи оголошення війни, принцип обміну військовополоненими, принцип мирного вирішення військових конфліктів, принцип постлімінія (усунення пост військових наслідків), принцип заборони віроломства та ін.

Війна і мир – ці два полюси завжди були центром уваги людства, їх досліджували богослови, філософи, політологи, юристи. Ідеєю вічного миру (принцип миру, мирного співіснування, мирного вирішення спорів) можна знайти у практиці Стародавнього Китаю, Індії, Античній Греції, Римі та інших центрах нашої планети. Однак із появою рівних, суверенних держав це питання починається трактуватися з іншого погляду. Як показує історія, розвиток міжнародного права – це процес звуження кола питань, які вирішуються силою. Ще Кант зауважував, що завершенням правового розвитку людства має настати «вічний мир». Принцип мирного вирішення спорів сягає корінням докласичного періоду міжнародного права, проте сама ідея миру знаходить своє остаточне визнання та закріплення у статуті ООН у вигляді принципу заборони застосування та погрози силою, який також тісно пов'язаний із принципом мирного вирішення спорів. Пройшовши значний історичний період становлення від регулювання у стародавніх відносинах до моменту закріплення у Статуті ООН (обом принципам приблизно 17 століть), у процесі їх правового розвитку, почався, на нашу думку, новий відлік часу. Якщо людству знадобилося 17 ст. для визнання заборони війн на позитивному рівні, то навряд чи одного століття достатньо для повного забезпечення їх виконання і гарантування на практиці та остаточного закріплення правосвідомості людства.

У період історичної трансформації міжнародного права із стародавнього у середньовічне міжнародно-правові принципи, що пройшли практичне випробування, стали домінувати у міжнародно-правовому регулюванні, активно застосовували принцип незастосування сили, невтручання, нейтралітету,

недоторканності офіційних представників, непорушності договору.... Отже, можна з упевненістю констатувати, що докласичне міжнародне право має античну основу, а система римського *jus gentium* виділяється у період пізньої античності та раннього середньовіччя як фактор змін і трансформації стародавнього міжнародного права у середньовічне. Характерною рисою середньовічних принципів міжнародного права є їх нечітка публічноправова чи приватноправова сутність. Основою міжнародно-правової трансформації стають античні імперативні принципи, загальні принципи права, що стали спільними правовими цінностями різних народів. Комплекс імперативних принципів *jus cogens*, як основа міжнародно-правового регулювання, був перенесений із античної практики і став основою, базисом середньовічного міжнародного права.

Цей фактор характеризує принципи міжнародного права як феномен історичний та безперервний. Принципи *jus gentium* періоду раннього середньовіччя закладені античними країнами як каркас у міжнародному праві було перенесено у середньовіччя. Такий процес трансформації захопив практично усі світові центри з урахуванням специфіки міжнародного права регіонів і в подальшому вплинув на формування універсального міжнародного права.

Правове регулювання міжнародних відносин стародавнього періоду та періоду середньовіччя базувалося на значній кількості відповідних принципів. Наявність такої великої кількості принципів для регулювання найдавніших міжнародних відносин пояснюється їх найбільшою важливістю та суспільною необхідністю. Система міжнародного права цього періоду створюється перш за все на загальних принципах права, що знайшли своє закріплення у сучасному праві, зокрема на принципах справедливості, гуманності, захисту прав людини, рівності перед законом, і загальних принципах міжнародного права, які «дожили» до сучасності, наприклад, принцип мирного вирішення спорів, принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, непорушності кордонів, які отримали своє нормативне визнання в сучасних універсальних міжнародно-

правових актах. Незважаючи на відсутність системи міжнародного права, з'являються та утверджуються майбутні галузеві принципи міжнародного права: визнання, взаємність, ввічливість, найбільше сприяння, національний режим, свобода відкритого моря, що стануть основою для формування основних інститутів, а пізніше і галузей сучасного міжнародного права. Особливого значення серед т.зв. галузевих принципів набувають прототипи принципів гуманітарного права. Ознаменувавшись періодом права війни, докласичне міжнародне право формує потужний базис міжнародно-правового регулювання військових конфліктів, сприяє появі принципів мирного вирішення спорів, оголошення війни, обмеження засобів ведення війни. Принципи субординації, гостинності, еквівалентності, права сильнішого, принципи справедливої війни так і залишилися історичними принципами докласичного періоду міжнародного права, але внаслідок історичної трансформації відродились у відповідних принципах координації, найбільшого сприяння та національного режиму, взаємності, принципи рівності, гуманізму..

1.4.3 Принципи докласичного міжнародного права як галузеформуючі витоки (засади формування галузей)

Формування системи міжнародного права, як і будь-якої іншої системи, відбувається закономірно, шляхом їх розвитку як цілісного організму. Отже, міжнародне право як цілісна система – це продукт, зумовлений історичним розвитком. Стародавньому світу ще не була відома єдина система міжнародного права, ні поділ його норм на галузі, тому перш ніж стати універсальним, міжнародне право розвивається в окремих регіонах рабовласницького світу (Дворіччя і Єгипет, Індія та Китай, Стародавня Греція та Рим). Та водночас, незважаючи на значну віддаленість міжнародних центрів рабовласницького суспільства один від одного, привертає увагу однаковість ряду принципів міжнародного права. Необхідність регулювання та стабілізації відносин між суверенними суспільними утвореннями докласичного періоду стала першопричиною виникнення та прогресивного розвитку галузей – прототипів сучасного торговельного, дипломатичного,

морського права, гуманітарного права та права міжнародних договорів. Ряд інститутів міжнародного права, що зародилися ще в стародавньому періоді (це стосується інституту міжнародних договорів, інституту війни, інституту недоторканності та привілеїв), пройшовши перевірку часом, значно трансформовані, проте увійшли до цілісної системи сучасного міжнародного права. Як слушно зазначає Д. Фельдман, особливу роль у формуванні цілісної системи міжнародного права «займають основні принципи міжнародного права та інші норми *jus cogens*, що складають нібито основу усієї системи міжнародного права... найважливіші принципи і формують нові галузі та інститути, які викликані революційними процесами»¹. Саме принципи як основоположні норми, що пройшли перевірку часом, стають центром та основою, навколо яких формуються інститути, пізніше галузі, а насамкінець – цілісна система міжнародного права.

Отже, перші галузеутворювальні принципи міжнародного права були покликані пов'язати різні суспільні співтовариства з метою можливого мирного співіснування між ними.

Період феодального середньовічного типу вимагає від міжнародного регулювання характеру системності, а тому в цей період у процесі трансформації стародавнього міжнародного права у середньовіччі на рівні інститутів і перших галузевих витоків починає формуватися стабільна, хоча і нерівномірна за часом і формами, система.

Зауважимо, що в процесі трансформації основні системоутворювальні елементи, насамперед імперативні принципи, загальні принципи права, як найбільш загальні для міжнародно-правової системи, зазнають найменших змін.

Період раннього середньовіччя характеризується об'єднанням кількох міжнародно-правових інститутів на основі базисного принципу у певну єдність, що є свідченням початкового формування галузей міжнародного права, зокрема: посольського, торговельного, морського, права міжнародних

¹ Фельдман Д. Система международного права / науч. ред. Лазарев В. В. Казань: Изд-во Казан. университета, 1983. С. 100-101.

договорів і права війни.

Система міжнародного права у його класичному розумінні в середні віки лише проходить своє становлення. Єдиної думки щодо формування галузей міжнародного права ще не існує: одні автори відкидають їх наявність¹, інші – підтверджують², а прибічники третього підходу вважають, що в цей період формуються лише зародки сучасних галузей міжнародного права³.

Саме періоду середньовіччя ми завдячуємо поділ міжнародного права на право війни і миру, проте, ведучи мову про такий поділ, Г.Гроцій мав на увазі «його теоретичну, наукову систематизацію, а не розмежування на окремі галузі»⁴.

Перші кроки до виділення науки міжнародного права були зроблені в період абсолютизму і розкладу феодалізму. Гуго Гроцій подав систематизоване викладення міжнародного права як особливої галузі права, що діє і під час миру, і під час війни. Ним дослідник розробив закони і звичаї війни, в тому числі принцип недоторканності приватної власності під час війни, гуманітарні норми відносно військовополонених і поранених, покарання за злочини на війні. В епоху феодалізму виникли такі нові поняття, як суверенітет, відкрите море, військова контрабанда, з'явилися постійні посольства і консульства, нові види договорів⁵.

Як стверджує О. Буткевич, «утвердження практично всіх відомих галузей середньовічного міжнародного права відбулося в XIII-XV ст. І лише на етапі абсолютизму завершується міжгалузева специфікація... всі галузі перейшли в класичне

¹ Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право: навчальний посібник / Відп. ред. Ю.С. Шемшеченко, Л.В. Губерський. Київ: Юрінком Інтер, 2000. С. 26.

² Василенко В. А. Основы теории международного права. Київ: Выща школа, 1988. С.214-215.

³ Фельдман Д. Система международного права / науч. ред. Лазарев В. В. Казань: Изд-во Казан. университета, 1983. С.15.

⁴ Див. Грабарь В. Э. Из истории систематики международного права // Советский ежегодник международного права. Москва: Наука, 1963. С. 480-492.

⁵ Международное право: учебник / под ред. Г.И. Тункина. Москва: Юридическая литература, 1994. С.34-35.

міжнародне право»¹.

Характерною рисою формування системи міжнародного права в середні віки є перехід від політико-правового та релігійного елементів до суто міжнародно-правового формування галузей, «в основу яких було покладено певний принцип: у праві міжнародних договорів – принцип *pacta sunt servanda*; у посольському праві – принцип дипломатичної недоторканості; у морському праві – принцип свободи відкритого моря»²; у торговельному праві – принцип взаємності, у праві війни – принцип справедливої війни.

Усі вказані принципи покладені в основу середньовічних галузей як фундаментальні, основоположні ідеї, які знайшли своє подальше закріплення в класичному сучасному міжнародному праві, однак їх підвалини сягають ще часів стародавнього міжнародного права. Здатність принципів міжнародного права до історичної трансформації призводить до утвердження їх в ролі основоположного імперативного принципу та зв'язувальної фундаментальної основи для перших галузей міжнародного права. Такі риси принципів, як базисність і звичаєвість, утверджуються в середні віки.

Принципи дипломатичної недоторканості, які були визнані у часи середньовіччя практично усіма країнами світу, разом із основоположним принципом торговельного права – взаємності, заклали міжнародно-правові фундамент блоку права миру.

Принцип свободи відкритого моря акумулює остаточне закріплення та міжнародне визнання в ролі галузевої норми імперативного характеру у другій половині XVIII століття³. Одночасно з'являється похідний від нього специфічний принцип свободи рибальства у відкритому морі.

Принцип заборони піратства та боротьби з ним стає ще одним галузевим принципом міжнародного морського права,

¹ Буткевич О. В. Міжнародне право середніх віків. Київ: Видавництво Гуманітарної Літератури, 2008. С. 375.

² Буткевич О. В. Міжнародне право середніх віків. Київ: Видавництво Гуманітарної Літератури, 2008. С. 375.

³ Молодцов С. В. Международное морское право. Москва: Международные отношения, 1987. С.30.

яке єдине мало галузеві кодифікації. Найвпливовішим на європейському континенті був античний грецький Родоський кодекс, що кодифікував морські звичаї середземноморського регіону III-II ст.. до н.е. Крім того, міжнародно-правове регулювання морських відносин містилося в численних масштабних договорах та угодах. Отже, у часи середньовіччя на здобутках стародавнього світу міжнародне морське право майже в остаточно сформованому стані перейшло до класичного міжнародного права.

У середні віки формується поняття територіальне море, відносно якого склалася звичаєва норма, що пізніше стає загальновизнаною і отримує договірне закріплення, згідно з яким ширина територіальних вод складає три морських милі (т.з. право гарматного пострілу). Символічно назва пояснювала межу влади держави там, де закінчується реальна сила її зброї. Цікавий той факт, що цей принцип виник у римському праві середніх віків на приватно-правових засадах, а саме: *dominium maris* – право власності прибережних держав. Як вище ми вже довели, ще стародавньому світу стає відомим інститут берегового права, за яким, наприклад, у Дігестах Юстиніана океан вважався надбанням усіх народів за принципом відкритого моря, однак майно, постраждалого від аварії судна, ставало власністю берегової держави (вже в середні віки захищали права законних спадкоємців власників майна: «На усьому узбережжі Данії, Сконії та інших областей Датського королівства будь-які залишки корабельної аварії, знайдені на березі, чи уламки корабля чи якась інша знахідка, оголошувалися такими, що належать їм (законним спадкоємцям)»¹). Принцип відкритого моря, як основоположний принцип цього інституту, означав також право проходу для союзних держав, учасниць міжнародного договору.

Необхідність державоподібних утворень у контактах назовні, що мали на меті економічний, політичний та культурний розвиток, установлювали правила допуску на

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 591.

територію один одного. Через це виникають та утверджуються правила-принципи встановлення, визнання, зміни та дотримання кордонів і статусу території, що складають першооснову для утвердження принципу територіальної цілісності (*uti possidetis ita possideatis* (володій тим, що маєш)) в рамках інституту території, яка набуває найбільшого розвитку в рамках міжнародного права того часу.

Міжнародне договірне право стало найбільш структурованою, складною галуззю, яка поділяється на інститути, підінститути, має галузеві принципи, серед яких основний – базисний, що сягає стародавніх часів – *pacta sunt servanda*, принцип сумлінного виконання зобов'язань, який є фундаментальним для системи міжнародного права в цілому. У середньовіччі остаточно закріплюється і набуває додаткових гарантій принцип *pacta sunt servanda*, спочатку як принцип інституту права міжнародних договорів, а потім як галузевий принцип договірного міжнародного права.

Торговельне право в середньовіччі, як галузь міжнародного права, характеризується меншою структурованістю і навіть несистематизованістю. Втім, базові принципи торговельного права зазнають найменших змін в порівнянні з іншими комплексами норм чи інститутів. Ключовим принципом стає принцип взаємності, або правової еквівалентності, що сягає історично у стародавній період як базовий принцип міжнародного співробітництва. Найчастіше своє закріплення принцип знаходить у звичаєвій основі, проте все частіше згадується в «рішеннях комерційних судів європейських країн у міжнародних торговельних справах»¹, а із розвитком міст норми торговельного права інкорпорується у муніципальне право.

Однією з найрозвиненіших стає галузь права війни, яка набуває ознак основоположних принципів права – справедливості і гуманності. Загалом основу галузі складає принцип справедливої війни. Утвердження в цьому періоді основних принципів правового регулювання забезпечувало

¹ Див.: Mitchell W. An Essay on the Early History of Law Merchant. Cambridge, University Press. 1904. P.32-78.

ефективне вирішення найбільш суперечливих питань міжнародних відносин, що також може вважатися закладенням основ сучасного принципу мирного вирішення спорів. Так, у Стародавньому Єгипті перевага війні надавалася миру: «Не будь жорстоким у своїх діяннях, цар! Мир благотворні ший за битву! Дай нам дихати»¹.

Неминучі війни також передбачали правове регулювання, тому в цей період було закладено основи правового статусу представників ворожої сторони, мирного населення, правове регулювання договірної вирішення військового конфлікту, що стали безперечними принципами сучасного міжнародного гуманітарного права.

Отже, вже на етапі середньовічних міжнародних відносин виникає необхідність упорядкування норм, урегулювання найбільш потрібних відносин міжнародного співіснування людства. Описані основні принципи міжнародного права стали центральним каталізатором, системоутворювальним фактором формування і цілісної системи норм міжнародного права середньовіччя та майбутнім правовим каркасом сучасної системи міжнародного права. Саме принципи визнавалися суб'єктами середньовічного міжнародного права як основним, найбільш ефективним засобом регулювання життєво необхідних суспільних відносин, як норми, що перш за все позбавлялися ознак регіоналізму і мали найбільш суворі засоби забезпечення їх виконання та гарантували стабільне регулювання зовнішніх публічно-правових відносин.

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. – Благовещенск, 2013. – С.35-36.

1.4.4. Гарантії застосування принципів докласичного періоду міжнародного права

Проблема обов'язковості норм міжнародного права виникає поряд зі становленням міжнародно-правових норм. Ще з початку становлення міжнародного права у стародавній період найбільше уваги в міжнародному правотворенні приділялося гарантіям дотримання найосновніших норм, що регулювали життєво необхідні відносини міжнародного співіснування різних суб'єктів міжнародного права. Інститут відповідальності в стародавньому міжнародному праві був тісно пов'язаний із природно-правовими поглядами, адже первісне поняття «табу» – це протиправне діяння (грішне), порушення якого приводить до надприродного покарання. Це поняття релігійного походження стало підґрунтям для сучасних понять злочину, протиправного діяння, відповідальності, санкцій. Божественне походження міжнародного права стародавнього світу пояснювало непорушність принципів міжнародного співіснування.

Раннє становлення принципу відповідальності за порушення міжнародних зобов'язань сприяло утвердженню основних принципів міжнародного права як основоположних норм, ефективності механізму його регулювання. Саме тому питання відповідальності вводились у тексти міжнародних актів і були тісно пов'язані з релігійними нормами та стандартами.

Основною гарантією застосування принципів було закріплення суворой міжнародно-правової відповідальності, яка розглядається як інститут міжнародного права і як принцип. «Міжнародному праву здавна відомий такий загальний принцип, відповідно до якого завдана шкода повинна бути компенсована. Своєрідною гарантією дотримання цього принципу є інший принцип – відповідальності за завдану шкоду або відмова покривати її»¹.

Міжнародні договори того періоду передбачали конкретні й чіткі норми про відповідальність за його порушення, містили

¹ Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве: учебник. Москва: Международные отношения, 1999. С.5

точні санкції. Зауважимо, що така характерна риса договорів докласичного періоду, неприйнятна, на жаль, сучасним міжнародним договорам. Для вирішення сучасних міжнародних спорів суддям часто доводиться вдаватися до різних аналогій, шукати врегулювання за межами міжнародного права, в таких сферах, як справедливість, загальні принципи права і т.д., внаслідок нечіткості визначення відповідальності та санкцій.

У давній період, тобто ще з первіснообщинних часів у суспільстві переважали моральні санкції, хоча в ролі міжнародної відповідальності виступали й військові репресалії, колективна відповідальність, відшкодування збитків, сатисфакція, штраф та інше. Як правило, відповідальність наступала за порушення звичаїв, які вважалися священними, а тому санкції передбачалися у вигляді ритуалів, тобто ритуальні санкції.

Моральні санкції того періоду були більш ефективними та дієвими, а тому вже на ранніх етапах народи відмовились від кровної помсти і замінюють її матеріальними, фінансовими формами (штраф, грошовий викуп).

У давній період також складається принцип невідворотності відповідальності за скоєне правопорушення або злочин, який закріплюється в міжнародних договорах, пізніше він стане ключовим принципом інституту відповідальності сучасного міжнародного права.

Важливим засобом забезпечення міжнародних зобов'язань давнього періоду був принцип таліону. Зазначимо, що цей принцип обмеження покарання компенсацією за порушення, яке було скоєне, тобто в основі принципу таліону також закладено ідею еквівалентності – відповідність покарання скоєному злочину, а також ідея гуманності покарання. Принцип таліону в сучасному міжнародному праві згадується як пережиток у вигляді контрзаходів на підставі кількісної пропорційності у праві міжнародної відповідальності *summum jus summa injuria*.

Однак тут зауважимо, що табу – це перш за все попередження від порушення, тобто заборона діяти протиправно. Що ж до таліону, то у міжнародних відносинах цей принцип мав свої характерні риси. Зокрема, з метою попередження міжнародних конфліктів цей принцип

обмежувався правилами правової еквівалентності, відповідності та співрозмірності. Єгиптяни одні з перших вимагали справедливості міжнародної відповідальності, що втілювалося у принципі взаємності і правової еквівалентності у своїх договорах, які з часом запозичувалися іншими народами.

На ранніх етапах історії розвитку людства пояснення виникнення та існування права взагалі, і міжнародного зокрема, існувало у формі міфу і мало яскраво виражений релігійний характер. Це виражалося і в тому, що санкції за порушення права мали сакральний характер, а їх виконавцями і гарантами виконання виступали самі боги. Підстави відповідальності часто виводилися з принципу взаємності і справедливості або правової відповідності: «Воистину поганий я! Хай буду я покараний відповідно до злочину... (вставка наша – СЗ: порушення принципів міжнародного права отримувало релігійне забарвлення у формі гріха) ... Нехай буде очищений слуга твій від гріхів, нехай буде взяте майно моє в скарбницю твою у вигляді золота, різних дорогоцінних каменів і найкращих коней на відшкодування за все»¹. Втім, гріхом визнавалося порушення принципу сумлінного виконання договору в Стародавньому Вавилоні: «Те, що ви стали на сторону мого супостата, то це все одно, що встановити податки на самих себе і гріх стосовно договору перед богом»².

Значно вплинула на забезпечення, гарантування застосування принципів докласичного періоду діяльність оракулів і жерців. Наприклад, у Стародавньому Єгипті жерці виступали гарантами дотримання принципу надання притулку: «Якщо ж утікач із країни Метанне [втече, в країну Хатті прийде], то цар країни Хатті його не схопить і не видасть, оракул бога Шамаша міста Арінни не [дозволяє такого]!»³, що невпинно проявлялося на правопізнанні народів. Існування та

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.42.

² Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.75.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.91.

успішне функціонування таких інституцій міжнародного характеру, як оракули, є ще одним підтвердженням наявності релігійного характеру міжнародного права того часу. Оракули виносили рішення з міжнародних справ, виступали в ролі міжнародних суддів чи арбітрів, відігравали важливу роль у забезпеченні системи балансу міжнародних сил шляхом забезпечення виконання міжнародно-правових норм і принципів. Так, у Стародавній Греції «Керкірці виявляли бажання передати питання на вирішення Дельфійського оракула, тільки б не доводити справу до війни»¹.

На забезпечення загальних принципів міжнародного права були спрямовані норми, що передбачали найжорсткіші покарання (військові репресалії, колективна відповідальність усього окремого соціального утворення). Зокрема, у Стародавній Греції наслідком порушення міжнародного зобов'язання між релігійно-політичними об'єднаннями амфіктоніями могло бути підставою для оголошення священної війни. Така практика в сучасному міжнародному праві не підтримується, хоча основна ідея необхідності чітких гарантій актуальна і сьогодні.

Природно-правовий характер права у названий період здійснив основний вплив на правове регулювання відносин відповідальності. Зокрема, порушення та його негативні наслідки мали надприродне (божественне) походження, а норми моралі — значний вплив і виявились більш ефективними за фізичний примус. Релігія виступила основним джерелом і гарантом забезпечення виконання загальних принципів міжнародного права. Так, гарантом і виконавцем міжнародних договорів і принципу *pacta sunt servanda* стародавніх часів виступали самі Боги: «у знаменитому договорі царя Хетти Хаттушила та Рамзеса II ідеться про те, що слова договору будуть виконані 1000 богами чоловічих і жіночих Хетти у

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.194.

відношенні до 1000 богів чоловічих і жіночих Єгипту»¹. В Елладі санкцією вважався гнів богів і держави були змушені діяти у певний спосіб, навіть стосовно тих, кого вони вважали ворогами.

У Середні віки особливої ролі у гарантуванні норм міжнародного права набуває церква. Вона намагається встановити єдність всезагального права для всіх народів, єдина віра та єдине божественне право мало стати гарантом для прав різних народів. Найперше церква виступає гарантом дотримання принципу *pacta sunt servanda*: «Дотримання договорів – це служіння Богові, а порушення його – це результат нечистої сили...на думку Людовика XI, Папа є найліпшим гарантом міжнародних договорів»². Для забезпечення виконання принципу мирного вирішення спорів звертаються за посередництвом до церковних судів, за порушення миру винних карають відлученням від церкви, позбавляють права причастя та погребіння.

Важливе значення для забезпечення принципів міжнародного права відігравали постанови соборів у середньовічній Європі. Так, для забезпечення принципу мирного співіснування такі постанови містили детальні правила про дотримання непорушного миру, недотримання яких передбачали тяжкі покарання, в тому числі майнові і тілесні: «кожній людині... можна ходити вільно без зброї; викрадачів чи захопників чужого майна по всій строгості закону або позбавляти маєтку, або піддавати найтяжчим тілесним покаранням»³.

З розвитком стародавніх вождівств і держав, право, встановлене урядом, отримує філософське обґрунтування,

¹ Циммерман М. История международного права с древнейших времен до 1918 года. Прага: Типография Русского юридического факультета в Праге, 1924. С.50.

² Циммерман М. История международного права с древнейших времен до 1918 года. Прага: Типография Русского юридического факультета в Праге, 1924. С.118-119.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 293.

оголошується суспільно необхідним для загального блага, а його дотримання гарантується не тільки погрозою фізичних, а й моральних санкцій, найчастіше прокляттям: «І ти Саттівасса, разом з країною твоєю, – без (того, щоб вам) були послані милість і спокій, серед синів (народу) твого хуррі нехай він також загине! Земля нехай замерзне, і ви нехай будете вирвані з коренем! ... Нехай ви (у всі ці біди) пірнете і не вплинете! Ти, Саттівасса, і люди хуррі – для тисячі богів воістину ворогами ви будете, нехай схоплять вони вас!»¹.

Однією з гарантій застосування принципів докласичного періоду був колективний характер міжнародно-правової відповідальності. «усе населення могло бути знищене разом зі своїм главою, якщо останній скоїв серйозне порушення»². Військові репресалії, що походять із принципу колективної відповідальності, могли застосовуватись до усього народу. Зокрема, в римському праві середніх віків знаходимо підтвердження застосування покарання як поголовне побиття ворожого населення, або у середньовічних норманів відповідальність за порушення норм міжнародного права несло усе населення: «Князь Роберт виступив проти Бурундзія, а граф Гоффрид прийшов і сильним військом на кораблях, і після завзятої та жорсткої битви захопив Мабрику і повністю знищив осаджених»³.

Символічне зазначення в міжнародних договорах принципу колективної відповідальності сторін за їх порушення в умовах, коли формально сторонами міжнародних договорів були правителі держав, сприяв усвідомленню самих держав як суб'єктів міжнародного права. Так, у стародавньому світі військові походи проти сусідніх держав могли мати вмотивування відповідальності за порушення принципу визнання суб'єкта міжнародного права в рамках пірамідальної

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.92.

² Cohen R., Westbrook R. Amarna Diplomacy. The beginnings of International Relations. JHU Press, 2000. P.33.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 164.

системи міжнародних відносин, невідкорені суб'єкти каралися захопленням чи навіть знищенням. Цар Дарій у Стародавньому Вавилоні проголошував: «Країна, що називається Маргіаною, відлучилася від мене.. Іди і розбий військо, яке не визнає мене»¹.

Військові репресалії як вид міжнародно-правової відповідальності за порушення принципу правил ведення війни були закладені в основі докласичної доктрини правомірної війни, яка пізніше закріпилася у праві війни, хоча у період середньовіччя дія інституту міжнародних репресалій поділила держави на два регіони: ті, що не визнавали (середземноморські італійські міста, республіки та їх договірні контрагенти) та ті, що застосовували (морські держави західноєвропейського, скандинавського та ін. регіонів).

Військові санкції вважалися головним видом і складовою міжнародної відповідальності. У римлян військовополонені ставали рабами ніби як покарання за несправедливо запроваджену війну, при цьому рабство виправдовувалося як добро, яке є злом, проте спрямоване на подолання зла, а тому є меншим злом. Крім того, гарантією угод між ворожими сторонами слугував інститут заручництва. Наприклад, у Стародавній Вавилонії у випадку протиріч між сторонами у заручниках могли утримувати навіть дипломатичних представників.

Інститут військових репресалій був одним із найжорстокіших засобів забезпечення виконання міжнародних зобов'язань. Найбільша частина війн стародавнього періоду являла собою акти репресалій проти держав-порушників міжнародних угод та інших зобов'язань. Як правило, такі каральні походи відрізнялися від завойовницьких війн особливою жорстокістю та негуманним поведінням із ворогами, військовополоненими.

Основна ідея покладена в основу Гаазьких конвенцій про те, що війна не є справою винятково сторін військового конфлікту, сьогодні відома як норма-принцип мирного

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.118.

вирішення спорів, що набула характеру *erga omnes*, була відома ще в стародавньому світі. При цьому варто згадати звернення родоських послів у 205 році до н.е. із переконання припинити війну із Пилипом Македонським, указуючи на те, що вітром вогонь, що застосовувався у військових діях безрозсудно, розповсюджується як на самого винуватця, так і на межуючі народи¹. Отже, для забезпечення виконання норм стародавнього міжнародного права широко використовувались посередництво та добрі послуги *bona fides*, які у праві війни набували особливого значення, а в сучасному міжнародному праві міцно закріпилися та гарантуються зобов'язаннями *erga omnes*, зокрема принцип заборони агресії. У ролі заступників могли виступати сусідні країни. Так, у Стародавній Греції «мессенці – колишні ілоти – після поразки в третій Мессенській війні знайшли притулок у Навпакте під заступництвом Афін»². У середні віки такі гарантії мирного вирішення спору в особі третьої сторони почалися письмово фіксуватися, наприклад, таким гарантом виступив імператор Священної Римської імперії Оттон IV: «під заступництвом нашої влади ми підтверджуємо вищезгадане примирення у спорі між Ризьким єпископом та братами Воїнства Христового, а також підтверджуємо цим братам право на вільне володіння іншими землями... і щоб ніхто в майбутньому цьому зловмисно не міг перешкодити, і щоб наше підтвердження залишалось твердим і незмінним перед усіма, ми наказали скріпити цей лист цією нашою печаткою»³.

Уже у міжплемінний період закладаються ідеї всезагального миру як ідеал життя примітивних об'єднань. Так, для забезпечення мирного співіснування племен укладаються мирні угоди (на давньому сході в договори вносилися положення про вічний мир: «... земля єгипетська разом із

¹ Детальніше див.: Циммерман М. История международного права с древнейших времен до 1918 года. Прага: Типография Русского юридического факультета в Праге, 1924. С.18-19.

² Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.201.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 350.

землею хетською будуть у мирі і братстві, подібно до нас, навіки, і не буди ворожості між ними навіки»¹), утворюються мирні союзи та ліги миру, які виступають гарантами й утримувачами насилля між племенами. Органи таких союзів виступали примирителями та посередниками у міжплемінних відносинах, за порушення миру наступало виключення із такого союзу. Також ці утворення виступали як гарантії мирного співіснування та принципу дипломатичного захисту представників, вони були відомі у Стародавній Греції, наприклад, Делоський та Афінський морські союзи², утворення союзів під час Пелопоннеської війни³.

Гарантіями дотримання принципу територіальної цілісності, а відповідно принципу мирного співіснування, могли виступати міжнародні договори про встановлення кордонів і навіть заповіти державовладців, як це мало місце у середньовічній франкській державі, про що сказано у заповіді Карла Великого: «після його смерті необхідно розділити імперію між своїми трьома синами... так кожен буде задоволений своєю частиною і згідно з нашими приписами з божою поміччю намагатися захистити кордони свого королівства, які межують з кордонами чужоземних народів і оберігати мир і взаєморозуміння з братом»⁴. У ролі гарантії дотримання принципу недоторканності кордонів сторони могли давати одна одній взаємні клятви, які вважалися священними: «Караіндаш, цар країни Уардуніаш, і Ашшур-бел-нішешу, цар країни Ашшур, уклали між собою взаємний договір і дали взаємну клятву про цей кордон».

Також у зазначений період формується принцип непорушності правових принципів і загального визнання

¹ Договір між Рамсесом II та правителем Єгипту // Хрестоматія по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.37.

² Хрестоматія по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.187.

³ Хрестоматія по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.200.

⁴ Хрестоматія по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 226.

принципу *pacta sunt servanda*, забезпечення виконання якого здійснювалося усіма можливими тому суспільству засобами: релігія, міфологія, мораль, ритуали та церемонії, доктрина. Зокрема, укладання договорів супроводжувалися складними формулами клятв і процедурами укладання, що мали на меті залякати контрагентів і унеможливити порушення взятих на себе зобов'язань. Особливого значення в ролі таких гарантій були обіцянки авторитетних перед богами осіб, наприклад, на давньому сході про обіцянки царя Суппіліума говорили: «А Сонце Суппілуіумас, великий цар, цар країни Хатті, герой, улюбленець Бога Бурі, – боги знають: слово, що з рота його вийшло, назад не вернеться!»¹. А в Стародавній Греції відомим було твердження: «Слово, як сталь, незаперечуване»².

Для забезпечення принципу *pacta sunt servanda* сторони зверталися до богів (інвокація) із закликом гарантувати його виконання. Так, у договорі Суппіліумаса із Саттівассою проголошувалося: «І хто перед Богом Бурі, господином відплати міста Кахата, цю таблицю змінить і в тайне місце покладе, або розб'є, або слово в таблиці змінить, за цим договором ми богів тайни, і богів, які панове клятви, закликаємо. Боги неба і Боги землі, – нехай вони на це слово договору підійдуть, нехай вони його почують і нехай свідками будуть»³. Іноді процедура укладання міжнародних договорів завершувалась зведенням храмів на честь богів чи жертвоприношеннями. Вважалося, що за порушення даних сторонами клятв наставала божя кара: «І ці боги, які панове кляви, нехай накладуть на вас рабство і злидні. А ти, Саттівасса, – нехай вони твій престол перекинуть!... якщо ми цього договору і клятви не дотримаємося, то нехай боги, панове клятви, нас знищать»⁴.

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.94.

² Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.179.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.91-92.

⁴ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.92, 97.

У ролі засобів забезпечення принципу сумлінного виконання договорів відбувалася видача заручників, сплата дані чи гарантії третіх держав. Для більшої гарантії виконання міжнародних зобов'язань у заручники захоплювали дітей чи близьких родичів правителя, особливо характерно це було для Індії. Не менш розповсюдженою гарантією виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань було укладання династичних шлюбів, обмін подарунками. Це свідчило про те, що виконання зобов'язань було не тільки обов'язковим, а й почесним для правителя та його нащадків. Усі згадані історичні факти вказують на формування принципу сумлінного виконання зобов'язань і дотримання основоположних норм міжнародного права усіма можливими, а іноді і жорсткими засобами основних правил міжнародного співробітництва.

Мирне зближення перших людських об'єднань – кланів, племен, в основі яких, як правило, був принцип кровної спорідненості (тотемізм), відбувався завдяки міжплемінним шлюбам, які зазвичай фіксувалися особливими угодами, що набували ознак звичаїв. Такі шлюби були під захистом та охороною комплексу норм, спільних та обов'язкових для комплексу кланів і виступали гарантією їх мирного співіснування.

Інститут династичних шлюбів відігравав важливу роль у забезпеченні принципу сумлінного виконання міжнародних договорів і принципу мирного співіснування. Причому такі шлюби слугували як засобом попередження війни між суб'єктами: «хіба ти не шукав братства і дружби, коли писав про шлюб, щоб ми поріднилися між собою? І я тому ж, заради братства і дружби, щоб ми поріднилися між собою, написав тобі про шлюб? Брат мій, чому ти не послав мені жодної жінки?»¹, так і для забезпечення виконання мирних договорів, наприклад, союзний договір між Хаттусилисом III і єгипетським фараоном Рамсесом II був закріплений одруженням Рамсеса з донькою

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.52.

хетського царя¹. Така гарантія зберігається і у середні віки, зокрема у листі Теодориха Великого до Холдвіга (початок VIст.) йдеться, що «королі вступають в родинність для того, щоб нації, розділені між собою, могли мати одну волю, і щоб завдяки цим узам, як провідником злагоди, об'єднувались думки народів»². Гарантією дотримання принципів сумлінного виконання договорів для мирного співіснування могли бути й інші родинні зв'язки між сторонами, зокрема в Стародавньому Китаї при укладенні мирного договору між Лю і Гао-ди, заснованого на родинних зв'язках, закріплювалось: «Найпріоритетніше підтримувати мир, заснований на родинності»³.

Характерною рисою забезпечення застосування принципів докласичного міжнародного права є закріплення найсуворішого покарання за порушення основоположних принципів суспільного життя, перш за все це стосувалося порушення принципу добросовісного виконання зобов'язань.

Суворими гарантіями забезпечувалось виконання принципу недоторканості дипломатичних представників, їх функціонального імунітету. «Порушення принципу недоторканності послів і посланців суворо каралося і могло призвести до відшкодування збитків, незалежно від того, чи перебувають сторони у стані війни»⁴. Пізніше порушення цього принципу могло потягнути розірвання відносин і навіть розглядатися як акт оголошення війни. Так, у середньовічному Римі «... сенони, вже не маючи рідних місць, куди б вони могли втекти, роздратовані усім, що відбувається, напали на Домітія і загинули у великій кількості. Нарешті ж вони у божевільні знищили самі себе. Таке було покарання, понесене сенонами за

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.37.

² Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 24-25.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С.138-139.

⁴ Numelin R. The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and international relations. London. Oxford University Press. Ejnar Munksgaard. Copenhagen. 1950. P.147.

протизаконня у ставленні до послів»¹.

При порушенні принципу недоторканності торговельного представника діяв принцип об'єктивної відповідальності, тобто відповідно із тим, чия це територія. За згаданим звичаєм за напади на торговельних представників чи їхні каравани грабіжників, піратів, банд відповідальність несла держава, на території якої було скоєно напад, незалежно чи була ця держава кінцевим пунктом делегації. У середні віки варварське право передбачає посилення грошового відшкодування за вбивства послів.

Заступництво як засіб і гарантія були відомі ще у міжплемінних відносинах. Спочатку для надання гарантій недоторканності іноземців виступали патрони, господарі – члени племені (такі відносини, наприклад, урегульовувалися звичаєвими нормами африканських племен, звичаями стародавніх германських племен). Пізніше заступництво, як гарантія забезпечення виконання правил інституту гостинності набуває публічного характеру. Місцеві правителі (вожді, царі) стають на захист чужоземців, іноді надаючи останнім певні матеріальні знаки, що підтверджують їхнє знаходження під заступництвом, наприклад у в державі Кіленга (Африка) «відоме було кішонго – шматок шкіри лоба жертвовної тварини, і особа, що мала такий пропуск підпадала під захист місцевого правопорядку»². Відповідальність у вигляді тілесних покарань і навіть смерть могла настати за порушення принципу гостинності. Так, під час хрестових походів християни «висували вину за смерть своїх братів, оскільки їм відмовили у гостинності, яка повинна справедливо надаватися усім тим, хто перебуває у тяжкому становищі»³.

Характерні риси докласичного періоду залишили свій відбиток і на правовому регулюванні гарантій застосування

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 331.

² Циммерман М. История международного права с древнейших времен до 1918 года. Прага: Типография Русского юридического факультета в Праге, 1924. С.34.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 1026.

загальних принципів міжнародного права вказаного періоду. Значущість відносин, що регулювалися загальними принципами, висунула необхідність забезпечення та гарантування їх виконання, тому на першому місці у міжнародному правотворенні докласичного періоду постає питання гарантування виконання міжнародних зобов'язань. Чіткість і детальність регламентації основних положень міжнародних зобов'язань, конкретність норм про відповідальність за їх порушення стали характерними рисами й основними гарантіями забезпечення виконання основного принципу – *pacta sunt servanda*. Найширшими гарантіями володів саме цей принцип, забезпечення виконання якого гарантувалося релігійними клятвами при укладанні договору, оскільки відбувався обмін заручниками чи укладався династичний шлюб, а самих договорів додержувались під поручительством оракулів чи жерців, богів і храмів. Наприклад, в Елладі договори вважалися священними, святість яким надавалася підкріпленням клятвою та здійсненням обрядів релігійного характеру, порушення ж клятви передбачало розплату: «тисяча богів землі країни хетів, так само як тисяча із богів землі єгипетської – тисяча з богів землі країни хетів, рівно як тисяча з богів землі єгипетської – знищать його дім, його землю, його слуг»¹, та покарання навіть для богів: «З договору народиться син без імені, без рук і ніг; однак, швидко літає, несеться він до того, хто порушить клятву, нищить його, його дім і його народ, а благоденствують лише нащадки того, хто свято дотримується договорів»². Як і в інших випадках, способом вирішення конфліктів тут були третейські суди, виконання рішень яких гарантувалося внесення певної суми грошей, яку втрачала сторона, що відмовлялася від його виконання: «Ми, Сігізмунд, Божою милістю римський імператор, король Угорщини і Чехії і пр., проголошуємо,

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. С38.

² Цит. за: Циммерман М. История международного права с древнейших времен до 1918 года. Прага: Типография Русского юридического факультета в Праге, 1924. С.79.

погоджуємо, дружньо укладаємо, вважаємо, оголошуємо і вирішуємо, і водночас шляхом цього нашого третейського рішення і дружньої постанови в цих рядках проголошуємо, що унія вічного союзного договору, укладеного...., що її не повинні порушувати ніякі суперечки, і ми бажаємо, вирішуємо і доручаємо, щоб вона була в силі вічно»¹.

У середні віки у Європі особливою гарантією забезпечення виконання принципу добросовісного виконання договорів виступає поняття лицарської честі, як клятва виконання даного слова. Таке поняття існувало і у мусульман, і в народів, які не знали інституту лицарства. Текст такої клятви, знаходимо у зверненні Цимисхія до Святослава: «Сподіваючись на провидіння, що керує всесвітом, і, підкорюючись божественним законам, ми не повинні довільно розривати миру нашого, непорушно пройденого нам від пращурів наших, між якими сам Всевишній був посередником»² та в договорі стародавніх часів між царем Хаттушилем та єгипетським фараоном Рамзесом II близько 1300 р. до н.е., де свідком та гарантом договору виступав сам бог, який «... не дасть ... статися ворожнечі»³. Поряд у ролі гарантій застосовувались також обмін грамотами, застава частин територій чи навіть окремих міст, обмін заручниками (досить часто королівського роду). Наприклад, о. Корсика був відданий Генуєю в заставу Франції і після невиконання договору назавжди перейшов до Франції.

Зазвичай для надання більшого забезпечення виконання принципу *pacta sunt servanda* могли передбачатися одразу кілька гарантій: «Яка із двох договірних сторін порушить укладений договір, то нехай вразить його Юпітер так, як феціали поразяють жертвовну свиню! Поручилися консули, легати, квестори, військові трибуни; самі імена поручителів дійшли до

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 559.

² Циммерман М. История международного права с древнейших времен до 1918 года. Прага: Типография Русского юридического факультета в Праге, 1924. С.157.

³ Назаренко О. А. Міжнародне право: практика застосування: навчальний посібник. Київ: КНЕУ, 2014. С.9.

нас; але якби б був укладений урочистий союзний договір, тоді нам були б відомі тільки імена двох феціалів. Оскільки укладення урочистого мирного договору було за необхідністю відкладено, то утримані в заручниках шістсот вершників; вони повинні були відповідати життям у випадку порушення зобов'язання»¹.

І хоча ряд гарантій так і залишилися у практиці регулювання міжнародно-правових відносин цього періоду (колективна відповідальність, обмін коштовними подарунками, династичні шлюби), проте основний принцип – невідворотність відповідальності за порушення міжнародних зобов'язань – знайшов своє визнання у наступних періодах розвитку і став основним принципом інституту відповідальності сучасного міжнародного права.

Отже, в стародавній період принципи міжнародного права мали переважно релігійне забезпечення і морально-етичні гарантії, а також суто насильницькі методи – погроза силою чи війною, колективні та приватні репресалії в разі порушення договірних зобов'язань. Юридичну форму забезпечення такі гарантії отримують у середні віки із практикою застосування договорів про взаємне визнання недоторканості дипломатів, послів та торговельних представників, жеребкуванням, створенням посередницьких інститутів (арбітражних, третейських комісій, церковних судів), прийняттям внутрішньодержавних актів (указів, ордонансів) про визнання та гарантування основних принципів міжнародного права того періоду.

Якщо за відправну точку у формуванні класичних принципів міжнародного права взяти укладання Вестфальського миру 1648 року, то попередній історичний період їх появи та становлення можна назвати докласичним. У період від перших міжнародних контактів і формування та розвитку перших соціальних груп, що отримують міжнародну правосуб'єктність, зароджуються перші загальні принципи міжнародного права. Значну кількість підтверджень про їх існування (принцип

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. С. 335.

взаємності, принцип еквівалентності, принципи договірних права) знаходимо у міжнародних договорах, звичаях, інших відомостях чи історичних фактах про міжнародні відносини. Їхньою основною особливістю було тісне поєднання із загальними принципами права взагалі, адже часто їх сутність не була визначена – внутрішньоправова чи міжнародноправова, що стало свідченням тісного зв'язку внутрішнього та міжнародного правового регулювання. Отже, можна із абсолютною упевненістю констатувати, що загальні принципи міжнародного права не могли не сформуватися в докласичний період міжнародного права, оскільки вже тоді існувала активна міжнародна взаємодія різних міжнародно-правових соціальних утворень (*ubi societas ibi ius*). Загальні принципи міжнародного права вкорінені у самій суті міжнародного права, пережили історію його розвитку, трансформування до сучасних відносин і стали його основами, каркасом.

1.5 Загальні принципи міжнародного права у класичному міжнародному праві

Якісно нових рис принципи міжнародного права набувають у класичному періоді міжнародного права, який, як згадувалося вище, бере свій початок від закінчення Тридцятилітньої війни у Європі. Перша масштабна спроба встановити європейський правопорядок та зафіксувати підґрунття для універсального правопорядку закладена Вестфальським конгресом 1648 року. Таку позицію, хоча й неодноголосно, підтримують багато вчених¹. Крім того, на думку А. Мовчана «міжнародно-правові позиції європейських держав у XVII-XVIII ст.ст. та на початку XIX ст. залишили свій

¹ Нгуен Куок Динь, Патрик Дайе, Алэн Пелле. Международное публичное право: в 2-х т. Т.1: Кн.1.: Формирование международного права. Кн.2.: Международное сообщество. Київ: Сфера. 2000. С.21.; Анцилотти Д. Курс международного права. Т. 1: Введение – общая теория / пер. А. Л. Саккетти, Э. М. Фабрикова; под ред. Д.Б. Левина. Москва: ИЛ, 1961. С.164.; Дмитриев А. И. История международного права: монография / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. С.21.

відбиток на сутності принципів і норм традиційного міжнародного права»¹.

Переломним моментом для розвитку міжнародного права стало усвідомлення усіма учасниками війни безглуздості військового вирішення суперечок і можливості їх урегулювання мирним шляхом. Така ситуація характеризувалася відсутністю аналогів мирного розв'язання міжнародних спорів у масштабах цілого регіону у попередні історичні періоди. «Ні в середні віки, ні в давнину не було жодного прецеденту, щоб представники різних держав спільно обговорювали свої справи і встановлювали порядки, обов'язкові для всіх народів» підтверджує Ф. Мартенс². Вестфальський мир утверджений завдяки двом договорам Оснабрюцькому та Мюнстерському, які закріплювали принципи європейського правопорядку, що отримали своє подальше визнання та утвердження в наступні часові періоди та міцно закріпилися в сучасному міжнародному праві. Зокрема, мова іде про суверенітет, мирне розв'язання спорів, захист прав індивідуума із захистом власності і т.ін.

Варто звернути увагу на те, що основний зміст Вестфальського миру був оформлений у вигляді двосторонніх договорів, однак з огляду на те, що участь у мирному конгресі по їх створенню прийняло участь 16 європейських держав та інших політичних сил загалом 194 людини, які хоча і не підписували та природно не ратифікували згаданих договорів (за винятком сторін), загалом становили найбільш помітну та впливову силу тодішньої Європи. Зацікавленість суб'єктів міжнародних відносин у процесі становлення єдиного європейського правопорядку на основі єдності правового регулювання у регіоні отримало найбільш важливе значення для наступного формування системи сучасного міжнародного права. Без сумніву, у наслідках Вестфальського миру були зацікавлені так чи інакше і багато інших європейських держав, які не брали участі у його обговоренні.

¹ Мовчан А. П. Международный правопорядок. Москва, 1996. С.29.

² Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. Санкт-Петербург: Типография А.Бенке. 1898. С.27.

Поняття *Вестфальський мир*, яке увійшло згодом у практику міжнародних відносин, передбачало не самі договори, а узагальнювало основні його епохальні постулати, які стали принциповими та ефективними регуляторами, покладеними в основу нового правопорядку в Європі і ознаменувало завершення панування права війни та вступ у дію права миру. Дана теза має важливе значення для нашого дослідження, оскільки є підтвердженням визнання основоположного принципу міжнародного права – мирного вирішення міжнародних спорів, що підтверджують § 5 статті XVII Оснабрюцького договору і відповідного йому § 115 Мюнстерського договору: «[Загальний захист миру] [§ 5] Укладений договір про мир має без обмежень залишатися в силі, і сторони договору зобов'язані дотримуватися всіх положень цього договору незалежно від їхнього віросповідання. При порушенні будь-якого положення договору постраждалий повинен спочатку попередити порушника, а потім передати матеріали для укладання мирної угоди або винесення судового рішення на підставі законів»¹. Дана норма передбачала зобов'язання по дотриманню миру не тільки сторонами, а й усіма учасниками договору. Принцип мирного вирішення спорів підтримувався принципом заборони застосування сили зафіксованим у [§ 7] «Жодному стану не повинно бути дозволено підтверджувати своє право силоміць і зброєю. При виникненні спорів, кожний повинен дотримуватися закону. Той, хто діє всупереч цьому, повинен бути обвинувачений у порушенні миру. Вирок суду має здійснюватися всіма станами так, як це визначають закони імперії про виконання вироку суду»². Як бачимо, принцип заборони застосування сили ще не

¹ Вестфальський мир. Договори. Авторський переклад із німецької текстів Оснабрюцького та Мюнстерського договорів 1648 р. з видання: Buschmann A. Kaiser und Reich. Teil 2. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1994.// Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. С.189.

² Вестфальський мир. Договори. Авторський переклад із німецької текстів Оснабрюцького та Мюнстерського договорів 1648 р. з видання: Buschmann A. Kaiser und Reich. Teil 2. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1994.//

мав сучасного його розуміння та змісту, оскільки, згідно [§ 6] «Якщо протягом трьох років подібний спір не можна довести до кінця жодним із зазначених способів, то всі сторони договору за згодою постраждалого дійдуть висновку, що ні мирова угода, ні застосування закону не привели до успіху. Щоб уникнути кривди, треба вдатися до зброї, без шкоди для існуючої підсудності і всіх чинних для кожного князя і стану обов'язкових законів і порядків»¹. Таке формулювання принципу вказує на схожість зі статтею 33 Статуту ООН, яка містить перелік конкретних заходів щодо мирного розв'язання міжнародних спорів, і варто погодитись із А. Дмитрієвим «таке порівняння яскраво свідчить про те, що норми сучасного міжнародного права (в тому числі принцип мирного вирішення спорів та заборони застосування сили – вставка наша С.3.) сягають своїм корінням і в матеріали Вестфальського миру»². Крім того, автор правильно вказує на важливість у вирішенні міжнародних спорів принципу доброї волі, процес реалізації якого врегульовувався нормами внутрішньодержавного права. Важливою рисою принципу мирного вирішення спорів у Вестфальській конфігурації є відокремлення його від сфери релігії, зобов'язання підтримувати мир покладалося на всіх суб'єктів незалежно від міжконфесійних протиріч, а основи міжнародного права позбавляються канонічних кайданів.

Принцип сумлінного виконання взятих за Вестфальським миром зобов'язань забезпечувався цілим механізмом гарантій (§§ 114-116 Мюнстерського договору), особливою рисою яких був їх колективний характер. Сам Вестфальський конгрес, як зібрання переважної більшості зацікавлених європейських держав, постав в якості колективного гаранта дотримання ідеї про всеосяжний мир і

Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. С.189.

¹ Вестфальський мир. Договори. Авторський переклад із німецької текстів Оснабрюцького та Мюнстерського договорів 1648 р. з видання: Buschmann A. Kaiser und Reich. Teil 2. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1994.// Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. С.189.

² Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. С.113.

благо для всіх європейських держав. Така ідеологія Вестфальського миру зберігала своє практичне регулятивне значення до кінця XVIII ст., для дотримання механізму також було укладено ряд угод між різними учасниками Вестфальського конгресу¹. Принципи Вестфальського миру мали переважну силу у взаємодії з іншими нормами, зокрема § 3 Оснабрюцького договору закріплював, що «проти цього договору або проти будь-якої статті чи доповнення [до договору] не повинні ні духовні, ні мирські права, ні загальні, ні особливі рішення [церковного] собору, ... угоди, клятви, відмови, угоди стосовно продажу й інші договори, ще менше накази 1629 р. або Празький мир із його додатковим протоколом або конкордати, [підписані] Папами, або інтерім 1548 р., або які-небудь інші мирські чи духовні розпорядження, рішення, ... не можуть ні висуватися, ні допускатися або заслуховуватися, а також не повинні в будь-який час і в будь-якому місці процеси проти цього договору шляхом визначення прав, майнового характеру, майнових претензій або іншим чином, чи делегуванням юрисдикції ні допускатися, ні дозволятися»², тобто в певній мірі можна говорити про становлення імперативного характеру принципів міжнародного права за порушення договору передбачалась відповідальність, яка повинна була конкретизуватися у внутрішньодержавному праві.

Величезний внесок у забезпечення принципу сумлінного виконання зобов'язань зробив кардинал Рішельє, який убачав потужну силу в даному процесі саме у Вестфальському мирі. Слушне твердження А. Дмитрієва, який доводить, що «для досягнення цієї мети Рішельє запропонував увести інститут міжнародно-правової гарантії, яким третя держава забезпечувала б права будь-якої держави стосовно до іншої і який би потім трансформувався в інститут колективної гарантії

¹ Детальніше про такі угоди див.: Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. С.76.

² Вестфальський мир. Договори. Авторський переклад із німецької текстів Оснабрюцького та Мюнстерського договорів 1648 р. з видання: Buschmann A. Kaiser und Reich. Teil 2. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1994.// Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. С.189.

всіх сторін договору стосовно до однієї з держав»¹. Така ідея була закріплена у змісті § 5 статті XVII Оснабрюцького договору і відповідного йому § 115 Мюнстерського договору².

Визнання у спільній роботі Вестфальського конгресу незалежності та суверенітету Нідерландами на основі миру з Іспанією дало поштовх до утвердження принципу суверенної рівності держав у Європі, міжнародного права та системи держав у цілому. Крім того, Вестфальському миру завдячуємо закріпленню низки міжнародно-правових принципів властивих інститутам визнання та реституції, а саме: принцип територіальності і непорушності приватної власності. Такі принципи були пізніше утверджені у положеннях Гаазьких конвенцій 1907 року про закони і звичаї сухопутної війни.

Містив Вестфальський мир і ряд положень, що сприяли утвердженню принципів міжнародного економічного права, зокрема принципу загальної свободи транспортних сполучень і принципу загальної свободи торгівлі. Однак особливе значення для сучасного міжнародного права мають витоки у Вестфальському мирі принципу поваги прав людини. Можна з упевненістю стверджувати, що цей документ є першою міжнародно-правовою угодою, яка закріплює право людини на вибір релігійної конфесії (Стаття VII [Зрівнювання реформованих віросповідань] [§ 1])³, заборона дискримінації [§ 35] право на вільне пересування та зміну місця проживання⁴,

¹ Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. С.116.

² Дмитриев А. И. История международного права: монография / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. С.161.

³ Вестфальський мир. Договори. Авторський переклад із німецької текстів Оснабрюцького та Мюнстерського договорів 1648 р. з видання: Buschmann A. Kaiser und Reich. Teil 2. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1994. // Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. С.172.

⁴ Вестфальський мир. Договори. Авторський переклад із німецької текстів Оснабрюцького та Мюнстерського договорів 1648 р. з видання: Buschmann A. Kaiser und Reich. Teil 2. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1994. // Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. С.167.

право на приватну власність, як природні та невідчужувані права людини, що стали основоположними та незаперечувальними для нащадків протягом сторіч.

Підсумовуючи аналіз Вестфальського миру, можна стверджувати, що сучасні принципи міжнародного права беруть свої нормативні витoki у європейському правопорядку, встановленому Вестфальським миром, як перші спроби їх універсального визнання та колективного забезпечення і гарантування. Актом установлюються принципи, як загального міжнародного права, так і галузеві принципи, які складали єдиний правопорядок для Європи та в майбутньому отримають своє утвердження в міжнародно-правових документах універсального характеру. Крім того, важливим для даного періоду є твердження Х. Штайгера, що «першим кроком до універсального міжнародного права є поширення європейського права на американському континенті серед штатів Америки, які розвивали його після проголошення незалежності північноамериканськими колоніями у 1776 році»¹. Декларація незалежності США 1776 р., Конституція США 1787р. і Білль про права 1789р. уперше в історії людства проголошують демократичні принципи, зокрема принцип поваги прав людини. Міжнародно-правові акти з європейськими країнами закріплюють наприклад принцип свободи відкритого моря (Конвенція про взаємні вигоди, що відносяться до торгівлі, мореплавства і рибних промислів на Тихому океані і до кордонів взаємних володінь їх на північно-західному березі Америки 1825р.²); принцип гуманності, справедливості, доброї волі та підтримання миру, нейтралітету у зовнішній політиці США³; принцип рівності та неупередженості у торговельних

¹ Steiger H. *Universality and Continuity in International Public Law // Universality and Continuity in International Law / Thilo Marauhn and Heinhard Steiger. Eleven International Publishing, the Hague, 2011. P. 16.*

² Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 3. Новое время. Благовещенск, 2013. С.307.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 3. Новое время. Благовещенск, 2013. С.316.

відносинах¹.

Правління Наполеона та його військова компанія у Європі і розпад Священної Римської імперії стали причиною руйнування європейського правопорядку заснованого Вестфальським миром. Наступним кроком в утвердженні універсальних принципів міжнародного права стало прийняття європейськими країнами Головного акта Віденського конгресу 1814-1815рр. як документа, що у єдиному міжнародно-правовому форматі встановлює точний зміст та чітко формулює вже чинні принципи міжнародного права, а також установлює нові принципи із врахуванням науково-технічного прогресу та актуальних проблем того часу. Загальна характеристика документа дозволяє нам визнати його фундаментальними принципами – суверенітету та вільного волевиявлення учасників угоди, поваги прав та інтересів народів.

Більшість додатків² до Головного акта 1815 року містили норми щодо врегулювання територіальних розбіжностей між європейськими країнами на основі принципів територіальної цілісності, непорушності кордонів, невтручання у внутрішні справи та мирного вирішення спорів, зокрема ст.LXXIV: «цілісність і недоторканість ... визнаються основою Гельветичного союзу»³. Дані принципи отримують всезагальне європейське визнання, оскільки Головний акт 1815 року прийнято вважати універсальним договором того часу посилаючись при цьому на ст.CXIX: «Усім Державам, уповноваженим бути присутніми на конгресі, в однаковій мірі і Князям, і вільним містам, які брали участь у вищезазначених постановах або Актах, цим Головним Трактатом затвердженим

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 3. Новое время. Благовещенск, 2013. С.317.

² 17 додатків до Головного акту Віденського конгресу разом становили єдину міжнародно-правову угоду, про що закріплюється в самому акті. Повний перелік дивись: Аношина Н-Т. Ю. Головний акт Віденського конгресу 1815 року як основа міжнародного правопорядку XIX – початку XX століття: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. С.96-97.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 3. Новое время. Благовещенск, 2013. С.209-210.

пропонується приєднатися до нього»¹.

Завдяки принципу мирного вирішення спорів був досягнутий компроміс між воюючими сторонами у вигляді надання постійного нейтралітету Швейцарії (LXXIV)² та вільному місту Краків (ст. VI)³, вироблення нових принципів інституту нейтралітету в міжнародному праві на основі покровительства п'ятірки великих європейських держав.

Принцип свободи судноплавства закріплений у ст.ст. 108-116 Головного акта та в окремому додатку до акта – Постанові про свободу судноплавства по міжнародних річках від 27 січня 1815 року, останній, крім того стає першою спробою міжнародного врегулювання судноплавства на міжнародних річках Рейн, Некар, Майн, Мозель, Маас, Шельда. Зокрема, завдяки проголошенню принципу стало можливо вперше чітко визначити поняття *міжнародна річка*, закріпити права прибережних держав, установити правила такого судноплавства, закріплювалася перевага міжнародної норми. Даний принцип уперше закріплений на універсальному рівні і став прогресивним регулюванням актуального на той час питання.

Додаткового наповнення змісту набуває принцип захисту прав людини. 27 січня 1815 року результатом роботи конгресу стала перша у світі Декларація держав про припинення торгівлі рабами⁴. Свобода людини як природне її право проголошується в документі як таке, що вимагає загальновизнаності та обов'язковості: «припинення (работоргівлі – вставка наша С.З.) вимагає одноголосно визнання всіма освіченими народами ... уповноважені представники, що зібралися на Конгресі... зобов'язані від імені своїх государів виявити наполегливе

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 3. Новое время. Благовещенск, 2013. С.210.

² Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 3. Новое время. Благовещенск, 2013. С.209.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 3. Новое время. Благовещенск, 2013. С.209.

⁴ Эйхельман О. Хрестоматия русского международного права: в 2 ч. Київ: В.И. Завадзкого, 1889. Ч. 2. С.89.

бажання, щоб було покладено кінець джерелу бід»¹. Важливим моментом для реалізації принципу заборони работоргівлі стало гарантування учасниками вжиття заходів для її припинення.

Важливим компонентом гарантування принципу мирного вирішення спорів стало Положення щодо дипломатичних агентів 7 березня 1815 року². Важливим для забезпечення принципу дипломатичної недоторканості був уперше здійснений поділ дипломатичних агентів на класи, визначення їх повноважень, важливість принципів дипломатії для захисту інтересів держав мирними засобами. Такі принципи, як показала історія, виявились життєздатними протягом 150 років, на зміну яким прийшла Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року.

Отже, в 1815 році принципи міжнародного права вперше були кодифіковані та визнані загальнооб'язковими на універсальному на той час рівні. Гарантія «їх дотримання та виконання була досягнена завдяки спеціальному механізму – пентархії (п'ятидержав'я – вставка наша – С.З.) та розвитку такого правопорядку на основі християнства»³. Важливе значення для підтвердження та гарантування принципів даного періоду було підписання трьома європейськими монархами (Росії, Австрії та Пруссії) Акта Священного Союзу 14 вересня 1815 року. Перш за все, в основу механізму забезпечення покладені принципи християнської моралі. По-друге, створений союз став прототипом сучасних європейських міжнародних організацій, створених на основі єдності європейської християнської культури. По-третє, в основі союзу була ідея вирішення міжнародних зборів чи проблем на основі мирних зібрань (конференцій, конгресів). Положення Акта Священного союзу можна вважати імперативами міжнародного права даного періоду історії.

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 3. Новое время. Благовещенск, 2013. С.211.

² Эйхельман О. Хрестоматия русского международного права: в 2 ч. Київ: В.И. Завадзкого, 1889. Ч. 2. С.91.

³ Дмитриев А. И. История международного права: монография / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. С.252, визначення петархії див. С.248.

Особливу роль у кодифікаційному процесі відіграли створювані конференції та конгреси міжнародного права, які за результатами Аахенського конгресу були визнані необхідною формою вирішення міжнародно-правових питань, мирного співробітництва та підтримання балансу сил в Європі на основі періодичності та необхідності скликання не тільки за ініціативою п'ятірки великих держав, а й будь-якої європейської держави. Варто відзначити Паризький конгрес 1856 року, коли Паризький протокол був підписаний уперше нехристиянською Туреччиною, що стало підтвердженням універсального характеру принципів європейського правопорядку; конференція в Лондоні 1831 року сприяла розвитку принципів інституту постійного нейтралітету (надання Бельгії статусу постійного нейтралітету); Паризький мирний конгрес 1856 року розвиває принципи морського права завдяки Паризькій мирній декларації (принцип вільного моря, принцип заборони каперства, принцип нейтрального прапора та ін.)¹; Лондонська конференція 1867 року розвинула принцип постійного нейтралітету зобов'язаннями по роззброєнню, забороні споруджувати нові укріплення, обмеження кількості військ; спроба кодифікації законів і звичаїв війни у Женевській конвенції про поранених і хворих 1864 року; розвиток принципів міжнародного гуманітарного права на Петербурзькій конференції 1868 року, зокрема закріпленні принципу гуманності, як критерію військових потреб; подальший розвиток принципів міжнародного гуманітарного права на Брюссельській конференції 1874 року, які пізніше будуть покладені в основу двох мирних конференцій у Гаазі 1899 і 1907 років та ін.²

Перша світова війна підтвердила необхідність подальшого пошуку механізмів і засобів мирного співіснування та розвитку європейської та світової цивілізації загалом. Ліга Націй стала наступним кроком у прогресивному розвитку міжнародного права між двома світовими війнами, в основу якого перш за все

¹ Дмитриев А. И. История международного права: монография / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. С.259, 290.

² Дмитриев А. И. История международного права: монография / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. С.280-283.

покладаються принципи мирного співіснування та безпеки, гарантуванням політичної незалежності та територіальної цілісності для усіх держав світу. Міжнародно-договірні положення колективної безпеки в рамках архітектури Ліги Націй базувалися на трьох принципах: перш, за все, це війна або загроза війни являє собою проблему, що зачіпає усіх членів Ліги Націй (ст. 11); по-друге, члени зобов'язались дотримуватись територіальної цілісності і політичної незалежності один одного (ст. 10); по-третє, для забезпечення принципу мирного співіснування передбачалися колективні репресивні заходи, в тому числі виключення із членства¹. Пропозиція про створення всесвітньої Ліги Націй належала президенту США Вудро Вільсону, який запропонував «створення нового правопорядку на основі самовизначення націй, закріпленого в мирних договорах – Версальському, Сен-Жерменському, Тріанонському і Нейському, якими завершилась Перша світова війна»², саме тому така система міжнародного світопорядку отримала назву Версальської. Для забезпечення безпеки та мирного вирішення спорів Статут Ліги (ст. 8³) націй закріплював принцип роззброєння. Особливістю механізму реалізації даного принципу було те, що зобов'язання виконати негайно роззброєння не передбачалося, а лише частково поширювалося на країни, які зазнали поразки у Першій світовій війні (такі зобов'язання закріплювались у вище згаданих мирних договорах). Механізм суцільного роззброєння був розроблений і в Женевському протоколі про мирне вирішення спорів 1924 року (не вступив в силу)⁴, Конвенції про контроль над міжнародною торгівлею озброєнням і засобами війни (не

¹Статут Ліги Націй. Повний текст українською. [URL: https://yurist-online.org/publ/istoricheskije_dokumenty_istorichni_dokumenty/statut_ligi_nacij_ust_av_ligi_nacij/2-1-0-1227].

² Дмитриев А. И. История международного права: монография / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. С.334.

³ Статут Ліги Націй. Повний текст українською. [URL: https://yurist-online.org/publ/istoricheskije_dokumenty_istorichni_dokumenty/statut_ligi_nacij_ust_av_ligi_nacij/2-1-0-1227].

⁴ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск, 2013. С.67.

вступила у силу) і в рамках проекту Конвенції про роззброєння під егідою Ліги Націй (не була прийнята), однак так і не задіяний у практичне коло.

Значним недоліком Версальської системи була відсутність прямої заборони війни, а лише мінімізація вірогідності війни шляхом колективної гарантії. Проте важливим досягненням Версальського миру стало формування принципу заборони агресії, зокрема в Паризькому договорі про відмову від війни як засобу національної політики 1928 року, що відомий як Пакт Бріана-Келлога¹. Даний акт вступив у силу в 1929 році, а в 1938 році його учасниками стали 63 держави, а для гарантій його забезпечення укладалися договори про ненапад.

Поява системи мандатних територій та управління ними дало поштовх для доктринальних розробок питання прав та обов'язків держав і суверенітету, що не можна не вважати прогресивним розвитком принципів суверенної рівності держав. На універсальному рівні важливу роль для розробки теорії даного принципу відіграла Міжамериканська конвенція про права і обов'язки держав 1933 року, досвід якої пізніше було запозичено при розробці Комісією ООН Декларації прав і обов'язків держав 1949 року.

У рамках Версальської системи розвивалися принципи міжнародного гуманітарного права. Так, 17 червня 1925 року була підписана Женевська конвенція, яка вперше на універсальному рівні проголошує принцип заборони застосування на війні удушливих, отруйних та інших подібних газів². Однак, найменшого розвитку набув принцип захисту прав людини, такий термін *права людини* навіть не був використаний у тексті статуту Ліги Націй. Особливістю принципу захисту прав людини даного періоду стало більш посилене гарантування та захисту прав людини відповідно до мандатних угод (сучасний аналог опіки ООН). К. Колісніченко вважає парадоксом, що «ті права, які творці Статуту не змогли закріпити в універсальному

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск, 2013. С.83.

² Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск, 2013. С.67.

міжнародно-правовому документі для так званих «цивілізованих народів», якими, без сумніву, вважали себе члени Ліги, ... знайшли міжнародно-правове підтвердження для населення «відсталих територій»¹. Так, Ст. 23 Статуту Ліги Націй закріплювала, що члени організації докладають зусилля до «забезпечення і збереження справедливих і гуманних умов праці...справедливий режим для туземного населення на територіях, підданих їх управлінню»², ст. 6 Британського мандату на Палестину і Трансіорданію: «забезпечувати права і положення інших частин населення без шкоди»³, заборона рабства та звільнення всіх рабів (ст. 4 Мандата Великобританії і Франції на Камерун⁴) та ін. Особливої уваги в рамках Версальської системи набув захист прав дитини. У 1924 році Асамблея Ліги прийняла Женевську декларацію прав дитини, ознаменувавши сходження принципу захисту прав дитини на універсальний міжнародний рівень.

У рамках міжнародного економічного права отримує визнання принцип найбільшого сприяння в рамках нового підходу у міжнародному регулюванні, за яким перевага надається модельним договорам (на противагу універсальним), які можуть використовуватись за взірць при укладанні двосторонніх договорів.

У 1931 році на засіданні Європейської комісії Ліги Радянським Союзом у Проекті протоколу про економічний напад було запропоновано принцип мирного співіснування держав з протилежними соціально-політичними та економічними системами, однак він так і не був втілений у життя.

Отже, Статут Ліги Націй завдячує закріпленню основних засад повоєнного періоду – основних принципів, що втілювали

¹ Колисниченко Е.С. Международно-правовые механизмы правопорядка Лиги Наций // История международного права: монография / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. С.392.

² Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск, 2013. С.47.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск, 2013. С.48.

⁴ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск, 2013. С.50.

загальнолюдські цінності у міжнародному праві: відкритості дипломатії, територіальної цілісності держав, невтручання у внутрішні справи, роззброєння, колективна безпека, мирне вирішення міжнародних спорів.

Одним із факторів, що розрушили міжнародний правопорядок Ліги Націй та став передумовою початку Другої світової війни, вважають Пакт Молотова-Ріббентропа.

Четвертим етапом, завершальним у становленні універсального міжнародного права є створення та діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН). На думку І. Лукашука, на даному етапі «на зміну балансу сил має прийти баланс інтересів... співвідношення національних і спільних інтересів»¹. Важливим моментом для даного дослідження є те, що саме принципи міжнародного права стали тим системоутворюючим базисом формування загального міжнародного права. Воно отримало основні характерні риси та ідеї, закладені в основних принципах міжнародного права та загальних принципах права на основі принципу універсальності. І. Лукашук стверджує: «цілі та принципи є системоутворювальними факторами та перетворили міжнародне право у єдину структуровану систему»². Тут, зауважимо, що єдності у доктрині щодо універсального та загального міжнародного права немає. Одні вчені (М Ушаков³, А. Мовчан⁴) ототожнюють універсальне та загальне міжнародне право, інші (В. Буткевич⁵, О. Мережко⁶)

¹ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов / Изд. 3е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. С.470.

² Лукашук И. И. Глобализация, государство, право и XXI век. Москва: Спарк, 2000. С.182.

³ Ушаков Н. А. Международное право: учебник. Москва: Юристъ, 2000. С.49-53.

⁴ Мовчан А. П. Международный правопорядок. Москва, 1996. С.33, 35-36.

⁵ Буткевич В. Г. Міжнародне право ХХІ століття: пошук шляхів до універсальності // Антологія української юридичної думки. В 10 т. Київ: ВД «Юридична книга». 2005. С. 852-853.

⁶ Мережко О. Поняття та сутність сучасного міжнародного права // Юридичний журнал «ЮСТІНІАН», Вип. 7. 2008 URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2992>

його розрізняють. Ми дотримуємося другої думки і вважаємо, що універсальне міжнародне право діє щодо усіх суб'єктів міжнародного права, які існують сьогодні чи можуть виникнути в майбутньому. Тоді як загальне міжнародне право є частиною універсального, яке являє собою системоутворюючі, базисні норми, які встановлюють єдність і взаємозв'язок усієї системи міжнародного права, перш за все – це загальні принципи міжнародного права. І. Зубар називає загальне міжнародне право «невід'ємною імперативною частиною універсального міжнародного права»¹ загальнообов'язкового характеру. Не вдаючись до дискусії, проаналізуємо основні документи, що стали основою для становлення універсальної системи ООН.

Передумовами руху з формування післявоєнного (після Другої світової війни) універсального правопорядку називають Атлантичну хартію 14 серпня 1941 року² (США та Великобританія), яка містила такі принципи, як: заборона захоплення чужих територій, право народів на самовизначення, принцип суверенних прав, рівність у торгівлі. Погодження цих принципів знайшло закріплення у Декларації уряду СРСР³, яка проголошувала принцип поваги суверенних прав народів, територіальну недоторканність і незалежність. Таке взаємовизнання сприяло створенню антигітлерівської коаліції та кроком до формування майбутньої міжнародної організації ООН. Термін *об'єднані нації* запропоновано Ф. Рузвельтом у Вашингтонській «Декларації Об'єднаних Націй» 1 січня 1942

¹ Зубар І. В. Розвиток універсального міжнародного права та його регіональних підсистем на сучасному етапі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Зубар Інна Валентинівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. С.125.

² Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск, 2013. С.550.

³ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск, 2013. С.548.

року¹. «Декларація чотирьох держав з питань всезагальної безпеки» 1943 року (п.4) проголошує «необхідність ... створення всезагальної Міжнародної організації для підтримання міжнародного миру і безпеки, заснованої на принципі суверенної рівності всіх миролюбних держав, членами якої можуть бути всі такі держави – великі і малі»².

Статут ООН прийнятий на Сан-Франциській конференції 26 червня 1945 року, який вступив у силу 24 жовтня 1945 року та діє по сьогодні, а цей день оголошено *Днем Об'єднаних Націй*. Ст. 1, 2 Статуту³ проголосив такі основні принципи універсального міжнародного права: суверенної рівності (п.1 ст.2), добросовісного виконання зобов'язань (п.2. ст.2), мирне вирішення міжнародних спорів (п.3 ст.2), утримання від загрози силою або її застосування (п.4 ст.2), співробітництва (п.5. ст.2 та п.3 ст1), невтручання у внутрішні справи (п.7 ст.2), рівноправності та самовизначення народів (п.2 ст.1). Цих сім принципів уточнено та підтверджено у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами згідно зі Статутом Об'єднаних Націй 24 жовтня 1970 року⁴. Цікавими щодо аналізу ст.ст.1-2 Статуту ООН є два моменти: По-перше, п.6 ст.2 (ст.2 присвячена принципам Статуту ООН) закріплює, на нашу думку, принцип універсальності, або як його формулює А. Дмитрієв, «принцип забезпечення дій відповідно до цих

¹ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск, 2013. С.549-550.

² Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск, 2013. С.566.

³ Charter of the United Nations. URL: <http://www.un.org/en/documents/charter/>

⁴ Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами у відповідності із Статутом Об'єднаних Націй 24 жовтня 1970 року // [Електронний ресурс]. – URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569

принципів»¹: «Організація забезпечує, щоб усі держави, які не є її Членами, діяли згідно з цими Принципами, оскільки це може виявитись необхідним для підтримання миру та безпеки»². Даний принцип не закріплений у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами у згідно зі Статутом Об'єднаних Націй 24 жовтня 1970 року, однак, на нашу думку, втілений у згаданій декларації, про що може свідчити термінологія щодо суб'єктів: жодна, кожна, всі, будь-яка ... держава, що вказує на універсальність застосування принципів. По-друге, цікавою виявляється ситуація із принципом поваги прав людини. Статут ООН закріплює: «заохочення і розвиток поваги до прав людини і основних свобод для усіх незалежно від раси, статті, мови, релігії» п.3 ст.1 – цілі ³, Декларація 1970 року також не фіксує чітко принцип поваги прав людини, однак підтверджує його у нормах принципу рівноправності та самовизначення народів (п. b): « ... заперечення основних прав протирічить Статуту ООН»⁴. Остаточне закріплення принцип поваги прав людини отримав у Декларації про принципи взаємовідносин між державами 1975 року. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Хельсінки, 1 серпня 1975 року), основу якого склала дана Декларація, має особливе значення також для підтвердження універсальності та загального характеру принципів Статуту ООН. Декларація не тільки підтверджує принципи Статуту, а й розвиває принципи декларації 1970 року, закріплюються принцип поваги прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань, принцип непорушності кордонів та територіальної цілісності. Акт з високою мірою деталізації

¹ Дмитриев А. И. История международного права: монография / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. С.252, визначення петархії див. С.447.

² Charter of the United Nations. URL: <http://www.un.org/en/documents/charter/>

³ Charter of the United Nations. URL: <http://www.un.org/en/documents/charter/>

⁴ Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569

відтворив та конкретизував основні принципи міжнародного права, закріплені в Статуті ООН. Оновлена система основоположних принципів міжнародного права, як її назвав О. Задорожній, ««десять заповідей міжнародного права», ключових для цієї (міжнародної – вставка наша С.З) системи, без яких саме її існування неможливе»¹. У даному дослідженні ми називаємо ці принципи *основні принципи загального міжнародного права*.

Дані принципи отримали універсальне визнання, що підтверджується, зокрема, нормами статутів міжнародних регіональних організацій та їх ключовими міжнародно-правовими документами².

Важлива для забезпечення та гарантії принципів Статуту ООН ст. 6, яка передбачає, винятково як крайній захід, за рекомендацією Ради Безпеки, виключення будь-якого члена організації за систематичне порушення принципів Статуту. Історія ООН не знає таких випадків, однак, як аргументує О. Задорожній: «визнання міжнародною спільнотою загрози основним міжнародно-правовим принципам пов'язується саме з агресивною війною Росії проти України: приклади такого визнання протягом 2014-2015 рр. – зміст актів універсальних і регіональних міжнародних організацій, насамперед ООН, Ради Європи, ОБСЄ, а також Європейського Союзу, держав та груп держав, заяв світових лідерів, що стосуються конфлікту та ситуації в європейському регіоні та світі цілому»³. У своїх

¹ Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія. Київ: К.І.С., 2015. С.67.

² Детальніше посилання на такі норми дивись: Зубар І. В. Розвиток універсального міжнародного права та його регіональних підсистем на сучасному етапі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Зубар Інна Валентинівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. С.60-61.; Дмитриев А. И. История международного права: монография / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. С.252, визначення петархії див. С.473-475.

³ Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія. Київ: К.І.С., 2015. С.558-559.

наукових дослідженнях автор аналізує кожен із згаданих вище документів і доводить загальне визнання у світі порушень основних принципів міжнародного права Росією у відносинах з Україною.

Наступний розвиток принципів міжнародного права відбувається під загальним процесом нормативного розширення міжнародного права, збільшення кількості міжнародних організацій регіонального та універсального характеру (їх правотворча та правозастосовна практика), поява більшої кількості міжнародних установ та їх практики застосування принципів міжнародного права, зростання ролі норм *soft law*, і, як наслідок, глобалізація та фрагментація міжнародного права. Особлива роль у даних процесах належить універсальним міжнародним організаціям щодо формування та закріплення принципів *jus cogens* та зобов'язань *erga omnes*, що ними закріплюються.

Аналіз установчих документів регіональних організацій (наприклад, СНД, НБСЄ, НАТО, ЄС, АС, ЛАД, ШОС) дозволяє зробити висновок про підтвердження і відданість цілей їх діяльності основним принципам міжнародного права, закріплених у Статуті ООН.

Фундаментальність і актуальність принципів Статуту ООН неодноразово підтверджувалися в різних міжнародно-правових документах, зокрема у преамбулі Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969р.¹; у Манільській декларації про мирне вирішення міжнародних спорів 1982 р.²; Віденській декларації та Програмі дій 1993 р.³; Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних націй 2000 р.⁴. Варто

¹ Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1986 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_118

² Манільська декларація про мирне вирішення міжнародних спорів 1982 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_568

³ Віденська декларація та Програма дій 1993 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_504

⁴ Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних націй 2000 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_621

погодитись із висновком, що «Статут ООН як установчий акт універсальної міжнародної організації закріпив основні принципи та цілі міжнародних відносин, на основі яких було збудовано систему міжнародно-правових норм, що у своїй сукупності склали універсальний міжнародний правопорядок XX століття, та на основі яких продовжує будуватись універсальний правопорядок XXI століття та його регіональні міжнародно-правові підсистеми»¹.

Висновки до розділу I

1. Шукаючи природу та зміст загальних принципів міжнародного права у різних напрямках і течіях філософії сучасного міжнародного права, розуміємо, що вони – явище багатогранне та комплексне, оскільки акумулюють у собі досвід філософії, соціології та загальної теорії права глобального характеру. Один напрямок – це бачення явища лише з однієї сторони, тому лише акумулювання знань про всі чи більшість з них дозволяє зрозуміти істинну природу досліджуваного предмета. Саме загальні принципи міжнародного права є тим місточком, зв'язуючим елементом природного та позитивного права, моментом збігу природної цінності та норми позитивного права².

2. Плюралізм визначень загальних принципів сучасного міжнародного права не створює дискусії до сутності категорії цього правового явища, а лише характеризує їх як багатогранну категорію шляхом присвоєння їм ряду ознак, які притаманні принципам як загальнотеоретичному поняттю *принцип права* та власне *нормам-принципам міжнародного права*. Для більш чіткого формулювання *принципи міжнародного права* варто розмежовувати на вищезазначені поняття та розглядати

¹ Зубар І. В. Розвиток універсального міжнародного права та його регіональних підсистем на сучасному етапі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Зубар Інна Валентинівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. С.94.

² Детальніше: Задорожна С.М. Гносеологія загальних принципів міжнародного права // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2018. №4. С.263-279.

категорію *загальний принцип сучасного міжнародного права* у широкому його розумінні, якому властиві загальнотеоретичні характеристики.

Усю багатоманітність характеристик загальних принципів міжнародного права можна умовно поділити на 4 групи: ті, що вказують на походження принципів міжнародного права; ті, що проявляють їх сутність (зміст); ті, що окреслюють їх функціональне призначення; ті, що характеризують юридичну силу принципів міжнародного права.

Сукупність ознак трьох перших груп формулюють принципи міжнародного права як категорію права взагалі, а останній визначає їх специфіку та роль у системі міжнародного права.

Принципи міжнародного права в широкому розумінні – це комплекс основоположних норм, що сформувалися в результаті узагальнення об'єктивно наявної суспільної практики міжнародних відносин певної історичної епохи з метою визначення правомірності змісту норм міжнародного права, заповнення прогалин у міжнародному праві чи безпосереднього наділення суб'єктів міжнародного права правами й обов'язками, що загалом забезпечує цілісне функціонування міжнародного правопорядку.

Принципи міжнародного права у вузькому розумінні – це основоположні норми, притаманні лише міжнародно-правовій системі, ядром яких є основні принципи міжнародного права.

Множинність визначень загальних принципів міжнародного права є логічним наслідком поєднання в цій категорії спільних рис, властивих принципам права внутрішньої правової системи, та особливих спеціальних рис міжнародно-правового характеру, притаманних нормам міжнародного права.

3. Загальні засади міжнародного права формуються та еволюціонують як відображення суспільно необхідних потреб кожної епохи міжнародних відносин, поєднуючи стабільність і гнучкість міжнародно-правового регулювання як базисні норми, що надають міжнародному праву здатності до самозбереження у поєднанні з історичною трансформацією.

Еволюція загальних принципів міжнародного права характеризується акумулюванням специфічних рис кожного з

історичних етапів становлення міжнародного права, в тому числі додержавного періоду, зокрема релігія, суспільна мораль і розумність норм поведінки, які не залежали від волі держави.

Переломним етапом в еволюції принципів міжнародного права стала презумпція обов'язковості на основі загальної згоди, як свідчення розумності норми, що діє між народами незалежно від їх волі. Зокрема, імператив звичаєвого права *pacta sunt servanda* визначив юридичну обов'язковість як договірних, так і звичаєвих норм, тому всі загальні принципи міжнародного права мають звичаєво-правову природу. Звичаї є відбиттям природного стану людства, перевіреного часом та одноманітною практикою, зумовленою суспільною необхідністю та важливістю принципів-звичаїв.

Становлення загального міжнародного права з утвердженням державності стало епоєю позитивного міжнародного права, в якому основоположні принципи міжнародного права отримують своє опозитивування та всезагальне визнання. Зокрема, кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався визнанням у звичаєвому міжнародному праві основних витоків, що ґрунтувалися на стародавніх звичаях та не могли бути порушені жодною з держав.

Як і становлення права загалом, принципи міжнародного права пройшли аналогічні етапи еволюції: релігійний – психологічний (розумності, усвідомлення) – доктринальний (наукове обґрунтування) – позитивний. Переломними константами для принципів міжнародного права були: суспільна необхідність – звичай – позитивна норма.

Сучасне опозитивування принципів міжнародного права оформилось у вигляді системи основоположних принципів міжнародного права.

Специфікою еволюції принципів міжнародного права є деякі факти випередження ними дійсності чи елементи програмного характеру¹. Становлення загальних принципів міжнародного права

¹ Детальніше: Задорожна С. М. Вплив особливостей права стародавнього періоду на формування основних принципів міжнародного права // National law journal: Theory and practice: L.L.C. Scientific and practical Publication in Law. 2016, № 6 (22). С. 147-152.; Задорожна С. М. Принципи докласичного

свідчить, що реальні міжнародні відносини підтягуються до рівня принципів і, спираючись на досягнене, роблять новий крок у прогресивному розвитку змісту принципів.

4. Сучасне переосмислення історії становлення міжнародного права в цілому дає перші поштовхи до пошуку загальних принципів міжнародного права у витоків права, коли норми врегульовували відносини за участю окремих осіб, їх соціальних груп і перших міжнародних контактів. Початком класичного періоду становлення міжнародного права вважається укладення Вестфальського миру 1648 року. Історія підтверджує наявність у докласичному періоді чітких рис регулювання перших міжнародних контактів на основі правових норм, які свою сутність самої природи міжнародного права отримали основоположність і в результаті історичної трансформації пережили розвиток міжнародного права та стали його засадничими основами, його каркасом у вигляді системи основоположних принципів міжнародного права. Сучасне бачення міжнародного права як права міжнародного співтовариства із глобальним громадянським суспільством в основі є історично підтвердженим фактом появи міжнародного права ще задовго до утворення суверенних держав, які і сьогодні вже не є єдиними суб'єктами міжнародного права.

Характерною рисою докласичних принципів міжнародного права є їх морально-політичний, релігійний, звичаєвий характер і формулювання не у вигляді владних рішень, а у формі усних домовленостей, сутність яких часто не була визначеною як міжнародно- чи внутрішньоправовою, що вказує на тісний зв'язок загальних принципів міжнародного права з основоположними принципами права загалом. Основні принципи докласичного міжнародного права виникають у різних регіонах світу, проте мають спільні ідеї, що визначають характер міжнародного права і в майбутніх періодах стали базисом для формування загального міжнародного права як правової системи.

міжнародного права як засади формування галузей // Розвиток науки і практики міжнародного права: Міжнародно-правові читання, присвячені пам'яті Олександра Задорожного: матеріали Міжн. наук.-прак. конф. (м. Київ, 22 червня 2018 р.). Київ: ІМБ, 2018. С. 91-96.

Основні особливості стародавнього міжнародного права, а саме регіоналізм, перевага звичаю, а не договору як джерела, пов'язаність з релігійними віруваннями, спрямованість на розв'язання поточних, та життєво важливих проблем міжнародних відносин, відсутність системи міжнародного права, «пірамідальна» структура міжнародних відносин, нерівномірний розвиток суб'єктів міжнародного права, різні види та рівні правового статусу суб'єктів міжнародного права стали основою формування особливостей принципів міжнародного права цього періоду. Значний вплив міфології та релігійних вірувань формують основні принципи саме як природно-правові норми.

У стародавній період об'єктивно першими виникають норми для регулювання торгівлі, міжнародної правосуб'єктності, розмежування територій, договірні та посольські відносини, питання війни, перемир'я та післявоєнне регулювання. Такі напрямки об'єктивно формують норми майбутніх галузей міжнародного договірної, посольського, війни, торговельного, морського права. Об'єктивна необхідність регулювання цих напрямків вимагає вже у стародавній період імперативності основоположної норми-принципу у кожному зі згаданих інститутів.

Середньовічне міжнародне право суттєво змінюється зростанням ролі договору, значними змінами в суб'єктному складі міжнародного права, а саме становлення держави як основного суб'єкта міжнародного права на основі феодално-васальної системи міжнародних відносин, підвищенням ролі церкви, однак імперативні принципи, як здобуток стародавнього міжнародного права (зокрема, у договірному праві – принцип добросовісності виконання зобов'язань; у посольському – принцип недоторканості послів; у торговельному праві – принцип взаємності, у морському праві – принцип свободи відкритого моря, у праві війни – принцип оголошення стану війни і т.д.) залишаються незмінними та отримують найбільш суттєві гарантії їх дотримання і, відповідно, жорсткі санкції за їх порушення. Фактично основні принципи стародавнього періоду стали «каркасом» міжнародного права і стали невід'ємною

частиною сучасного міжнародного права. Ознаменувавшись періодом права війни, докласичне міжнародне право формує сильний базис міжнародно-правового регулювання військових конфліктів, з'являються принципи мирного вирішення спорів, оголошення війни, обмеження засобів ведення війни. Принципи субординації, гостинності, еквівалентності, права сильнішого, принципи справедливої війни так і залишилися історичними принципами докласичного періоду міжнародного права, однак унаслідок історичної трансформації знайшли своє друге втілення у відповідних принципах координації, найбільшого сприяння та національного режиму, взаємності, принципах рівності, гуманізму.

Середнім вікам завдячуємо формування галузей міжнародного права як основи його системи. Першопричиною та наслідком створення перших галузей міжнародного права стають імперативні принципи, як свідчення та критерій для їх утворення та існування. Важливо, що в стародавній період не було поділу на галузі, проте в цей час правової форми набувають основні принципи-ідеї та розвиваються в середовищі правових сукупностей (інститутів) для правового регулювання життєво необхідних напрямків міжнародних відносин. Уже в Середньовіччі формуються п'ять основних галузей міжнародного права завдяки утвердженню в кожній із них основоположного імперативного принципу, що стає системоутворювальним критерієм такої галузі: принцип договорів треба додержуватися – право міжнародних договорів; принцип дипломатичної недоторканості/імунітетів – посольське право; принцип взаємності (еквівалентності) – торговельне право; принцип справедливої війни – право війни; принцип свободи відкритого моря – морське право.

З самого початку формування міжнародного права у стародавній період найбільше уваги у міжнародному правотворенні відводилося гарантіям дотримання найосновніших норм, які у процесі історичної трансформації утвердяться як основоположні принципи міжнародного права. Особливий вплив релігії на регулювання міжнародних відносин став причиною забезпечення основних принципів найбільш

суттєвими гарантіями та найжорсткішими санкціями за їх порушення. Перші санкції мали сакральний характер, а їх гарантами виконання виступали самі боги. Інститут відповідальності, зокрема в стародавньому міжнародному праві, мав природно-правовий характер, а поняття порушення (табу) призводило до надприродного покарання, яке ґрунтувалося на нормах моралі і мали значний вплив, характеризувалися більшою ефективністю за фізичний примус. Міжнародні зобов'язання характеризувалися чіткістю та детальністю регламентації відповідальності за їх порушення і, хоча ряд гарантій (військові репресалії, колективна відповідальність, династичні шлюби, принцип таліону, кровна помста) так і залишилися притаманними докласичному міжнародному праву, однак, основний принцип – невідворотності відповідальності за порушення міжнародних зобов'язань – міцно закріпився у сучасному міжнародному праві в ролі основного принципу інституту відповідальності. На жаль, сучасним міжнародним договорам не притаманна така конкретність і чіткість щодо відповідальності, що змушує міжнародне правосуддя вдаватися до різних аналогій з метою врегулювання питань відповідальності та санкцій на основі загальних принципів права та, насамперед, до принципу справедливості.

5. Класичний період в історії міжнародного права пов'язують із закінченням Тридцятилітньої війни у Європі та першою масштабною спробою встановити європейський правопорядок та, як показала історія, ще закладенням підґрунтя для універсального правопорядку завдяки принципам, що були закладені Вестфальським конгресом 1648 року. Актом установлюються принципи, як загального міжнародного права, так і галузеві принципи які становили єдиний правопорядок для Європи та в майбутньому отримають своє подальше утвердження в міжнародно-правових документах універсального характеру.

Наступним кроком в утвердженні універсальних принципів міжнародного права стало прийняття європейськими країнами Головного акта Віденського конгресу 1814-1815 рр. як документа, що у єдиному міжнародно-правовому форматі

встановлює точний зміст і чітко формулює вже чинні принципи міжнародного права, а також установлює нові принципи з урахуванням науково-технічного прогресу та актуальних проблем того часу. Загальна характеристика документа дозволяє нам визнати його фундаментальними принципами – суверенітету та вільного волевиявлення учасників угоди, поваги прав та інтересів народів.

Перша світова війна підтвердила необхідність подальшого пошуку механізмів і засобів мирного співіснування, розвитку європейської та світової цивілізації загалом. Ліга Націй стала ще одним кроком у прогресивному розвитку міжнародного права між двома світовими війнами, в основу якого перш за все покладаються принципи мирного співіснування та безпеки, гарантуванням політичної незалежності та територіальної цілісності для усіх держав світу.

Завершальним у становленні універсального міжнародного права є створення та діяльність Організації Об'єднаних націй (ООН), розширення міжнародного права, збільшення кількості міжнародних організацій регіонального та універсального характеру (їх правотворча та правозастосовна практика), поява більшої кількості міжнародних установ та їх практики застосування принципів міжнародного права, зростання ролі норм *soft law*, і, як наслідок, глобалізація та фрагментація міжнародного права. Особливу роль у процесах щодо формування та закріплення принципів *jus cogens* та зобов'язань *erga omnes*, які ними закріплюються, належить універсальним міжнародним організаціям.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

2.1. Доктринальні розбіжності у визначенні принципів міжнародного публічного права

Як відомо, системоутворювальним фактором існування системи міжнародного права є його принципи, які виступають у ролі матеріального носія правил структурної організації системи міжнародного права, є відображенням об'єктивних умов існування цієї сукупності правових норм. Принципи – зовнішні каталізatori об'єднання міжнародно-правових норм у галузі та інститути й одночасно гарантії внутрішньої єдності системи міжнародного права в цілому, як сконцентрованої сутності та змістовного спрямування міжнародно-правового регулювання.

Принципи – основоположні норми міжнародного права, за допомогою яких закріплюються основи сучасної системи міжнародних відносин і міжнародного права, які сприяють нормальному функціонуванню і розвитку цих систем. Фіксує головне в міжнародних відносинах і в праві, основні принципи становлять найбільш узагальнені норми, які у сконцентрованій формі виражають суть міжнародного права. Утворюючи головний зміст міжнародного права, його принципи відображають усі характерні його риси, досконало розкривають місце міжнародного права у суспільному житті людства та його розвитку.

Ще Монтеск'є писав про значення принципів у міжнародному праві: «Міжнародне право, звичайно, ґрунтується на тому принципі, згідно з яким різні народи повинні під час миру робити один одному якомога більше добра, а під час війни вчиняти наскільки можливо менше зла, не порушуючи при цьому своїх істинних інтересів...»¹.

Доктринальні розбіжності у вирішенні питання визначення принципів міжнародного права є причиною

¹ Монтеск'є Ш. Л. О духе законов. Москва: Мысль 1999. С.15.

неоднозначності бачення вченими змістовного наповнення зазначеної категорії, про що йшлося вище. Однак усі дискусії в цілому зводяться до двох основних проблем. Перша: чи охоплює поняття принципи міжнародного права категорію загальновизнаних принципів права, а отже, питання про дію принципів внутрішньодержавного права у міжнародній площині. Друга, відсуваючи на другий план проблему загальних принципів права у міжнародному праві, науковці, як правило, ведуть мову лише про поняття, сутність і характерні ознаки загальновизнаних основних принципів міжнародного права, закріплених у рамках ООН (іноді їх називають принципами міжнародних відносин). Не менш важлива необхідність формулювання поняття принципу міжнародного права як правової категорії, яка би враховувала специфіку дії особливої категорії норм-принципів у міжнародно-правовій площині, не обмежуючись при цьому поняттям про загальновизнані основні принципи міжнародного права, що відомі як десять заповідей міжнародно-правового співіснування людства. Звичайно, що ці дискусії такі ж вічні, як і саме явище, що є їх об'єктом. Виведення систематизованих знань, набутих тисячоліттями, як бачимо, актуальне та нагальне одночасно.

Вище ми вже з'ясовували, що поняття принципи міжнародного права може вживатися у широкому (тобто з урахуванням загальновизнаних принципів права), та у вузькому (тобто суто міжнародні правосистемні принципи) розумінні. У цьому підрозділі мова йтиме про принципи у вузькому їх розумінні.

Принципи міжнародного права є нормами міжнародного права, хоча поширюється твердження про принципи як джерела міжнародного права (зокрема, Л. Новикова). Отже, принципи набули характерних рис норм міжнародного права, проте специфічних, таких, що мають особливі риси, притаманні лише принципам.

Формування сучасного міжнародного права постійно вимагає, щоб загальні принципи міжнародного права текстуально виражалися у міжнародних договорах різного рівня (зокрема, на наднаціональному рівні на прикладі ЄС).

Оскільки ст. 38 Статуту ООН не передбачає принципів міжнародного права як джерела права, а п «с» стосується загальних принципів права, можна розтлумачити таке нормативне закріплення як підтвердження того, що принципи міжнародного права, як спеціальні щодо загальних принципів, є нормами, які можуть знаходити своє відображення у будь-якому із джерел, закріплених у ст. 38 та в ній не передбачених (рішення міжнародних органів та організацій). Аналогічно й В. Дегана *jus gentium* – це «не звід правових норм або приписів, що регулюють відносини між рівними і незалежними націями-державами, як у випадку сучасного міжнародного права, а частина римського права з деякими загальними принципами права, які сьогодні є конкретним джерелом сучасного міжнародного права»¹.

Принципи права (міжнародного чи внутрішньодержавного) представляють вид норм, які, на думку О. Луткової, «можуть бути об'єктивовані в двох основних формах: письмовій (у формулюванні ст. 38 Статуту – «міжнародна конвенція») або неписаній (у формулюванні ст. 38 Статуту – «міжнародний звичай»), але не вид джерела міжнародного права»². Однак ми доводимо, що принципи міжнародного права можуть об'єктивуватись і в інших сучасних джерелах міжнародного права, в тому числі незакріплених у переліку ст. 38 Статуту МС ООН.

У доктрині міжнародного права дискусія про поняття *джерело міжнародного права* й досі залишається відкритою. Так для нашого дослідження важливі кілька моментів щодо цієї дискусії. Передусім, нормативна концепція джерел міжнародного права недостатньо розвинена, а тому тут превалює теорія та доктрина, де поняття *джерело* скоріше метафоричне, а зазвичай узагалі відкидається чи замінюється іншими поняттями, зокрема «нормативний процес», «способи правотворення», оскільки джерело – це те, звідки починається

¹ Degan V. D. Sources of International Law. Martinus Nijhoff Publishers. The Hague. Boston; London. 1997. P. 20

² Луткова О. В. Основные концепции источников международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Луткова Оксана Вікторівна; Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 2004. С.103.

формування норми міжнародного права. У сучасній доктрині міжнародного права найбільш розповсюджені три значення поняття *джерело міжнародного права*: формальне, матеріальне та пізнавальне. В останньому значенні під джерелом розуміють документи та матеріали, які дозволяють у процесі пізнання вивести чи сформулювати норму міжнародного права. Однак для нас вагомі перші два значення. Формальні джерела – це правові процедури, методи створення, які надають нормам обов’язкового характеру, тоді як матеріальні джерела слугують доказом їх наявності та визначають їх фактичний зміст. У цьому контексті можна розглянути тезу про те, що принципи міжнародного права виступають формальним джерелом для всіх норм міжнародного права, але не у значенні джерела, а в ролі критерію правомірності в процесі міжнародної правотворчості. Таку думку можна простежувати і в нормативній концепції джерел міжнародного права, яка передбачає існування основної засадничої норми, з якої походять інші норми міжнародного права; і в концепції природного права, за якою «основні права в міжнародному праві ... складають крайній мінімум необхідних норм для існування правових відносин між суб’єктами міжнародного права (наприклад, правила: *pacta sunt servanda*, відповідальність за скоєне правопорушення, право захищати свої права проти порушника та інші)»¹. Природно-правові принципи сьогодні вважаються загальними принципами права, а в міжнародному праві визнані й в ролі джерела міжнародного права, однак принципи міжнародного права є нормами міжнародного права, які мають особливий характер – вони є критерієм правомірності та легітимності в процесі міжнародної правотворчості.

Тому наше дослідження має ґрунтуватися на міжнародно-правовій доктрині про норми та джерела міжнародного права та загальній теорії права про норми-принципи в праві, так, щоб їх можна було вирізнити серед інших норм міжнародного права.

Утворюючи головний зміст міжнародного права, загальні

¹ Наука міжнародного права в університеті Святого Володимира: в 2 т. Том 2: О. Ейхельман, П. Богаєвський, О. Жилін. Київ, 2004. С.16.

принципи відображають усі його властивості і функції. А це означає, що: а) вони нормативно-регулятивні, всезагальні, обов'язкові, об'єктивно-обумовлені, історичні й ідейно-політичні категорії; б) їх соціальна функція – регулювання й охорона міжнародних суспільних відносин; в) вони є самостійною юридичною категорією, тобто мають відокремлювальні ознаки від усіх інших. До цих ознак зараховують обов'язковість і безумовність, сконцентроване відображення у них найважливіших закономірностей міжнародного співтовариства. Принципи права вносять одноманітність у всю систему міжнародних норм і міжнародну систему загалом, забезпечують єдність правового регулювання міжнародних відносин.

Принципи міжнародного права призводять до дії та надають синхронності усьому механізмові міжнародно-правового регулювання, є критерієм легітимності дії усіх суб'єктів міжнародного права.

Наше завдання проаналізувати характерні ознаки системи принципів міжнародного права та виведення на їх основі визначення поняття – принципи міжнародного права.

Звичайно, що найпершою та історично підтвердженою рисою є об'єктивна зумовленість закономірностями розвитку найважливіших, життєво необхідних міжнародних відносин. Від перших витоків міжнародно-правових норм принципи формувалися як наслідок об'єктивного розвитку найбільш важливих суспільних відносин, як результат суспільної практики. У своїй сукупності тільки принципи міжнародного права в цілому можуть сформулювати якісне бачення сучасного стану міжнародного права, його найважливіших властивостей, сутності та змісту міжнародно-правового регулювання.

З гносеологічного погляду категорія *принципи* тісно пов'язана із категоріями *закономірність*, *сутність*, іноді філософи під поняттям *принцип* убачають закон існування об'єкта. Такі риси притаманні й принципам міжнародного права.

Принципи міжнародного права – це система найзагальніших норм, які регулюють поведінку суб'єктів в узагальненому вигляді, а тому є сконцентрованим керівним змістом і цілеспрямованістю міжнародного права. Незважаючи на те, що принципи

передбачають закріплення конкретних правил поведінки та конкретні права й обов'язки, їх узагальнений зміст дозволяє міжнародному праву набувати характеру динамічності. Вони обов'язкові для всіх суб'єктів міжнародного права, якщо останні правомочні здійснювати відповідну правоздатність, дієздатність або деліктоздатність, що випливає з певного принципу. На підставі такого формулювання прав та обов'язків суб'єктів міжнародного права основні принципи, як правило, конкретизуються (щодо суб'єктів, прав, обов'язків, юридичних фактів тощо) в інших міжнародно-правових актах. На підставі принципів у сучасному міжнародному праві розвивається й утверджується теорія та практика еволютивного «живого» тлумачення. Крім того, принципи реалізують свої функції як у правотворчому, так і у правозастосовчому процесі, вони можуть безпосередньо врегульовувати міжнародні відносини, а можуть бути основою для наступної правотворчості, як керівне начало тлумачення. Тут проявляється головна відмітність принципів міжнародного права від загальних принципів права, вони містять конкретні права й обов'язки для суб'єктів міжнародного права та безпосередньо можуть виступати регулятором міжнародних відносин.

Унікальною можливістю та одночасно й характерною рисою принципів міжнародного права є поєднання елементів стабільності, програмності та авангардності правового регулювання. Стабільність принципів підтверджується історичною зумовленістю та суспільною практикою, тоді як елемент програмності проявляється у закріпленні в змісті принципу важливих цілей, необхідних для досягнення.

Завдання принципів – підтягнення конкретних норм до рівня реальних відносин, а досягнувши їх – розвиватися далі. Так, принципи права війни досягли мети гуманізації військових відносин і розвинулися у принципи гуманітарного права. Принципи не тільки констатують наявний стан міжнародних відносин, а й визначають головні напрями їх розвитку, тобто формулюють програму розвитку на перспективу.

Принципи міжнародного права – це юридично закріплені його основні начала, що є нормативними за своїм характером і визначаються головню у міжнародних звичаях, договорах та

інших джерелах міжнародного права. Таку ознаку принципи перейняли від норм міжнародного права, однак ключовим тут є не нормативність, а перш за все позиціювання принципу, як норми вищого порядку. Цим принципи відрізняються від інших принципів-ідей, принципів-гасел, що не мають юридичного оформлення.

Більшість принципів мають звичаєве походження, адже звичай – це досвід, перевірений практикою, і лише суспільна практика може довести першочерговість, закономірність, сутність, як основних характеристик принципу-норми. Звичайний характер указує також на природно-правову природу принципів міжнародного права. Розглядаючи питання принципів міжнародного права під кутом зору природного права, простіше було би мати справу з уніфікованим підходом до розуміння змісту природного права, але через його неоднозначність більшість дослідників-апологів сходяться лише в тому, « ...що ціннісна ідея, закладена в основу природно-правового розуміння, – це система принципів, прав, цінностей, наявність яких не залежить від волі суб'єктів»¹, або «природне право виражає універсальні морально-етичні принципи, що не залежать від національно-культурних особливостей»². «Головною ж цінністю природно-правових учень є виявлення тих норм і принципів, які об'єднують усіх людей...»³.

Серед основних ознак природного права, які зумовлюють характер, соціальну природу його форм і принципів, варто виокремити подвійний характер природного права – об'єктивно-суб'єктивний. Об'єктивність принципів природного права проявляється в тому, що вони виникають і реалізуються незалежно від бажання суб'єктів міжнародного права. Суб'єктивний характер полягає в тому, що такі права належать суб'єкту об'єктивно, незалежно від волевиявлення інших

¹ Василенко В. А. Основы теории международного права. Київ: Выща школа, 1988. С.77.

² Мережко А. А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права. Київ: Юстиниан, 2002. С.31.

³ Мережко А. А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права. Київ: Юстиниан, 2002. С.38.

суб'єктів, «вони об'єктивні через зумовленість їх дійсними економічними, соціальними, національними та іншими суспільними відносинами. Та оскільки принципи права і формально-юридичні джерела, що їх закріплюють, є результатом свідомої волевої діяльності, правотворчості, то в цьому плані вони суб'єктивні»¹.

Подібною об'єктивно-суб'єктивною рисою наділені і принципи міжнародного права. Об'єктивність принципів міжнародного права полягає в тому, що вони зароджуються і формуються неупереджено у міжнародному співіснуванні людства незалежно від волі суб'єктів міжнародного права, проте для отримання певною ідеєю статусу основного принципу міжнародного права необхідний суб'єктивний критерій – загальне визнання принципу всіма суб'єктами міжнародного права. При цьому процес визнання принципів в міжнародному праві (загальновизнаність) також має соціологічний, природний характер, оскільки саме визнання не обов'язково вимагає позитивного закріплення в праві. Достатнім підтвердженням наявності основного принципу міжнародного права є застосування його в такій ролі в міжнародній судовій практиці.

В основу природного права покладено не норми позитивного права, а принципи, ідеали, вимоги. У центрі уваги позитивного права перебувають зв'язки, що існують між правом, яке створюється суб'єктами, з одного боку, та об'єктивно наявними ідеями, які стосуються моральних прав та обов'язків, – з іншого.

Природно-правову сутність принципів міжнародного права крізь призму прав людини підтвердив К. Танака, який заявив, що основу міжнародного права повинні утворювати принципи захисту прав людини, які впливають з факту існування «...рівноправних людських особистостей» і є «юридичними нормами самі по собі, а не в силу введення їх у

¹ Талалаев А. Н. Об основных принципах международного права // Советский ежегодник международного права, 1958. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 513.

позитивне право»¹.

Принципи міжнародного права формуються на основі чинних міжнародних звичаїв і міжнародних договорів, а загальні принципи міжнародного права – на основі функціонування правових систем як закономірності. Так у першому і в другому випадках засвідчується природно-правове джерело формування принципів. Підтвердженням цього положення є й думка західного вченого-міжнародника Дж. Брайерлі, який сказав: «... договір і звичай зобов'язують тому, що така необхідність розумного світу, принципи якого не залежать від волі держави»².

Загальноприйнята думка, що принципи міжнародного права функціонують тільки у взаємодії, мають комплексний характер, взаємозумовлюють один одного. Незважаючи на те, що в процесі застосування принципам властивий різний характер обов'язковості, одні з них абсолютно імперативного характеру, інші допускають можливість відступу від правила за взаємною згодою відповідно до імперативних принципів і норм міжнародного права, але усі разом вони утворюють цілісну систему, яка є базисом і каркасом усього міжнародного права, очолювану загальними принципами. У цій системі усі принципи взаємозумовлюються між собою, спеціальні та регіональні принципи підпорядковані універсальним, а в рамках підсистем принципи є базисними для усіх норм міжнародного права даного рівня. Отже, принципи міжнародного права мають характер системоутворювальних керівних норм, порушення яких може призвести до руйнування усієї системи міжнародного права. Незважаючи на різну силу нормативно-правової обов'язковості, усі принципи наділені характером особливої юридичної сили, яку можна назвати нормами більш високого або вищого порядку.

¹ Tanaka K. Some Observation on Peace, Law and Human Right – “Transnational Law in Changing Society”. N-Y-London, 1972. // У книзі Алексидзе Л.А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы. Тбилиси: Изд. Тбилисского ун-та. 1982. С. 31.

² Brierly The Basis of Obligation in the International Law and Other Papers? Selected and edited by H. Lauterpacht and C.H.M. Waldock, Oxford, 1958. P.17.

А. Фердрос вважав, що загальні принципи права в ієрархії джерел міжнародного права займають вищу сходинку. Аналогічної думки дотримується і В. Деган¹, обґрунтовуючи це тим, що формальні (звичаї) та позитивні (міжнародні договори) джерела ґрунтуються, засновуються на загальних принципах права, а тому скасовуватися ними не можуть. Загальні принципи права є тим цементуючим каркасом, що згуртовує міжнародне право з національним, завдяки чому досягається єдність усіх правових систем людства. Отже, системоутворювальна риса принципів міжнародного права вказує і на нерозривний зв'язок загальновизнаних принципів міжнародного права та загальних принципів права, як цілісного комплексу, що дозволяє досягти цілей міжнародного права завдяки правовій підтримці національних правових систем.

Принципи загального міжнародного права можна порівняти з конституційними принципами національної правової системи, оскільки вони, як і в національній системі, можуть бути загальними та галузевими, і тільки комплексно формують публічний порядок держави, а на міжнародному рівні іменуються міжнародним публічним порядком. Тому універсальність не може бути характерною рисою загальних принципів міжнародного права, якщо її розглядати як ознаку сфери впливу за предметним критерієм. Наприклад, так само, як у внутрішньому праві, принцип моногамності чи полігамності шлюбу складає внутрішній публічний порядок держави, проте за сферою дії є галузевим принципом; у міжнародному праві принцип заборони застосування чи погрози силою має свій предметний показник у галузі міжнародної безпеки, однак є частиною міжнародного публічного порядку. Тому основні принципи скоріше універсальні за суб'єктним критерієм (вони розповсюджуються на всіх суб'єктів міжнародного права), ніж за предметним, хоча і таке бачення не можна абсолютизувати, оскільки в доктрині, зокрема, вказують на регіональний принцип територіальної цілісності (який позитивно визнаний у

¹ Degan V. D. Sources of International Law. Martinus Nijhoff Publishers. The Hague. Boston; London. 1997. P. 16.

рамках Європи), який не може бути універсальним, хоча його вважають загальновизнаним у всьому світі. Іноді принципи міжнародного права, які вважаються галузевими, повинні виконуватись усіма суб'єктами міжнародного права, оскільки вони настільки фундаментальними у відношенні до людської особистості та елементарної гуманності, тобто базуються на загальновизнаному принципі права – гуманності, та утворюють фундаментальні непорушні принципи міжнародного права. Мова йде, зокрема, про принципи міжнародного гуманітарного права, закріплені у Гаазьких і Женевських конвенціях. Отже, принципи міжнародного права мають свою конкретну сферу (предмет) регулювання, але через загальновизнаність у ролі принципу набувають ознак основоположності.

Отже, можна виділити такі характерні риси норми-принципу міжнародного права:

- об'єктивно-зумовлені норми, що регулюють найбільш важливі життєво необхідні міжнародні відносини сучасного етапу розвитку міжнародного права;

- норми, що мають сконцентрований зміст, який надає правовому регулюванню динамічності завдяки поєднанню елементів стабільності та програмності;

- комплексний характер норм-принципів надає системі міжнародного права єдності та стабільності, є базисом для всієї системи міжнародного права. Така комплексність принципів міжнародного права характеризується їх рівністю між собою та виключає будь-яку підпорядкованість чи ієрархію;

- загальновизнаність норм-принципів є наслідком звичаєво-правової природи та нерозривного зв'язку із природно-правовим характером;

- основоположність принципів-норм – проявляється у перевазі (верховенстві) над іншими нормами міжнародного права, це норми вищого рангу у системі міжнародного права;

- порушення норм-принципів міжнародного права повинно розглядатися як замах на цілісність міжнародного права як єдиної системи правового регулювання відносин у міжнародному співтоваристві, оскільки порушення одного з принципів тягне за собою порушення й інших, як єдиної

системи та базису усього міжнародного права.

Грунтуючись на висунених нами характерних рисах, можна запропонувати таке визначення норми-принципу міжнародного права. *Принципи міжнародного права* – це основоположні та загальновизнані норми міжнародного права, що безпосередньо регулюють найбільш важливі та життєво необхідні відносини між усіма суб'єктами міжнародного права, що у комплексі формують базис правомірності функціонування усієї системи міжнародного права.

2.2. Особливості взаємодії загальних принципів міжнародного права

з нормами, правилами та стандартами міжнародного права

Багатогранність суб'єктів міжнародного права та відповідних міжнародно-правових відносин, у які вони вступають, вимагає різнобічності їх нормативного регулювання, яке б передбачало різноманітні норми з різним механізмом дії. Сучасне міжнародне право становить складну нормативну систему, що регулює не лише міждержавні, а й інші міжнародні відносини в широкому їх розумінні. В умовах сучасної глобалізації міжнародного життя розширюється сфера застосування міжнародного права до широкого кола відносин, які втрачають значення внутрішньодержавних (права людини, екологічні відносини та ряд інших відносин, що вимагають випереджального міжнародно-правового регулювання), відбувається інтернаціоналізація багатьох внутрішньодержавних норм та інститутів, зближується міжнародне та національне право. Такі глобалізаційні прояви повинні розвиватися в рамках міжнародного права на основі його загальновизнаних принципів і норм, відповідати потребам як власне глобалізаційних процесів, так і самому міжнародному праву на підставі принципу верховенства права. Важливий також механізм координації владних дій держав у забезпеченні функціонування міжнародного права та врахування його основних принципів і норм, що передбачає зростання ролі національних правових норм у здійсненні норм міжнародного права. Найважливішим

завданням світового співтовариства нового тисячоліття є встановлення верховенства права у міжнародних відносинах, що було підтверджено в Декларації тисячоліття 2000 р. У документі за підтримки 147 держав-учасниць зафіксовано рішучість поваги до принципу верховенства права як на міжнародному, так і внутрішньодержавному рівні.

У вирі сучасних глобалізаційних процесів важливої ролі набувають неправові норми, які з успіхом регулюють міжнародні відносини і невпинно розвиваються. Недооцінка значення неправового регулювання в доктрині міжнародного права пов'язана, насамперед, із панівним формально-юридичним підходом, який ігнорує неправові норми, їх значення та взаємозв'язок із міжнародним правом.

Міжнародний глобальний правопорядок діє на основі міжнародного права, проте за змістом і функціями не є йому ідентичним. В свою чергу міжнародна нормативна система, окрім правових, охоплює й ряд неправових (норми політичні, моральні, звичаєві та ряд інших), що набувають тенденції до зростання. Однак зростання ролі таких норм у жодному випадку не означає витіснення ними правових норм чи применшення їх важливості, навпаки, взаємопроникнення різноманітних методів регулювання із збереженням власної специфіки підвищує ефективність міжнародної правової системи в цілому та є підтвердженням сучасної тенденції розширення кола джерельності міжнародного права.

Важливу роль у складній системі регулювання глобальних міжнародних відносин відіграють основні принципи міжнародного права. З'ясування зв'язків і взаємодії та визначення місця основних принципів міжнародного права як у правовій, так і у неправовій системі норм, що регулюють усю сукупність міжнародних відносин, дасть можливість для подальшого розвитку їх ефективного регулювання та підвищення ефективності міжнародного права завдяки нормам «м'якого» права.

Суттєвою особливістю принципів міжнародного права є їх нормативність, яка регулює міжнародні відносини як безпосередньо, так і за допомогою конкретних норм. Принципи

мають первинний характер, оскільки визначають зміст і мету норм міжнародного права, а також структуру міжнародного права в цілому, узгоджують норми, які до неї входять.

Як бачимо, взаємозв'язок і взаємозумовленість принципів і норм міжнародного права очевидні: принципи розкриваються в конкретних нормах, а норми відображають зміст основних принципів міжнародного права. У доктрині міжнародного права, на жаль, відсутнє чітке розмежування між принципами і нормами, оскільки не визначені самі критерії для розмежування та немає вичерпного переліку останніх.

У теорії міжнародного права, як правило, не відокремлюють загальновизнані принципи та норми *jus cogens* одні від одних, тому з'явилося таке поняття як «загальновизнані принципи та норми міжнародного права». Такий підхід підтверджений практикою Міжнародного Суду ООН, який в своєму Рішенні від 12 жовтня 1984 року наголосив на тому, що «... поєднання термінів «норми» і «принципи» є використанням подвійного позначення для вираження однієї і тієї ж ідеї ... застосування терміна «принципи» може бути виправданим через їх більш загальний та більш фундаментальний характер»¹.

В. Карташов вважає, що від норм права принципи відрізняються тим, що не містять санкцій, а подекуди й інших елементів структури норми (гіпотезу або диспозицію). «Вони мають досить високий рівень узагальнення й абстрагування нормативних приписів і, як правило, вимагають конкретизації та деталізації в процесі впливу на поведінку людей»².

Характерно, що в загальнотеоретичній літературі останнім часом досить розповсюдженим став «поділ норм права на відправні (первинні) та норми-правила поведінки. До перших відносить норми-начала, норми-принципи, норми-дефініції та ін. Тому в цьому випадку можна говорити, що норма-принцип –

¹ Affaire de le délimitation de la frontière maritime dans la région du golf du Maine.

URL:http://www.icjci.org/cijwww/ccases/ccigm/ccigm_cjugment/ccigm_cjugement_19841012.pdf

² Теория государства и права / под ред. Бабаева В. К. Москва: Юристъ, 2003. С.223.

це одна із різновидів норм права»¹. Варто погодитись із думкою О. Тиунова, що «поділ загальновизнаних настанов на принципи і норми достатньо відносний»².

Зокрема, співвідношення понять *принцип* і *норма* можна простежити у паралелі – загальне і конкретне. Так, ідея принципу може розшифровуватись і конкретизуватись правилами кількох норм, і навпаки, – правило однієї норми може лише частково врегульовувати відносини, які є об'єктом правового регулювання принципу. Принцип міжнародного права глибший за норму, він є найголовнішою, вирішальною основою норми, хоча може містити лише частину того, що є в нормі. Принцип як ідейне наповнення норми може не мати конкретних індивідуальних правил поведінки, тоді як у нормі ж міститься і істотне (принцип), і загальне, конкретне, норма ніби збагачує і дає більш конкретне уявлення про механізм регулювання конкретних правовідносин.

Завдяки своїй багатосторонності принципу притаманна властивість, якою не володіє норма міжнародного права, яка полягає у можливості так званого «авангардного» регулювання загального характеру. Зокрема, принципи компенсують нормативний вакуум, нормативну неповноцінність. Саме принципи здатні врегулювати відносини у процесі міжнародно-правового регулювання, коли розв'язати проблему шляхом негайного створення конкретних норм неможливо, зокрема при виникненні нових суб'єктів чи нових сфер міждержавних відносин. Їм належить особлива роль у заповненні прогалин міжнародного права. Так, російський учений, дослідник міжнародних відносин Г. Тункін зазначає, що у міжнародному

¹ Хизриев Р. М. Конституционно-правовые аспекты воздействия норм международного права на российскую правовую систему: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Хизриев Руслан Магомедович; Дагестанский гос. ун-т. Махачкала, 2004. С.45.

² Тиунов О. И. Общепризнанные принципы и нормы международного права и правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации // Правовое обеспечение межгосударственной интеграции: сб. статей / отв. ред. Ю. А. Тихомиров, В. И. Лафитский. Москва: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. 2005. С. 196.

праві немає «прогалин у тій мірі, у якій основні принципи регулюють усі відносини між державами...»¹ Якщо точність норми полегшує її дію, то нормативна багатозначність принципу полегшує прогрес, адаптацію до мінливих умов.

Принципи сучасного міжнародного права є нормами «живого» міжнародного права, які здатні пристосовуватися до швидкоплинних змін у сучасних умовах глобалізації міжнародних відносин та в міжнародному праві загалом.

Спільним знаменником норм і принципів у процесі регулювання міжнародно-правових відносин є динамічність, ознака, яка дає можливість нормативно закріплювати не тільки те, що є, а й те, що повинно бути. Типовою нормою такого зразка є, зокрема, принцип поваги прав людини, який вимагає не тільки теперішнього рівня захисту прав людини, а й підвищення стандартів їх реалізації.

Отже, поділ загальновизнаних правил на принципи і норми міжнародного права достатньо відносний, оскільки вони можуть виражатися в нормах-приписах (нормах-правилах поведінки) або в нормах-принципах (первинних нормах), спрямованих на досягнення єдиних цілей регулювання міжнародно-правових відносин.

Принципи міжнародного права у своєму змістовому наповненні містять правові, політичні, а також моральні ідеї, які впливають на єдність усієї міжнародної системи. Зокрема, моральний принцип сумлінності розповсюджується на усі види міжнародних обов'язків, охоплюючи і міжнародно-правові, водночас з цим він існує і як міжнародно-правовий принцип сумлінного виконання міжнародно-правових зобов'язань, який уже змістово навантажений моральною ідеєю сумлінності.

При визначенні співвідношення правового чи неправового регулювання використовуються принципи доцільності й ефективності. Правотворчий процес в міжнародному праві

¹ Tunkin G. The nuclear age and jurist in an ivory tower // International Law at the Time of its Codification: Essays in Honour of Roberto Ago. Milan, 1987, Vol. I. P. 546.; Курс международного права: в 7 т. Т.2: Основные принципы международного права. / Г. В. Игнатенко, В. А. Караташкин, Б. М. Клименко и др. Москва: Наука, 1989. С.10-11.

трудомісткий, а правове регулювання не завжди є гнучке, тому потрібно враховувати й неправові норми при інтенсивному регулюванні великого обсягу різноманітних відносин на міжнародній арені. Для сучасного міжнародного права характерне розширення кола суб'єктів правотворчості та правозастосування, зокрема значних обертів набирає суддівський розсуд і еволютивне тлумачення. А завдяки цьому і розширення кола органів міжнародного правосуддя. Крім того, до процесу нормотворчості долучаються міжнародні організації (ВООЗ, МОП, МАГАТЕ, міжнародні неурядові організації).

Прогресивному розвитку з огляду на цю проблему, сприяють правила у вигляді стандартів, що сформувалися в результаті практики держав у різних сферах співпраці. Поняття *принципи* і *стандарти* не можна ототожнювати. Якщо принципи – це основні і вихідні норми права, що мають фундаментальне значення, то міжнародно-правові стандарти – це міжнародно-правові норми, що деталізують вимоги основних принципів міжнародного права як процесуального, так і матеріального права. Стандарти, як правило, фіксуються в рекомендаційних резолюціях міжнародних організацій (резолюціях ООН), у чинних міжнародних договорах, у рішеннях міжнародних судів на основі тлумачення правових джерел міжнародного права, статутах судів. Стандарти формуються, як і міжнародно-правові звичаї, на основі відповідної практики держав.

Серед стандартів окремо виділяють уніфіковані технічні стандарти, які створюються щорічно шляхом міжнародного санкціонування технічних правил. Норми в галузі технічних стандартів, прийняті міжнародними організаціями, називають *прозелітними*, грецького слова «прозеліт», що означає перехід у нову якість. Технічні стандарти не є автоматично обов'язковими для держав-членів (наприклад, стандарти МАГАТЕ обов'язкові для застосування тільки самим Агентством у його власній діяльності), та суть цих документів така, що, будучи звернені саме до держав-членів конкретної міжнародної міждержавної організації як суб'єкта міжнародного права, їх кінцевими адресатами є фізичні та юридичні особи держав – членів як

учасників міжнародних економічних відносин. Зокрема, саме комерційне суперництво зумовлює зацікавленість у прозелітних нормах і вимагає високого рівня їх дотримання”¹.

Зазначимо, що такі стандарти не є юридично обов’язковими, однак швидке створення, негайний вступ у дію та можливість оперативного внесення змін викликають високу зацікавленість в таких нормах з боку суб’єктів виконання в умовах економічної конкурентної боротьби.

Так, практика окремих міжнародних організацій розвивається шляхом створення іншого автономного джерела міжнародного права. Зокрема, Всесвітня організація охорони здоров’я (ВООЗ), Всесвітня метеорологічна організація (ВМО), Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО) тощо в межах своєї компетенції приймають стандарти поведінки. Формально такі стандарти не містять зобов’язального елементу навіть для держав-членів цих організацій. Однак держави-члени не мають змоги (повноважень) запропонувати альтернативні правила, і, оскільки відмова виконувати такі стандарти може негативно вплинути на їх інтереси, вони вважають за доцільне поводитися відповідно до «необов’язкових норм». Отже, виникло і продовжує розвиватися «м’яке право». Тенденція розвитку таких норм свідчить про формальну появу в недалекому майбутньому нового основного джерела міжнародного права – стандарту. Цю тенденцію підкріплює і положення Конвенції ООН Про міжнародне морське право 1982 р., яка відсилає до загальновизнаних міжнародних правил і стандартів щодо захисту навколишнього середовища. Категорію «стандарт» можна знайти і праві Ради Європи, яка, зокрема, покликана створити стандарти забезпечення прав людини².

На думку О. Тіунова, «загальновизнані принципи і норми міжнародного права, як нормативні установа, що мають

¹ Луткова О. В. Основные концепции источников международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Луткова Оксана Вікторівна; Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 2004. С.132.

² Київцев О. В. Сучасне міжнародне право: проблеми ефективності системи через призму джерел міжнародного права // Право і Безпека. 2010. № 2. С. 15-19.

імперативний характер, силу фундаментальності та загальновизнаності, відіграють роль стандартів регіонального та універсального характеру. ...Зазначені стандарти як норми вищого порядку мають найбільш загальну форму вираження, зокрема це основні принципи міжнародного права – ядро загальновизнаних принципів і норм та всіх інших норм міжнародного права»¹. На сучасному етапі розвитку міжнародного права роль цих принципів безупинно посилюється.

Ряд міжнародних стандартів покликані забезпечити «мінімальний рівень» цих прав, однак така мінімальність у жодному разі не вказує на неповноцінність чи недостатність регулювання, навпаки, стандарти спираються на досвід держав і слугують для них орієнтиром

На думку О.Є. Амплєвої, «універсальні підходи до застосування державами міжнародно-правових стандартів відображають тенденцію інтернаціоналізації суспільного життя, яка проявляється у міжнародних відносинах і сприяє інтегративним процесам, спільному розв'язанню державами загальних проблем сучасності»².

Визначну роль міжнародні стандарти відіграють у сфері захисту прав людини, що закріплені у багатьох міжнародних актах (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколи до неї, Загальна Декларація прав людини 1948 р.). Не менший вплив на формування міжнародних стандартів у цій сфері мають рішення органів Ради Європи, Європейського суду з прав людини, резолюції Генеральної Асамблеї ООН та інших органів (наприклад, Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські

¹Тіунов О. І. Правові стандарти як засіб регулювання міжнародних та внутрішньодержавних відносин // Науково-практичний фаховий журнал «Міжнародне право». 2012. № 1. С. 16.

² Амплєва Е. Е. Современная международная нормативная система // Юрист-международник. 2008. №1. С.3.

правила) 1990 р.).

Універсальні міжнародні стандартизовані підходи застосовуються і для міжнародного регулювання відносин сучасності, зокрема це стосується правового регулювання охорони навколишнього середовища, питання енергетики, дослідження космосу та світового океану, боротьби з міжнародним тероризмом і корупцією).

Отже, аналіз взаємодії міжнародно-правових стандартів і міжнародно-правових принципів дає можливість підсумувати те, що принципи – це стандарти *вищого* рівня. Міжнародно-правові стандарти є також нормами міжнародного права особливого порядку. Основні принципи міжнародного права – це ядро сучасного міжнародного права і в його ієрархії займають найвищий шаблон, що зумовлено їхньою загальновизнаністю та обов'язковістю (імперативністю). Більшість держав світу закріплюють положення загальновизнаних принципів міжнародного права у своїх конституціях та визнають їх невід'ємною частиною національної правової системи. Міжнародні стандарти ж, займаючи місце базових положень міжнародного права, мають вищий ступінь конкретизації та вужчу сферу застосування. Крім того, багато міжнародно-правових стандартів є диспозитивними, однак, стандарт, заснований на міжнародному договорі, набуває форму принципу, що має обов'язковий характер.

Ще одним важливим моментом у розгляді питання взаємодії загальних принципів міжнародного з іншими нормами правилами є проблема взаємодії із нормами т.зв. *м'якого права*, до яких можна віднести і міжнародні стандарти. У міжнародному праві термін *м'якого права* охоплює дві категорії норм: перша – це декларативні норми міжнародних договорів (їх ще називають *legal soft law*), що є за своєю природою правовими нормами; друга – це норми, що володіють не юридичною, а морально-політичною силою.

М'яке право досить близьке до міжнародного, зокрема Комісія міжнародного права ООН називає політичні акти

«параюридичними»¹. Звернемо увагу на особливості дії *м'якого права*: міжнародне право визначає рамки його дії, а у випадку відтворення норм *м'якого права* в міжнародних договорах останні набувають характеру звичаєвих чи договірних норм міжнародного права.

Варто погодитись із думкою М. Велижаніної про те, що «акти «м'якого права» повинні відповідати (як на етапі формування, так і при його виконанні) основним принципам міжнародного права. Саме на підставі принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань пояснюється правило, за яким усі наступні міжнародні політичні домовленості не повинні протирічити попереднім (згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 53/101 «Принципи і правила для ведення міжнародних переговорів» від 20.01.1999 р.)»².

Важливе значення норми *м'якого права* мають для реалізації принципів міжнародного права, виступаючи базою для тлумачення міжнародних договорів. Як показує статистика рішень міжнародних і національних судів, документи ООН та її органів найчастіше розкривають зміст принципів і норм міжнародного права. Так, Декларація про принципи 1970 року вважається офіційним тлумаченням ООН основних принципів міжнародного права.

Норми *м'якого права* можуть виконуватися, тобто застосовуватися суб'єктами міжнародного права (насамперед державами та міжнародними організаціями), можуть бути підставою для тлумачення інших норм міжнародного права, але не можуть бути правовою основою для винесення судового рішення органами міжнародного правосуддя.

Отже, норми *м'якого права* створюються державами, міжнародними організаціями, але не є юридично обов'язковими,

¹ Доповідь Комісії міжнародного права ООН про роботу 50-ої сесії (1999) // Генеральна Асамблея. Офіційні звіти. 53 сесія. Доповнення №10A/53/10. URL: <http://www.unbisnet.un.org>

² Велижанина М. Ю. «Мякое право»: его сущность и роль в регулировании международных отношений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Велижанина Марина Юрьевна; Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 2007. С.23-24.

не суперечать основним принципам і нормам міжнародного права, спрямовані на регулювання найбільш гострих чи актуальних проблем міжнародних відносин; закріплюються в рекомендаційних актах міжнародних організацій, багатосторонніх, двосторонніх чи односторонніх політичних актах держав, мають політичну та моральну відповідальність; можуть набувати юридичної сили у процесі міжнародної правотворчості.

Підводячи підсумки аналізу взаємодії загальних принципів міжнародного права з іншими нормами, правилами і стандартами, зауважимо: по-перше, загальні принципи міжнародного права є нормами міжнародного права особливого типу, це норми-принципи, що мають базовий характер і є системоутворюючим фактором формування всієї міжнародної нормативної системи; по-друге, загальні принципи міжнародного права – це міжнародно-правові стандарти найвищого рівня, що характеризуються загальновизнаністю і загальнообов'язковістю; по-третє, загальні принципи міжнародного права є правовим базисом для норм *м'якого права*, які у процесі правотворчої діяльності суб'єктів міжнародного права можуть перетворюватись у норми (в т.ч. у норми-принципи) міжнародного права.

2.3. Основні критерії визначення наявності принципу міжнародного права

Сучасний стан проблеми доктринального визначення поняття принципу міжнародного права, а саме множинність у результаті суб'єктивного формулювання дефініції, є причиною нагальності проблеми вироблення критеріїв визначення наявності принципу міжнародного права. Як бачимо, відсутність цих критеріїв призводить до того, що автори висувають різні дефініції та відповідно неоднакову кількість основних, з-поміж усієї сукупності, принципів міжнародного права. Відсутність доктринальної єдності в цьому питанні змушує звернутися до пошуку нормативного визначення поняття принцип міжнародного права. Але ні Декларація про принципи

міжнародного права 1970 р., ні Статут ООН не дають нормативного універсального визначення ні основних принципів, ні принципів міжнародного права загалом. Відсутність єдиного законодавчого міжнародного органу відводить головну роль у виявленні принципів міжнародного права органам міжнародного правосуддя (далі – ОМП), тоді як доктрині належить беззаперечне право розробити найліпші методики та критерії для цього процесу. Звичайно, що не завжди доктрина збігається із практикою, проте категоричні розбіжності між ними дуже негативно впливають на цілісність системи міжнародного права.

Розглянемо три основні критерії встановлення наявності основного принципу міжнародного права, запропоновані українськими вченими-міжнародниками. Та для того, «щоб принципи міжнародного права не конструювалися довільно, їх необхідно перевірити, щонайменше, за трьома основними критеріями: а) юридичний зміст принципу; б) сфера застосування; в) механізм застосування. Відсутність показників хоча б за одним із критеріїв є свідченням того, що принципу не існує або він має доктринальне походження»¹.

Як відомо, принципи можуть існувати у формі ідей, гасел, моральних правил, однак юридичного змісту вони набувають лише як норми міжнародного права. Принцип-норма міжнародного права має специфічний характер, що відрізняє її від інших норм у міжнародно-правовому масиві, а саме їхня основоположність, що стає критерієм правомірності практики правотворчості і правозастосування та легітимності для інших міжнародно-правових норм. Принцип-норма міжнародного права містить конкретні права й обов'язки суб'єктів міжнародного права, бо по-іншому вона втрачає свій юридичний характер й існує у вигляді ідеї, функції чи завдання. Отже, принципи міжнародного права – це норми, а не ідеї чи моральні постулати, хоча, як підтверджує історія міжнародного права, досить часто принципи-ідеї трансформувалися у

¹ Буткевич В. Г., Мишик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В. Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С. 191.

принципи-норми. Наприклад, у своїх висновках МКТКЮ, моральні принципи людяності та суспільної свідомості були уточнені та конкретизовані в контексті певних справ, і керуючись найкращими судженнями, сформулював їх у ролі юридичних принципів (справа Купрескіч 2000 р.).

Принцип-норма міжнародного права знаходить своє вираження у різних джерелах міжнародного права. Відповідно до ст. 38 МС ООН, такими основними джерелами є міжнародний договір, міжнародний звичай та загальні принципи права. «Принципи, – писав Ф. Кожевников, – які не отримали відображення ні в договорах, ні у звичаях, не можуть вважатися загальними принципами»¹. Норми-принципи знаходять своє закріплення у міжнародній судовій практиці. Зокрема, Д.Г. Самхарадзе підтверджує, що «суд може використовувати свої рішення як допоміжний засіб для визначення правових норм. Рішення Суду є доказом для визначення наявності або відсутності тих чи інших принципів і норм міжнародного права»². Допоміжним засобом дослідження може бути доктрина. Хоч сама по собі вона не є джерелом міжнародного права, однак слугує «тепер одним із засобів установлення наявності чи відсутності тих або інших норм міжнародного права, а також їх тлумаченням»³.

Закріплення принципу міжнародного права в міжнародних договорах різних рівнів усуває проблему встановлення наявності принципу. Поширена є практика закріплення загальноновизнаних принципів міжнародного права і в регіональних міжнародних договорах. Проте, якщо мова йде про основоположний принцип міжнародного права, тоді вимагається аналіз на міжнародно-звичаєве підтвердження відповідно до консультативного висновку Міжнародного Суду ООН:

¹ Международное право: учебник / под ред. Ф.И. Кожевникова. Москва: Государственное издательство юридической литературы. 1957. С.8.

² Самхарадзе Д. Г. Взаимодействие источников современного международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Самхарадзе Давид Гиазиевич; Институт государства и права. Москва, 2005. С.23.

³ Тункин Г. И. Теория международного права. Москва: Международные отношения, 1970. С.145.

«Основоположні норми повинні дотримуватися всіма державами незалежно від того, чи ратифікували вони Конвенції, які їх містять, бо це незаперечні принципи міжнародного звичаєвого права (ICJ Reports, 1996, § 79). Це положення Міжнародний Суд ООН ще раз підкреслив, коли встановив, що принципи міжнародного права залишаються обов'язковими як звичаєві, незважаючи на те, що вони були також введенні в договірно-правові постанови» (ICJ Reports, 1990, § 43)»¹. Або, навпаки, універсальні міжнародні договори можуть закріплювати основні принципи міжнародного права, але через проблеми ратифікації не отримують юридичної сили. Така ситуація теж не впливає на наявність і дієвість основного принципу міжнародного права, який може діяти як звичаєва норма міжнародного права. Наприклад, МКТКЮ надав юридичної сили до набрання чинності (2002 р.) Римському статуту на підставі того, що він був схвалений переважною більшістю держав, що було визнано за *opinio juris*, ґрунтуючись на відповідності принципу законності. Зауважимо, що нерідко ОМП не проводять розмежування між звичаєвими та загальними нормами і принципами міжнародного права. Нормативна фіксація принципу міжнародного права у міжнародних договорах або їх формальна визначеність не впливає на наявність та дієвість принципу міжнародного права в інших джерелах міжнародного права. Зокрема, сучасною є тенденція до зниження провідної ролі міжнародного договору як основного джерела міжнародного права, оскільки останній не завжди здатний забезпечити належне правове регулювання швидкоплинних реалій міжнародного життя, тобто не завжди відповідає вимогам міжнародного права як *живого*.

Такої ж думки дотримується і А. Дарда, який доводить, що при виявленні принципів «об'єктами виступають договори, що вступили або не вступили в силу. Так, у преамбулі Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978р. ідеться про норми звичаєвого міжнародного

¹ Буткевич В. Г., Мишик В. В., Задорожний О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В. Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С. 191.

права, які втілені у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. У таких випадках потрібно використовувати спеціальне юридичне тлумачення для з'ясування кола суб'єктів, для яких відповідні норми діють як договірні, а для яких – як звичаєві. Якщо звичаєва норма втілена в договорі, то застосовуються правила тлумачення договору, але нерідко виникає необхідність підтвердження звичаєвої сутності норми шляхом тлумачення, характерного для звичаєвого права»¹.

Отже, звичаєвий характер надає принципам міжнародного права дієвості, яка відповідає сучасним потребам міжнародного співтовариства. Тут варто згадати про тісний зв'язок розглядуваної нами проблеми із дискусією в міжнародній доктрині щодо критеріїв наявності міжнародного звичаю. Класичне міжнародне право висуває два універсальні критерії для виявлення звичаєвої норми міжнародного права, а саме: *opinio juris* (як суб'єктивний критерій) та міжнародна практика (як об'єктивний критерій). Згідно з класичним визначенням, міжнародна звичаєва норма існує там, «де простежується фактична практика (*consuetudo, repetitio facti*), заснована на усвідомленні юридичного обов'язку (*opinio juris sive necessitatis*)»².

Класичне тлумачення міжнародного звичаю як джерела, що потребує тривалого формування та підтвердження на практиці, сьогодні піддається критиці. Зокрема, підтвердження звичаєвої норми загальновизнаною міжнародною практикою в сучасній міжнародній доктрині розглядається як методологічно неоднозначний фактор, та ще й не досить переконливий за своїм результатом через ускладнення всієї системи міжнародного права, прискорення розвитку міжнародного права та загострення протиріч між державами, їх конкуренції та ряду інших факторів. Унаслідок відсутності міжнародного

¹ Дарда А. В. Проблемы толкования национальными судами общепризнанных принципов международного права: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.10 / Дарда Алексей Владимирович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2003. С. 20.

² Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник / Пер. с англ. С.В. Саянина. О. Феникс, Москва: ТрансЛит, 2011. С.69.

правотворчого органу особливе місце в системі джерел міжнародного права займає звичаєва норма. Іноді важко розмежувати міжнародне звичаєве право і загальні принципи права, оскільки держави знаходяться у постійному розвитку. Досить цікаво розглядала цю проблему А. Смбатян. Авторка вважає, що усі звичаєві норми можна умовно поділити на три групи. «До першої входять норми, що стосуються таких системоутворювальних для міжнародного права понять як «суверенітет», «юрисдикція», «імунітет» та ряд інших. ... До другої можна віднести також фундаментальні для міжнародного права норми, що стосуються порушень міжнародного права. ... До третьої можна зарахувати норми відносно недавно сформованих галузей та інститутів міжнародного права»¹. Залежно від того, до якої із згаданих груп належить звичаєва норма, авторка визначає відповідну процедуру встановлення її наявності. Відповідно, класична методологія без будь-яких спрощень; можливість ОМП відходити від суворой практики держав; більш гнучкий підхід, який більше ґрунтується або на практиці держав, або на фактичній наявності *opinio juris*, залежно від конкретних обставин справи. Зокрема, кримінальні трибунали досить часто, навіть за відсутності відповідної практики, можуть формулювати стандарти в галузі захисту прав особи у статусі принципів. Наприклад, МКТКЮ у справі Тадіч² сформулював ряд звичаєвих норм і принципів, не обґрунтовуючи їх ні практикою держав, ні підкріпленням *opinio juris*. Отже, як підтверджує практика міжнародного правосуддя, проголошення звичаєво-правової норми-принципу як достатньо аргументованої та переконливої, навіть за відсутності широкої індивідуальної практики держави чи її визнання. Зважаючи на звичаєвий характер принципів міжнародного права та підтримуючи точку зору авторки, можна в кожній із названих груп звичаїв виділити особливі норми-принципи, а саме: основні

¹ Смбатян А. С. Решения органов международного правосудия в системе международного публичного права. Москва: Статут, 2012. С. 217.

² Смбатян А.С. Обычные нормы международного права и общие принципы как источник судебного правотворчества // Право и политика. – 2012 – № 4 (148). – С. 747.

принципи міжнародного права; загальні принципи міжнародного права; галузеві принципи міжнародного права. За аналогією можна використовувати авторську методiku з установлення наявності відповідних принципів. Отже, принципи як норми-звичаї можуть виявлятися за різними методиками залежно від місця, яке конкретний принцип займає в системі принципів міжнародного права: чим вищий щабель займає принцип, тим складніша процедура його визначення встановлюється для ОМП.

Така особливість чи характерність методик є наслідком спільного й особливого у виявленні принципів міжнародного права та загальних принципів права (згідно з п. 38 Статуту МС ООН). По-перше, при встановленні принципу міжнародного права першочерговим завданням є виявлення норми міжнародного права особливого характеру, основоположної, тоді як при встановленні загального принципу права ОМП повинні виявити здатність до трансформації принципу у міжнародне право вже наявної норми-принципу. По-друге, процес установлення перших двох груп принципів передбачає з'ясування наявності практики держав та *opinio juris*, що є спільним для принципів міжнародного права та загальних принципів права. Оскільки Статут МС ООН не містить жодних пояснень щодо методики виявлення загального принципу права, вони повинні виражатися із конкретних правових норм міжнародного та національного права. Головна роль у вирішенні цього питання, безсумнівно, належить ОМП. Отже, за аналогією саме ОМП виводять на підставі оптимального судження при розгляді конкретних справ і принципи міжнародного права, відшукуючи їх у різних джерелах міжнародного права. Основне значення прецедентів ОМП полягає не у рішеннях суду, а в аргументації, яка безпосередньо впливає на розвиток принципів міжнародного права. У класичній доктрині рішення ОМП не вважаються джерелами міжнародного права, однак послідовність вирішення спорів на підставі сформульованих ОМП принципів міжнародного права забезпечують стабільність міжнародно-правового регулювання та підвищують авторитет до принципів як основоположних норм міжнародного права. Як

стверджує суддя Зоричич, «якщо прецедент твердо заснований на принципі, Суд не може вирішити аналогічний спір по-іншому до тих пір, доки принцип зберігає своє значення»¹. На думку А. Смбалян, при виявленні принципів міжнародного права «судді залучають не тільки загальновизнані джерела права. Таке уявлення далеке від реальності, оскільки не враховує складності та багатогранності правової аргументації як багаторівневого процесу, який неможливо обмежити рамками формальних джерел права. ... Більше того, норми і принципи, закріплені у формальних джерелах, не є раз і назавжди визначеними, вони можуть бути об'єктом тлумачення незалежно від ступеня їх визначеності та чіткості формулювань»². Автор вважає здійснення правосуддя безперервним процесом *кристалізації* принципів як постійного переосмислення того, що є право.

У доктрині та практиці, як правило, не розрізняють поняття основних принципів і загальних принципів міжнародного права, а здебільшого маються на увазі поняття саме основних принципів міжнародного права та розглядають їх основні характерні риси. Єдиної думки щодо цих ознак у доктрині міжнародного права також немає. Найбільш дискусійними є імперативність і універсальність основних принципів. Дискусійність загальних принципів міжнародного права отримала ширше доктринальне висвітлення, оскільки саме вони мають основоположне значення для правового регулювання відносин між суб'єктами міжнародного права, тобто відносин зовсім іншого рівня правового регулювання, що виходить за межі національних правових систем. Якщо розглянути систему міжнародного права, то основне доктринальне вчення присвячується основним принципам міжнародного права, тобто принципам загального міжнародного права. На нашу думку, загальним міжнародним правом є система норм, які регулюють відносини у взаємодії,

¹ Dissenting opinion by judge Zoricic P. 104. URL:<https://www.icj-cij.org/files/case-related/8/008-19500330-ADV-01-03-EN.pdf>. (дата звернення: 03.05.2018)

² Смбалян А. С. Решения органов международного правосудия в системе международного публичного права. Москва: Статут, 2012. С. 258.

взаємовпливові національних правових систем на основі загальних принципів міжнародного права. У національній правовій системі доктринально виділяють загальні принципи права, а нормативне закріплення основних принципів національно-правової системи відбувається на рівні конституційного права, де фіксуються основні принципи права, основні принципи національних галузей права та в більшості випадків основні принципи міжнародного права. Аналізуючи системи принципів на національному та міжнародному рівнях, можна простежити збіг щодо основних їхніх складових. Обидві системи принципів базуються на загальнолюдських принципах права а їх ядром є основні принципи міжнародного права, як координатори взаємодії національних правових систем у цілому. Особлива для кожної із систем принципів наявність спеціальних (галузевих) принципів. На відміну від національної системи права, де основоположні принципи, як правило, кодифікуються в конституційних актах держави, міжнародне право не має такої галузі чи кодифікації через відсутність єдиного законодавчого міжнародного органу.

На думку О. Сафронової¹, основні принципи міжнародного права утворюють окрему галузь науки – конститутивне міжнародне право, або звичне для нас, загальне міжнародне право. Авторка обґрунтовує цю тезу наявністю особливих предмету та методу, функцій зазначеної галузі. Такий погляд непоодинокий у сучасній доктрині міжнародного права, і навіть більше, є прибічники існування окремої навчальної дисципліни міжнародного конституційного права. Так, Л. Обердорфер стверджував: «факт насичення міжнародного права принципами національного конституційного законодавства (права людини, демократія, верховенство права та федералізм)»² підтверджує, що конституційні принципи наче

¹ Сафронова Е. В. Международное публичное право: теоретические проблемы: монография. Москва: РИОР: ИНФРА-М, 2013. С. 117-118

² Обердорф Л. Транснационализация права, переходный конституционализм и международное право // Международное публичное право: Современные исследования: Сб. обзоров и рефератов / отв. ред.

зламують виняткову сферу держави. Автор констатував, що міжнародне конституційне право – це вертикальний зріз (порівняльне конституційне право – горизонтальний), який поєднує конституційне право регіональне, інтеграційне та міжнародне.

На нашу думку, виділення загальних принципів міжнародного права в окрему галузь звужує їх вплив на галузеві відносини та позбавляє основної риси – звернення до системності міжнародного права. Сумнівним виглядає імперативний метод цієї галузі, оскільки імперативність усіх основних принципів є також дискусійним моментом (зокрема, принцип непорушності державних кордонів). Імперативність як ознака основних принципів призводить до звуження їх кількості у системі принципів міжнародного права. Крім того, імперативний метод притаманний й іншим галузям міжнародно-правового регулювання. Неоднозначним видається і предмет запропонованої галузі – «основоположні міждержавні відносини, спрямовані на забезпечення міжнародного миру, безпеки та стабільності»¹. Такі відносини є предметом права міжнародної безпеки, міжнародного гуманітарного права, а вимагається тільки їх стабільність у всіх галузях міжнародного права. Кожна норма міжнародного права (а принцип тут не є винятком) має свою конкретну сферу застосування, свій конкретний об'єкт правового регулювання та конкретні міжнародні, точніше, міждержавні відносини. Принцип не може регулювати відносини взагалі або систему відносин, для цього у нього у системі міжнародних відносин замало можливостей.

Щодо кодифікації основних принципів міжнародного права, то, як бачимо, позитивна фіксація принципів ніяк применшує ролі тих принципів, які не мають нормативного закріплення в міжнародних договорах. Принципи, як явище *живого* міжнародного права, потребують *м'якої* фіксації, яка надавала б міжнародно-правовому регулюванню гнучкості та

Алферова Е.В. Москва: Центр социальных научно-информационных исследований. 2012. С. 110.

¹ Сафронова Е. В. Международное публичное право: теоретические проблемы: монография. Москва: РИОР: ИНФРА-М, 2013. С. 118.

відповідності сучасним реаліям міжнародного співіснування. Саме тому звичаєва форма більш відповідає природі принципів міжнародного права.

Навпаки, варто, виділяти окрему систему принципів, яка б охоплювала й основні принципи міжнародного права, і галузеві, й інституційні та загальновизнані принципи права, які б у цілісній єдності кристалізували базис та надбудову, скелет міжнародного права як системного явища.

Якщо національне конституційне право – це основоположні норми і принципи конкретної національно-правової системи, то за аналогією конститутивне міжнародне права мало б закріплювати й основні принципи галузей міжнародного права. Однак варто звернути увагу на прогресивний розвиток і фрагментацію міжнародного права, які навряд чи позитивно впливатимуть на так зване конститутивне міжнародне право. На нашу думку, особливим завданням загальних принципів міжнародного права є забезпечення міжнародної правомірності усіх норм міжнародного права та взаємодії національно-правових систем на міжнародному рівні. У будь-якому разі беззаперечним залишається факт зближення на сучасному етапі основоположних принципів міжнародного права та конституційних принципів внутрішнього права на основі загальнолюдських принципів. Основоположність принципів міжнародного права передбачає також особливу їх роль і у формуванні галузей та цілої системи міжнародного права. Історично саме принципи міжнародного права стали осередком і першоосновою для формування цілої системи сучасного міжнародного права, починаючи від основоположного принципу як першооснови для формування інституту (принцип територіальної цілісності в інституті державної території), потім галузі міжнародного права (принципи імунітетів у дипломатичному праві), а в кінцевому результаті принципи стали основоположними для формування цілісної системи, базисом якої є загальні принципи.

У проблемі фрагментації міжнародного права важливим моментом є збереження єдиних основ, системоутворюючих принципів, які отримують нову якісну характеристику, на

відміну від старої системи формально-догматичних принципів. Останні повинні враховувати соціальне спрямування сучасного міжнародного права, індивідуальні обставини кожної конкретної ситуації, та врешті, знайти баланс інтересів сторін спору. В даній новій якості принципи міжнародного права отримують особливе місце у забезпеченні реалістичності й автономності міжнародного права.

Оскільки визначення принципу як особливої норми, винайдені людством, у цілому не потребує якихось доктринальних нововведень, то міжнародникам відводиться роль формулювання поняття основних принципів міжнародного права як регуляторів міжсистемних (національно-правових систем) відносин, що буде повторюватись і при визначенні спеціальних принципів міжнародного права із наголосом на сферу їх дії (галузь, інститут, регіональний чи наднаціональний характер).

Отже, на підставі проведеного дослідження можна з упевненістю виокремити чотири основних критерії визначення наявності принципу міжнародного права, а саме: нормативність – як критерій правової природи особливої норми-принципу міжнародного права; звичаєвість – критерій походження принципу; загальнообов'язковість – критерій юридичної сили принципу міжнародного права; основоположність – системоутворювальний критерій. Тільки за наявності усіх чотирьох критеріїв норма може бути визнана принципом міжнародного публічного права.

2.4. Система принципів сучасного міжнародного права

Незмінною істиною, що існує з давніх часів, є твердження «*principium est potissima pars cuiusque rei*» – принципи є найважливіша основа всього. Одна з основних рис принципів міжнародного права – їх системний характер. Тільки проаналізувавши систему принципів міжнародного права в цілому, можна виявити їх роль і місце в системі міжнародного права. Принципи визначають та очолюють усю систему міжнародного права і систему сучасних міжнародних відносин

загалом. Тому для характеристики міжнародного права необхідно з'ясувати та викремити систему його принципів. Про системний характер свідчать і підтверджують його Статут ООН 1945 року та Декларація про принципи міжнародного права 1970 року: «При тлумаченні та застосуванні принципів, вони є взаємопов'язаними і кожен принцип повинен розглядатися в контексті всіх інших принципів»¹.

Значний внесок у розвиток теоретичної класифікації принципів міжнародного права зроблений ще у часи радянської доктрини (Р. Бобров², Г. Тункін³, Л. Алексідзе⁴, І. Лукашук⁵). Сучасна ж доктрина характеризується чималою кількістю авторських класифікацій, що є, на нашу думку, наслідком незавершеної дискусії про характерні ознаки принципів і відсутність єдиного доктринального та нормативного визначення поняття принципів. Однак кількість поглядів і незмінні дискусії про принципи є суттю самих принципів, що століттями доводять їх актуальність, необхідність і основоположність.

Система принципів має також ряд ознак, які вказують на те, що вона займає центральне місце в міжнародному праві та має значний випереджальний вплив на формування та функціонування системи міжнародного права в цілому.

Насамперед зауважимо, що досліджувана система принципів зазвичай має теоретичний характер, оскільки

¹ Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569

² Бобров Р. Л. О понятии основных принципов международного права // Советский ежегодник международного права. Москва: Изд. АН СССР. 1956. С. 505-509.

³ Тункин Г. И. Теория международного права / под общ. ред. Шестаков Л. Н. Москва: Зерцало. 2000. 416 с.

⁴ Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. 403 с.

⁵ Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. 322 с.; Лукашук И. И. Победа в Отечественной войне и развитие международного права // Международное публичное и частное право. 2005. № 4(25). С.5-11.

відсутнє формально-юридичне жорстке підпорядкування принципів у єдину ієрархію. Система принципів як живий організм може успішно функціонувати лише у повній взаємодії її елементів з цілеспрямованим підпорядкуванням один одному для досягнення спільної мети – мирного співіснування людства в рамках міжнародного права. Послаблення єдності такої системи впливає на їх ефективність і дієвість у цілому. Аналізуючи кожен окремий принцип, доходимо висновку, що його зміст і реальне застосування залежать і розкриваються тільки у контексті та дієвості інших принципів. Усі вони тісно переплетені та взаємодіють між собою.

Система принципів характеризується об'єктивністю, стабільністю та динамізмом водночас. Усі принципи міжнародного права виникають і постійно розвиваються під дією потреб сучасних міжнародних відносин, тому виникає необхідність повсякчасної відповідності правового регулювання основним закономірностям розвитку міжнародних відносин і прагненням сучасного людства. Одночасно система принципів міжнародного права характеризується динамікою та високим рівнем стабільності, які діалектично взаємопов'язані. Зауважимо, що поряд з появою нових принципів у міжнародному праві, зокрема принципи роззброєння, принцип екологічної безпеки, які відповідають сучасним потребам людства, то жодна з держав чи міжнародних організацій не заявляла про втрату значення і не заперечувала проти принципів, закріплених ще у XX ст. у Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного права.

Комплекс принципів міжнародного права постійно взаємодіє з конкретними нормами міжнародного права різної імперативної сили, чим забезпечується їх конкретизація та збагачення, що є безпосередньою та необхідною умовою гарантій застосування.

Принципи мають різне значення і різну імперативну силу, займають різне положення в системі, проте це ніяк не впливає на особливу роль системи принципів у цілому у міжнародному правопорядку.

Отже, доктринальне визначення і побудова системи

принципів міжнародного права має безперечне значення для з'ясування місця принципів у системі міжнародного права та необхідності створення юридичного механізму примусового забезпечення основних принципів міжнародного права.

Будь-яка класифікація ґрунтується на висуванні певного критерію, який вважають основним, чи в будь-якому разі необхідним, і ґрунтується на певній ознаці класифікованого об'єкта. На нашу думку, як і чимало ознак принципів, самі принципи міжнародного права можна класифікувати за чотирма основними критеріями, кожен з яких може містити різні авторські класифікації.

1. Походження, поява принципів міжнародного права дають підставу об'єднати їх у такі групи:

– за формою, джерелом закріплення:

а) писані (договірні);

б) звичаєві.

До писаних можна віднести принцип суверенної рівності, *pacta sunt servanda* та інші, а до звичаєвих – принципи роззброєння, захисту навколишнього середовища.

– за історичними коріннями (хронологія появи):

а) достатутні;

б) статутні;

в) післястатутні.

Якщо за точку відліку у нормативному визнанні на міжнародному рівні взяти прийняття Статуту ООН 1945р., де вперше на універсальному рівні було закріплено сім принципів, то усі наступні визнані принципи можна зарахувати до післястатутних. Спірним питанням є виокремлення першої групи, оскільки багато зі статутних і післястатутних принципів з'явилося задовго до прийняття Статуту ООН, однак дана класифікація передбачає саме наявність моменту нормативного визнання.

2. Сутнісна ознака (зміст):

– за критерієм визнання суб'єктами міжнародних відносин:

а) загальновизнані;

б) договірні.

Тут зазначимо, що загальновизнані принципи – це принципи універсальних договорів, які виникають у результаті взаємодії міжнародного договору та міжнародного звичаю. У наукових дослідженнях їх, безсумнівно, можуть називати принципи вищого та нижчого порядку¹, універсальні та локальні. До універсальних, зрозуміло, відносимо принципи, закріплені в Статуті ООН, і загальновизнані звичаєві принципи, а до договірних – принципи двосторонніх чи регіональних договорів (декларація принципів, що регулюють відносини між державами – членами наради за взаємодією і заходами довіри в Азії 1999 р., Договір про угоду і співробітництво між СРСР і Францією 1990 р.)

– за правовою природою принципів:

а) нормативні принципи;

б) ненормативні принципи.

У наукових класифікаціях міжнародної доктрини аналогічними або близькими до нашої є поділ на «основні принципи, принципи ідеї та принципи загального характеру», «правничі та неправничі»². Така класифікація є результатом класичного поділу принципів на принципи-норми та принципи-ідеї, однак тут нагадаємо про досить крихку мету, адже усі принципи наповнені ідейною основою. Так, до перших зазвичай відносять усі принципи, закріплені в Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права, Заключному Акті ОБСЄ, Віденській конвенції «Про право міжнародних договорів» та ін. До других – стандарти, ідеї демократії, миру, співробітництва, гуманізму. Особливою групою в другій категорії займають місце технічні принципи, які не володіють юридичною силою, проте відіграють важливу роль у застосуванні принципів

¹ Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід): дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.11 / Сергієнко Наталія Миколаївна; Київ. національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. С.216.

² Лукашук И. И. Победа в Отечественной войне и развитие международного права // Международное публичное и частное право. 2005. № 4(25). С.5.; Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. С.8.

міжнародного права, насамперед галузевих (економічні, політичні, соціокультурні, морально-етичні, військові та ін.). Також вони є засобами реалізації принципів-ідей та здійснення нормативних.

3. Функціональне призначення принципів:

– за політичним призначенням ¹:

- а) принципи, що закріплюють рівність суб'єктів;
- б) принципи, що закріплюють незалежність суб'єктів;
- в) принципи про мирне вирішення міжнародних спорів.

– за цінністю, що в них проголошується (об'єктна класифікація). Варіанти об'єктної класифікації пропонувалися різними вченими²:

- а) принципи про мирне співіснування (мир і безпеку);
- б) принципи про співробітництво між суб'єктами МП;
- в) принципи про захист прав людини.

Близькими до поданої класифікації є: 1) підхід В. Шумілова³, який групує принципи на підставі двох пріоритетів (цінностей) міжнародного спілкування: безпека та співробітництво (в тому числі в галузі прав людини); 2) класифікація М. Філімонової⁴ (генеральні, ті, що забезпечують загальнолюдські цінності та принципи, пов'язані з інтересами держав).

– спосіб реалізації (функціональне призначення):

- а) самовиконувальні;
- б) несамовиконувальні;

¹ Цыганков П. А. Политическая социология международных отношений. Москва: Радикс, 1994. С.134.

² Тункин Г. И. Теория международного права / под общ. ред. Шестаков Л. Н. Москва: Зерцало. 2000. 416 с.; Пушмин Э. А. Мирное разрешение международных споров. Международно-правовые вопросы. Москва: Международные отношения, 1974. 173 с.

³ Шумилов В. М. Международное право: учебник. Москва: ВЕЛБИ. 2008. С.67.

⁴ Дарда А. В. Проблемы толкования национальными судами общепризнанных принципов международного права: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.10 / Дарда Алексей Владимирович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2003. С.20.

Такий поділ був запроваджений А. В. Дардою¹, який до перших – самовиконувальних – зараховує принцип суверенної рівності держав, утримання від застосування та погрози силою, невтручання у внутрішні справи, що входять до компетенції держав, добросовісного виконання міжнародних зобов'язань за міжнародним правом, а до другої групи – принцип співробітництва, рівності і самовизначення народів тощо. У науці міжнародного права можна знайти аналогічні за змістом класифікації, зокрема поділ на функціональні та принципи, що стосуються компетенції держав.

4. Юридична сила принципів у міжнародному праві.
– за сферою відносин, що ними регулюються:

- а) універсальні;
- б) регіональні;
- в) партикулярні.

До такої класифікації варто зробити ремарку: партикулярні принципи залежать від регіональних та універсальних, регіональні – від універсальних, принципи нижчого рівня конкретизують принципи вищого і часто приймаються для заповнення прогалин, пропущених принципами вищого рівня, сприяють сприятливому регулюванню, передбаченому вищими рівнями принципів.

- за місцем у нормативній системі міжнародного права:
- а) загальносистемні;
 - б) міжгалузеві;
 - в) галузеві;
 - г) інститутські.

Галузеві, міжгалузеві, інститутські або спеціальні принципи міжнародного права базуються на загальносистемних, між ними немає і не може бути суперечностей. Галузеві і інститутські принципи є системоутворювальними факторами на своєму рівні, що відповідає їхнім ознакам, як принципам узагалі. На наявність згаданих видів принципів указують і

¹ Дарда А. В. Проблемы толкования национальными судами общепризнанных принципов международного права: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.10 / Дарда Алексей Владимирович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2003. С.16.

конкретні міжнародні судові рішення¹.

– Рівень правової системи:

а) принципи права, що походять з національної правової системи;

б) принципи права, що походять з міжнародно-правової системи.

До першої групи варто віднести загальновизнані принципи сучасних правових систем, що можуть застосовуватися до міжнародно-правових відносин і загальнолюдські принципи. Такі принципи черпаються як із матеріально-правових, процесуально-правових і навіть колізійної галузей права.

До другої зараховуємо принципи, що за своєю природою (міжнародною) не можуть застосовуватися на національному рівні, а є суто міжнародно-правовими.

Отже, можемо підсумувати, що змодельована нами класифікація критеріїв принципів міжнародного права є доктринальним підходом, що може мати практичне застосування суб'єктами при з'ясуванні питання застосування та взаємодії принципів для вирішення конкретних спорів. До обсягу класифікованих принципів увійшли не лише суто міжнародні принципи, а й принципи, що застосовуються в національному праві та принципи спільні для національного та міжнародного права.

Отже, система принципів міжнародного права є нормативною основою всієї системи міжнародного права і визначає ієрархію принципів, яка не суперечить природі принципів права як таких, проте забезпечується особливим методом регулювання міждержавних відносин з метою виконання завдань щодо мирного співіснування людства.

¹ Land, Island and Maritime Frontier Dispute (EL Salvador / Honduras), Application to Intervene, Judgment // URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/75/075-19900913-JUD-01-00-EN.pdf>

Висновки до розділу II

1. Неоднозначність бачення вченими змістовного наповнення принципів міжнародного права та відповідного їх визначення у доктринальних дискусіях зводяться до двох основних напрямків. По-перше, це проблема охоплення поняттям принципів міжнародного права загальновизнаних принципів права, а, по-друге, проблема обмеження категорії принципів міжнародного публічного права лише десятима основними принципами міжнародного права. Ці дискусії є підтвердженням актуальності та нагальності її розв'язання.

Якщо взяти за основу ст. 38 Статуту МС ООН як умовний перелік джерел міжнародного права, де загальновизнані принципи міжнародного права не передбачені в ролі таких, то можна тлумачення цієї статті наводити як висновок, що принципи міжнародного права як спеціальні щодо загальних принципів права, є нормами міжнародного права, які можуть знаходити своє відображення у будь-якому із джерел міжнародного права, в тому числі і непередбачених ст. 38 Статуту МС ООН. Головна відмітність принципів міжнародного права від загальних принципів права в тому, що вони містять конкретні права й обов'язки для суб'єктів міжнародного права та безпосередньо є регулятором міжнародних відносин.

Принципи міжнародного права – це загальновизнані норми міжнародного права, що характеризуються багатоджерельністю формальної визначеності, які через подвійну сутність можуть як безпосередньо врегульовувати найбільш важливі та життєво необхідні відносини між усіма суб'єктами міжнародного права, так і у своєму комплексі є базисом правомірності міжнародної правотворчої та правозастосовної діяльності.

2. Сучасна система міжнародного права характеризується відходом від класичної дводжерельності (звичай – міжнародний договір) і визнання ефективності за іншими некласичними джерелами, такими як судовий прецедент, доктрина, *м'яке* право. Така тенденція пов'язана із розширенням кола суб'єктів міжнародної правотворчості внаслідок збільшення кількості

органів міжнародного правосуддя, глобальної системи міжнародних організацій.

Аналіз взаємодії загальних принципів з іншими нормами міжнародного права дозволяє аргументувати більш гнучкий підхід до регулювання сучасних міжнародних відносин нормами-принципами, що можливе завдяки нормативній багатозначності принципів і первинності їх змісту. Досягнення єдиних цілей регулювання міжнародно-правових відносин можливе завдяки адаптації змісту норми-принципу до мінливих умов глобального сьогодення.

Сучасні принципи міжнародного права – це міжнародно-правові стандарти найвищого рівня, які характеризуються загальновизнаністю й імперативністю, та можуть бути правовою основою для перетворення норм *м'якого* права у процесі правотворчої діяльності суб'єктів міжнародного права у правові норми, в тому числі у норми-принципи міжнародного права¹.

3. У міжнародному праві можна виокремити чотири основних критерії визначення наявності принципу міжнародного права, а саме: нормативність як критерій правової природи особливої норми-принципу міжнародного права; звичаєвість, як критерій походження принципу (розумінні досвіду та практики суб'єктів міжнародного права); загальнообов'язковість як критерій юридичної сили принципу міжнародного права; основоположність як системоутворювальний критерій. Лише за наявності усіх чотирьох критеріїв норма може бути визнана як загальний принцип міжнародного публічного права.

Такі критерії, хоча і є авторським баченням², однак можуть бути обґрунтовані та доведені з огляду на еволюцію міжнародного права, звичайно ж, якщо розмістити їх у певній

¹ Детальніше: Задорожна С. М. Особливості взаємодії загальних принципів з нормами, правилами та стандартами міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Правознавство. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. Вип. 765. С.45-50.

² Задорожная С. Основные критерии определения наличия принципа международного права // STUDII JURIDICE Universitate Anul X, 2017. Nr. 3-4 (39-40). С. 57-67.

історичній послідовності. В основу витоків міжнародного права покладений звичай, тому загальні принципи мають звичаєво-правову природу, оскільки також зароджуються ще у додержавному періоді становлення міжнародного права у вигляді основоположних ідей регулювання первісних міжнародних відносин, а вся історія міжнародного права є безперервним процесом кристалізації його принципів як постійне переосмислення того, чим є міжнародне право. Отже, на першому етапі принципам стає притаманним критерій походження. Суспільна необхідність таких ідей вимагає їх нормативного оформлення у вигляді прав та обов'язків суб'єктів, їх фіксації у вигляді норми права. На другому етапі еволюції принципи підпадають під критерій нормативності, який слугує основою для відмежування норми-принципу від ідей, моралі, гасел. Доцільність та ефективність норм-принципів стає причиною розповсюдження та визнання їх широким колом суб'єктів міжнародного права, а відповідно отримання ними загальнообов'язкового характеру, що є основою критерію юридичної сили. У період становлення загального міжнародного права такі критерії стали основою для отримання нормами-принципами ознак основоположності та формулювання системоутворювального критерію. Чотири етапи – критерії визначення існування принципу, які можна простежити на прикладі еволюції принципу *pacta sunt servanda* як найдавнішого основоположного принципу міжнародного права. На першому етапі *pacta sunt servanda* існує у вигляді ідеї мирного співіснування тогочасних спільнот. На другому – трансформується у норму, яка фіксується у двосторонніх міжнародних відносинах. На третьому етапі принцип *pacta sunt servanda* отримує повсюдне визнання в різних регіонах світу, а ознака основоположності надає йому системоутворювального критерію внаслідок визнання його основоположним принципом сучасного міжнародного права.

4. Система принципів сучасного міжнародного права успішно функціонує як *живий* організм лише у повній взаємодії її елементів. Проте система принципів міжнародного права має формально-юридичний характер та скоріше за все є

доктринальним баченням, яке необхідне для визначення місця принципів у системі міжнародного права та створення ефективного юридичного механізму їх забезпечення.

На нашу думку, оптимально принципи класифікувати за чотирма критеріями: походження принципів міжнародного права; сутнісна ознака (зміст); функціональне призначення принципів; юридична сила принципів у міжнародному праві.

Змодельована нами класифікація критеріїв принципів міжнародного права є одним із доктринальних підходів, який може мати практичне застосування при з'ясуванні питання про застосування і взаємодію принципів для вирішення конкретних спорів. Важливим зауваженням є те, що до обсягу класифікованих принципів увійшли не лише суто міжнародні принципи, а й принципи, що мають національно-правову суть, і принципи, спільні для національного та міжнародного права.

РОЗДІЛ ІІІ. ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА – ПРАВОВІ ІМПЕРАТИВИ

3.1. Сучасні принципи міжнародного права в ієрархії норм міжнародного та національного права

Місце принципів сучасного міжнародного права в ієрархії норм національного права розглядається в рамках проблеми співвідношення джерел міжнародного права та внутрішнього права. Єдності у вирішенні цього питання в доктрині як національного, так і міжнародного права, не досягнуто. Отже, розглядувана проблема є частиною питання взаємодії національних правових систем і міжнародного права з огляду на специфіку норм-принципів міжнародного права.

Ряд учених (В. Мешера, І. Бліщенко, Т. Гревцова, Е. Аметистов)¹ наділяють джерела міжнародного права якостями джерел внутрішнього права в результаті їх імплементації або у ролі приписів міжнародного права. Прибічники такого погляду вказують на теорію узгодження воľ держав як на обов'язковість будь-якої норми міжнародного права, а для конкретної держави – як суб'єкта міжнародного права. Тобто визнання норми-принципу для держави пов'язано з наданням згоди на її обов'язковість і вимагає трансформації такої норми у внутрішнє право, в результаті чого норма-принцип стає частиною національної правової системи. Як слушно зауважує П. Дюпуї, така узгодженість воľ держав не може суперечити єдності міжнародного публічного порядку, що ґрунтується на основних принципах міжнародного права і уточнює, що «міжнародний договір може бути скасований його сторонами, але неможливо скасувати загальну міжнародно-правову систему, що базується на міжнародному публічному порядку одним суб'єктом, коли він лише один серед двохсот

¹ Бліщенко И. П. Некоторые проблемы советской науки международного права // Советское государство и право. 1991. № 3. С.116.

інших»¹.

Інше бачення проблеми місця принципів міжнародного права в національній системі висувують учені, які дотримуються думки про те, що норми-принципи міжнародного права отримують юридичне значення та визнання в національній правовій системі, але залишаються нормами міжнародного права. Проти наділення джерел міжнародного права якостями джерел внутрішнього права виступають Г. Ігнатенко, Р. Мюллерсон, А. Талалаєв. Джерело права – елемент відповідної правової системи, у міжнародного і внутрішнього права як самостійних правових систем такі елементи різні. Міжнародні договори можна було б розглядати джерелом внутрішнього права тільки через приписи міжнародного права. На думку А. Талалаєва, «причина в різній соціальній і юридичній сутності норм міжнародного і внутрішнього права»².

На наш погляд, такі категоричні погляди пояснюються опозитивуванням міжнародно-правового нормативного масиву, яке, як сьогодні підтверджує сучасна практика міжнародно-правового регулювання, неактуальне. Якщо міжнародне право згідно з першою теорією вимагає трансформації у внутрішнє право, тоді міжнародне право як загальне, таке, що регулює загальнолюдські відносини, втрачає свій сенс. Тому кожна держава обирає вигідні для неї правила та перетворює їх у норми національного права, ніби відгороджуючись у такий спосіб від спільного міжнародно-правового рівня. Описане міжнародно-правове регулювання стає схожим на приватне міжнародне право, де держави домовляються між собою про правове регулювання, яке вони визнають у відносинах між собою. Міжнародне право ХХІ століття все більше набуває якостей природно-правового характеру, що сприяє

¹ Dupuy P.-M. A Doctrinal Debate in the Globalisation Era: on the «Fragmentation» of International Law // European Journal of Legal Studies, 2007. Issue 1. P. 34 URL: http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/6839/EJLS_2007_1_1_2_Dup_EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y

² Талалаєв А. Н. Право международных договоров: Общие вопросы. Москва: Международные отношения, 1980. С.165.

врегулюванню на глобальному міжнародному рівні відносин, які сьогодні отримують загальнолюдську цінність. Саме тому загальне міжнародне право, на нашу думку, не потребує підтвердження окремими суб'єктами міжнародного права, оскільки складає основу регулювання загальнолюдського значення. Таким базисом виступають сучасні принципи міжнародного права.

Зважаючи на те, що принципи – це не джерела, а норми міжнародного права, їх місце може визначатися з огляду на правове становище конкретного джерела міжнародного права, в якому вони закріплюються.

У національних правових системах, як правило, міжнародне право розглядається в рамках класичної дводжерельності, тобто щодо міжнародного договору та міжнародного звичаю. Єдності й однозначності у визнанні та національному закріпленні цих джерел також немає.

Утім, дія загальновизнаних принципів міжнародного права може обмежуватися неоднозначним розв'язанням на національному рівні проблеми вступу в силу міжнародних договорів. Зокрема, через імплементацію як бар'єр для такої дії, дійсний у міжнародному праві договір не завжди діє в національних правових системах. І, навпаки, недійсний у міжнародному праві договір через проблеми ратифікації також не буде діяти і в національних правових системах навіть у тих державах, які його ратифікували. На нашу думку, загальновизнані принципи міжнародного права не потребують формальної визначеності на міжнародному рівні у формі договору як джерела, оскільки в такому випадку принцип лише отримує додаткові гарантії у застосуванні, однак нічим не обмежується у своїй дієвості як природно-правове джерело, що має звичаєве походження. Практика міжнародного правосуддя, як правило, дотримується такої думки, оскільки відомі прецеденти застосування норми-принципу із посиланням на міжнародний договір, який не вступив у силу щодо держав, які не були його стороною. Так, у рішенні по справі про Континентальний шельф (Туніс/Лівійська Арабська Джамахірія,

1977 р.)¹, Суд приймає рішення, посилаючись на Конвенцію ООН з морського права, котра вступила в силу 16 листопада 1994 р., яка на момент розгляду справи ще не діяла, обґрунтовуючи суспільну необхідність застосування норм, закріплених в ній. У справі 1975 року «Golder v. UK»² Європейський суд керувався статтями 31-33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (попри те, що на момент розгляду справи вона не набула чинності).

Як бачимо, дієвість загальновизнаних принципів міжнародного права не повинна обмежуватись будь-якою позитивною фіксацією як на міжнародному, так і національному рівні, тоді як набуття юридичної сили міжнародних договорів є додатковою гарантією виконання норм міжнародного права. Більше того, навіть дискусія про взаємодію національного і міжнародного права в рамках дуалістичної та моністичної концепції, на нашу думку, не повинна зачіпати проблеми дієвості загальновизнаних принципів міжнародного права як загальнолюдського надбання. Тому неможлива ієрархічна залежність норм національної правової системи від міжнародної, оскільки вони мають різну соціальну і юридичну сутність, проте в ряді випадків вони можуть діяти не тільки у правовій системі, частиною якої вони є, а і мати тісну взаємодію між їхніми елементами. Отже, загальновизнані принципи міжнародного права займають відокремлене місце в міжнародній нормативній системі та мають особливе значення в національній правовій системі, оскільки впливають на усі компоненти обох правових систем. Загальновизнані принципи міжнародного права, будучи в більшості випадків нормами *jus cogens*, мають підґрунтя та підстави претендувати на пряму дію як на міжнародному, так і на національному рівнях. Такої позиції дотримуються ряд іноземних авторів, зокрема про

¹ Дело о континентальном шельфе (Тунис/Ливийская Арабская Джамахирия) URL: <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&code=tl&case=63&k=c4&p3=0>

² European Court of Human Rights, Golder v. the United Kingdom judgment of 21 February 1975 // European Court of Human Rights Portal. URL: <http://www.echr.coe.int/echr>

вертикальне застосування по відношенню до норм національного права говорить Е. де Ветт¹, А. Тріндаді² (детальніше цю проблему розглянено у підрозділі, присвяченому принципам *jus cogens*).

Яке ж місце принципів сучасного міжнародного права, закріплених у формі міжнародно-правового звичаю, в ієрархії норм національного права? Розв'язання проблеми також варто шукати у визнанні національними правовими системами звичаєвих норм міжнародного права. Загальновизнаною тенденцією на сучасному етапі розвитку людства є визнання *de facto* державами звичаєво-правових норм міжнародного права, тоді як *de jure* нормативне закріплення визнання на національному рівні не отримало повсюдності. Зауважимо, що усі загальновизнані принципи міжнародного права мають звичаєво-правовий характер, що надає їм додаткових гарантій визнання у випадку відсутності відповідного міжнародного договірної їх признання. Так, закріплення загальновизнаних принципів у багатосторонніх, майже універсального охоплення договорах, визнається як дійсно чи мовчазно прийнятні усіма державами або переважною їх більшістю. Насамперед це стосується принципів, закріплених у Статуті ООН і ряді міжнародних договорів і конвенцій за участі великої кількості держав, які доповнені припущенням їх визнання шляхом міжнародно-правового звичаю. У цьому випадку розповсюдження дії норми-принципу пов'язане із суверенним правом держави визнавати її дію, беручи участь у договорі і не стаючи учасником усіх його положень. І, навпаки, ст. 41 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. забороняє відступ на локальній основі від загальновизнаних принципів, спрямованих захищати основи правопорядку та

¹ Wet E. de. The Prohibition of Torture as an International Norm of Jus Cogens and Its Implications for National and Customary Law // European Journal of International Law. 2004. № 15. P. 98-99. URL: <http://www.ejil.org/pdfs/15/1/349.pdf>

² Trinidad A. Jus cogens: the determination and the gradual expansion of its material content in contemporary international case-law. URL: <http://www.oas.org/dil/esp/3%20-%20cancado.LR.CV.3-30.pdf>

ефективність співпраці з метою зміцнення миру, прогресу та гуманності у рамках цілого співтовариства держав.

Питання взаємодії міжнародної та національної правових систем на основі загальновизнаних принципів, як правило, регулюється на конституційному рівні. Через відсутність єдності вирішення цього питання в Конституціях сучасного світу загальновизнаною є доктрина «дружнього ставлення», що має на меті забезпечення безконфліктної атмосфери співіснування національної правової системи із загальновизнаними принципами міжнародного права. Як правило, реалізація загальновизнаних принципів на національному рівні здійснюється безпосередньо, не потребуючи конкретизації у внутрішніх нормативних актах чи спеціальної інкорпорації. Отже, концепцію *прямої дії*, *безпосереднього застосування* міжнародних договорів дуже часто переносять на загальновизнані принципи міжнародного права як норми найвищого порядку в міжнародно-правовій і національно-правовій системах. У цілому законодавство і судова практика більшості держав світу при виникненні колізії між нормою-принципом загального міжнародного права і внутрішнім законом надають перевагу застосуванню загальновизнаних принципів міжнародного права. Зокрема, судова практика Швейцарії суворо дотримується правила, згідно з яким звичаєве міжнародне право діє в країні безпосередньо, а в судовій практиці Японії загальні норми міжнародного права користуються пріоритетом у застосуванні перед нормами національного законодавства.

Отже, на запитання про місце принципів сучасного міжнародного права в ієрархії норм національного права можна дати таку відповідь, яка ґрунтується на загальній тенденції у світі, що характеризується *дружнім ставленням* до загальновизнаних принципів міжнародного права, визнання за ними характеру пріоритетних норм у відношенні до національно-правових, спрощеного механізму реалізації. І хоча співвідношення загальновизнаних принципів і конституцій держав не завжди закріплює перевагу перших, однак зміст конституцій більшості держав і національна практика, як правило, підтверджує їхнє верховенство на національно-правовому рівні. Відсутність єдності у вирішенні цього питання

змушує шукати відповідь про місце принципів сучасного міжнародного права в ієрархії норм у міжнародному праві.

Загальновизнані принципи міжнародного права наділені особливою характерною рисою, яка відрізняє їх від інших норм у системі міжнародного права, – критерієм легітимності усієї міжнародної нормативної системи. За цією ознакою вони розташовуються на найвищому щаблі усієї системи міжнародного права, отримують юридичну обов'язковість і безумовність виконання, усі інші норми міжнародного права повинні знаходитись відповідно до його основних принципів.

Якщо порівняти систему національного та міжнародного права, то одразу помітною стає велика різниця, адже в сучасному міжнародному праві не існує жодного документа, який би чітко закріплював вичерпний перелік джерел міжнародного права чи будь-яку ієрархію норм міжнародного права. У доктрині міжнародного права, як правило, говорять про формальну ієрархію норм у зв'язку із розробленими концепціями норм *jus cogens*, *erga omnes* та зобов'язаннями Членів ООН за діючим Статутом ООН згідно зі ст. 103 останнього. Цим концепціям щодо сучасних принципів міжнародного права присвячені окремі розділи нашої роботи. Ієрархія норм, як аналог національній правовій системі, суперечить сутності міжнародного права, де суб'єктами права виступають як творці, так і виконавці та гаранті цих норм, тоді як у національному праві існує чіткий розподіл між законодавчою та виконавчою функціями суб'єктів. Виконання суб'єктами норм національного права не залежить від визнання їх суб'єктами національного права, тому міжнародне право та його ефективність на сучасному етапі напряму залежать від зацікавленості суб'єкта, його вольової ролі у дотриманні та визнанні основних принципів як запоруки мирного співіснування та розвитку усіх суб'єктів міжнародного співтовариства. Як результат, виявлення місця основних принципів сучасного міжнародного права не може впливати із піраміди норм на кшталт національного права.

На міжнародному рівні більш доречно говорити про ієрархію норм щодо вирішення конкретної ситуації, при якій

виявляється поступовість, підпорядкованість універсальним, загальновизнаним принципам-нормам положень локальних і регіональних норм. При цьому із чіткою впевненістю можна вести мову про ієрархію принципів міжнародного права, в якій звичайно найвищий щабель займатимуть принципи *jus cogens*, нижче будуть розміщені принципи договірної характеру. Комісія ООН з міжнародного права також розрізняє імперативні норми та обов'язкові норми і вказує на безумовний пріоритет і верховенство перших¹.

Тому в ієрархії норм міжнародного права формуються два основні рівні: найвищий – основні норми-принципи та нижчий – усі інші норми міжнародного права, які виводяться за критерієм визнання за ними юридичної сили. У рамках відносин чи спору між конкретними суб'єктами на найнижчій ланці будуть норми, які сторони обрали за імперативні для врегулювання власних двосторонніх відносин. Скоріше можна вести мову не про когентність таких норм, а про імперативність обов'язків, узятих на себе сторонами відносно одна до одної.

На думку Л. Алексідзе, «якщо підійти до питання з цього погляду, то можна уявити таку піраміду нормативних принципів і норм сучасного міжнародного права:

1. Основні принципи міжнародного права, визнані усіма державами світу як основоположні правила поведінки для усіх членів співтовариства держав.

2. Принципи, які регулюють основу поведінки держав в окремих галузях правової системи і які виражають головний зміст галузі.

3. Норми, які створюються державами для виконання і для конкретизації основних галузевих принципів загального міжнародного права.

4. Принципи і норми, які містяться у договорах і звичаях, що діють на локальному рівні і що не суперечать принципам і

¹ Dupuy P.-M. A Doctrinal Debate in the Globalisation Era: on the «Fragmentation» of International Law // *European Journal of Legal Studies*, 2007. Issue 1. P. 37. URL: http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/6839/EJLS_2007_1_1_2_Dup_EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y

нормам вищевказаних трьох категорій. Така градація дає можливість представити сукупність норм міжнародного права як струнку систему правил поведінки, ланки котрої сходять по мірі узагальненості і рівню юридичної сили від найбільш загальних і основоположних правил поведінки до більш детальних і конкретних за змістом правил, юридична сила котрих залежить від відповідності критеріям, встановлених вищими принципами і нормами»¹.

Будь-яка ієрархія потрібна для усунення суперечностей між її нормами. У міжнародному праві в цілому ієрархічні зв'язки менш значні, ніж у національному, та спрямовані на забезпечення кореляції функціонування підсистем, взаємодію її елементів, у жодному разі не применшуючи їх ролі у відповідних підсистемах. Дослідження ієрархічних зв'язків, а саме визначення місця і ролі кожного з елементів, дозволяє нам сформулювати два основних правила усунення колізій:

1) усі норми міжнародного права повинні підпорядковуватись основним принципам загального міжнародного права, тобто загальновизнаним принципам міжнародного права;

2) у разі колізій між нормами міжнародного права та загальновизнаними нормами міжнародного права, пріоритет повинен надаватися нормам загального міжнародного права, в тому числі в разі колізії між принципами та загальновизнаними принципами міжнародного права пріоритет надається останнім.

Перше правило, на думку М. Ушакова, нормативно закріплює ст. 103 Статуту: «Обов'язки, які не збігаються із загальновизнаними принципами міжнародного права, не можуть бути предметом договору. Ця загальновизнана норма міжнародного звичаєвого права закріплена у ст. 103 Статуту ООН»², тоді як друге правило може бути виведене із норми ст. 41 Віденської конвенції.

¹ Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (jus cogens). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С.306.

² Ушаков Н. А. Невмешательство во внутренние дела государств. Москва: Международные отношения, 1971. С.248.

Отже, загальновизнані принципи міжнародного права не є джерелом, а нормою міжнародного права, тому їх місце в міжнародному праві не може визначатися місцем джерела, в якому вони закріплені. Проблема ієрархії джерел не повинна ніяк впливати на визнання за загальновизнаними принципами міжнародного права вищої юридичної сили та верховенства, в якому б джерелі вони не знаходили своє закріплення. Сучасна тенденція визнання за міжнародним правом якостей *живого* права не дозволяє фіксувати певну ієрархію джерел, оскільки ця фіксація суперечитиме гнучкості міжнародно-правового регулювання. Така тенденція веде не до ієрархії джерел, а до набуття джерелами більшої ефективності та дієвості. У цьому аспекті все більшого значення набувають не норми *твердого* права, а норми *живого, м'якого* права, які повинні отримати нове значення при перезавантаженні ст. 38 Статуту МС ООН.

З розвитком сучасного міжнародного права його принципи отримують своє закріплення та визнання не тільки на міжнародному і національному рівнях, актуальним для сучасного сьогодення є існування та бурхливий розвиток наднаціонального правового рівня (правова система ЄС). Система загальних принципів права ЄС була побудована на основі загальновизнаних принципів міжнародного права, загальних принципах, притаманних правовим системам держав-членів, права прав людини та права ЄС. Зокрема, система загальних принципів права ЄС передбачає особливу категорію – принципи міжнародного права, які закріплюються в первинному праві ЄС, а з прийняттям Лісабонського договору їх роль значно підвищується. Отже, будучи визнаними в установчих договорах ЄС, принципи отримують примат у національно-правових системах держав-членів ЄС.

Такі норми покладають додаткову відповідальність на Україну в процесі імплементації норм права ЄС, зокрема за забезпечення та гарантування загальновизнаних принципів міжнародного права в українській національно-правовій системі.

Якщо примат міжнародного права не є остаточно розв'язаною проблемою та абсолютним визнанням на конституційному рівні в національному праві країн світу, то

в конституціях держав-членів ЄС, як правило, закріплюється примат права Євросоюзу (статті 63, 66, 67 Конституції Голландії, ст. 55 Конституції Франції, ст. 11 Конституції Італії, ст. 25 (а) Конституції Бельгії, ст. 24.1 Основного Закону ФРН, ст. 20 Конституції Данії тощо). Такий пріоритет права Євросоюзу передбачає, що будь-які акти законодавчої, виконавчої або судової влади держав-членів, включаючи й положення національних конституцій, прийняті як до вступу в дію положень права Євросоюзу, так і ті, що можуть бути прийняті пізніше, не повинні застосовуватись, якщо вони суперечать положенням права Євросоюзу.

Зважаючи на звичаєво-правову природу принципів міжнародного права, важливим є момент, що установчі договори про ЄС не регулюють питання щодо взаємовідносин між загальним звичаєвим правом і правом Євросоюзу, однак, враховуючи важливу роль звичаю як джерела міжнародного права, Суд ЄС, як правило, не надає міжнародному звичаєвому праву статусу, нижчого від договірної. Пріоритет міжнародного звичаєвого права вже був підтверджений Судом ЄС у своєму рішенні у справах 21-24/72 *International Fruit Co.* [1972], коли він заявив, що Співтовариство повинно поважати загальне міжнародне право, яке регулює юрисдикцію держав у відкритому морі¹.

Євросоюз повинен забезпечити належне виконання своїх міжнародних зобов'язань по забезпеченню та гарантуванню принципів міжнародного права шляхом імплементації міжнародно-правових актів як на міжнародному рівні, так і на рівні Євросоюзу. Основними формами імплементації норм-принципів міжнародного права у правопорядку Євросоюзу є інкорпорація та відсилка. Шляхом інкорпорації, як нами вказано вище, у право Євросоюзу були включені основні принципи міжнародного

¹ Європейське право: Право Європейського Союзу: підручн. У трьох кн.. / за заг. Ред.. В.І.Муравйова. К.: Ін Юре, 2015. / Кн.. перша. Інституційне право Європейського Союзу / В.І. Муравйов, О.М. Шпакович, О.М. Лисенко, О.В. Святун. К.: Ін Юре, 2015. С.190.

права. Шляхом відсилки у правопорядок Євросоюзу введені важливі положення міжнародно-правових актів у галузі захисту прав людини. Так, у своєму рішенні у справі 4/73 Nold 1974 Суд ЄС посилався на Європейську конвенцію із захисту прав людини 1950 р. А в рішенні у справі 36/75 Rutili 1975 року Суд ЄС посилався не тільки на положення цієї Конвенції, але й на додатковий протокол до неї. Нарешті, Договір про Євросоюз закріпив таке: «Основні права, як вони гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод і як вони впливають зі спільних для держав-членів конституційних традицій, входять до загальних принципів права Союзу» (ст. 6.3)¹. Отже, принцип захисту прав людини шляхом відсилки до Конвенції 1950 р. та загальних принципів права, передбачених конституційними традиціями держав-членів, стали складовою частиною права ЄС.

Важливим моментом для гарантування принципів міжнародного права для України сьогодні є Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, у якій сторони домовилися сприяти дотриманню всіх принципів і положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), зокрема Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року, заключних документів Мадридської та Віденської конференцій відповідно 1991 та 1992 років, Паризької хартії для нової Європи 1990 року, Загальної декларації прав людини ООН 1948 року та Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Стаття 2 Угоди закріплює повагу до демократичних принципів, прав людини та основоположних свобод, як визначено, зокрема, у згаданих вище документах міжнародного характеру, а також повагу до принципу верховенства права, які повинні формувати основу внутрішньої та зовнішньої політики сторін і є основними

¹ Європейське право: Право Європейського Союзу: підручн. У трьох кн.. / за заг. Ред.. В.І.Муравйова. К.: Ін Юре, 2015. / Кн.. перша. Інституційне право Європейського Союзу / В.І. Муравйов, О.М. Шпакович, О.М. Лисенко, О.В. Святун. К.: Ін Юре, 2015. С.190.

елементами цієї Угоди. Стаття 1 Угоди в якості однієї із цілей закріплює сприяння й зміцнення миру та стабільності у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року, а також цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 року.

Отже, важливим моментом у гарантуванні принципів міжнародного права Україною є не тільки нормативне конституційне забезпечення визнання і гарантування їх уцілому, а й у рамках європейської інтеграції нашої держави. У процесі імплементації права ЄС до української правової системи варто враховувати, що складовою права ЄС є також принципи, до яких належать, зокрема, принципи Статуту ООН і міжнародного права (ст. 21 ДЕС). Держави, які бажають вступити до ЄС, повинні поважати цінності Союзу і взяти на себе зобов'язання запроваджувати їх у життя (ст.49 ДЕС). А Договір про функціонування ЄС, підтвердивши бажання держав-членів співтовариства забезпечити майбутнє процвітання заморських країн згідно з принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй (Преамбула), наклав на ЄС зобов'язання керуватися у своїй діяльності основними принципами міжнародного права. Актуальним для визначення місця та його значення для забезпечення ефективного гарантування принципів міжнародного права є проблема верховенства права ЄС над національною правовою системою держав-членів ЄС. Зокрема, відтворення норми ст. 38 Статуту ООН знаходимо на наднаціональному рівні у ст. 340 ДФЕС, яка закріплює відповідальність інститутів ЄС згідно з принципами, спільними для правових систем країн-членів.

Важливу роль у забезпеченні правової визначеності принципів міжнародного права у правовій системі ЄС відіграє Суд ЄС, якому належить виняткова компетенція у визначенні змісту принципів міжнародного права при визнанні їх загальними в ЄС. Будучи зафіксованими в установчих договорах ЄС, загальні принципи міжнародного права набувають прямої дії в національно-правових системах держав-членів завдяки концепції *прямої дії* установчих договорів, розробленої Судом ЄС.

Така наднаціональна дія слугує додатковою гарантією

закріплення принципів і можливого заповнення прогалин в національно-правових системах, де відсутнє визнання принципів міжнародного права на конституційному рівні. Крім того, зважаючи на визнання загальних принципів міжнародного права у праві ЄС як базисних норм для функціонування ЄС у цілому та повага принципів міжнародного права при регулюванні аналогічних відносин на наднаціональному рівні, свідчить про їх особливе місце та пріоритет в правовій системі ЄС.

Аналіз поглядів і нормативного регулювання співвідношення національної, наднаціональної та міжнародної правових систем дозволяє зробити остаточний висновок про те, що місце сучасних принципів міжнародного права на всіх трьох рівнях не втрачає свого базисного значення, а, навпаки, отримує взаємовизнання їх як критерію для якісної взаємодії завдяки спільному усуненню колізій між різними рівнями правових систем у питанні загальновизнаних принципів міжнародного права.

3.2. Правові особливості норм *jus cogens*

У міжнародному праві не існує єдиного визначення поняття *jus cogens*, ні в доктрині, ні в практиці немає й нормативного його визначення. Нагадаємо, що в міжнародних документах категорія *jus cogens* уперше закріплена в 1969 році у Віденській конвенції про право міжнародних договорів, де у ст. 53 зафіксовано, що імперативною нормою визнається та, відступ від якої міжнародним співтовариством недопустимий. Отже, ні визначення, ні критеріїв для визначення, ні переліку таких норм у позитивному міжнародному праві немає. Приклади знаходимо у Коментарях до проекту статей про відповідальність держав за міжнародно протиправні діяння, де КМП у 2001 році навела як зразки норм *jus cogens*: «заборона агресії, рабства і работоргівлі, геноциду, расової дискримінації і апартеїду, катувань (як вони визначені в Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарань, прийняті 10 грудня 1984 року), основні норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються у збройному конфлікті, і право на

самовизначення»¹.

У теорії *jus cogens* існує припущення ототожнення його із *international public order* як системи основоположних принципів міжнародного права. Таке ототожнення іноді здійснюють за прикладом внутрішньодержавного аналогу (*ordre public*, *public policy*), як норм, що стоять над волею держав, що і є причиною протиріч у визнанні інституту *jus cogens* у міжнародному праві, вказуючи на його вторгнення у міжнародно-правову систему, яка не має ні єдиного законодавчого органу, ні обов'язкової судової юрисдикції. Варто згадати, що поява ідеї міжнародного публічного порядку історично з'явилася не так давно. Перші коментарі², що містили таку ідею, появляються у першій половині XIX ст. у працях послідовників політичної філософії Канта, Гегеля та іноді Шеллінга. Однак, визнаючи існування в міжнародному праві інституту *international public policy*, не варто ототожнювати його із *jus cogens*. На обґрунтування такої позиції можна навести ряд аргументів. Якщо метою *international public policy* є захист усієї системи міжнародно-правового регулювання насамперед від порушень національно-правовими системами, то *jus cogens* спрямований на встановлення межі від порушень загального міжнародного права локальними договорами, як це впливає з аналізу норми ст. 53 Віденської Конвенції. Одним із перших, хто висунув ідею про прямий вплив принципів *jus cogens*, була Е. де Ветт, яка вважала, що «норми, які можуть анулювати навіть норми міжнародного договору, мають прямий вплив на національне право, в тому

¹ Проекти статей про відповідальність держав, коментарі до ст. 40, пункти 4-6, Офіційні звіти Генеральної Асамблеї, 56 сесія (A/56/10). URL: <http://www.un.org>

² D. ALLAND, "De l'ordre juridique international", *Droits*, Oct. 2002, pp. 79-101; J.L. HALPERIN, "L'apparition et la portée de la notion d'ordre juridique dans la doctrine internationaliste du XIXème siècle", *Droits*, Oct. 2001, pp. 41-51; N. LUHMANN, "L'unité du système juridique", *Archives de philosophie du droit*, 1986, pp. 163-188. For a historical overview of German public law theory, the indispensable work is that of M. STOLLEIS, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, München, 1992, particularly Vol. 2. See also J.F. KERGEVAN, "L'Etat après Hegel: Le dépassement social et politique", in S.GOYARD-FABRE, *L'Etat moderne, 1715-1848*, Paris, Vrin, 2000 – pp. 294-ff.

числі на внутрішні дії держав і їх представників»¹. Її думку підтримав А. Тріндаді² щодо вертикального напрямку впливу принципів *jus cogens* на національні правопорядки, зокрема щодо заборони катувань. Такий вертикальний вплив може свідчити про вертикальний зв'язок та побудову системи норм *jus cogens* і міжнародного публічного порядку на основі загальних принципів міжнародного права. У практиці міжнародного та національного правосуддя існують непоодинокі приклади застосування та відповідне визнання імперативних норм *jus cogens*, у тому числі і принципів міжнародного права, як норм, що мають особливий характер по відношенню до інших норм як міжнародного, так і національного рівня. Спробу визнати пряму дію норм *jus cogens* у практиці міжнародного правосуддя було здійснено у рішенні МТКЮ по справі *Furundzija*, де вказується, що порушення імперативної норми про заборону тортур здійснює вплив не лише на відносини між державами, а й на індивідуальному рівні: «... На рівні між державами це є підставою для позбавлення правомірності будь-якого законодавчого, адміністративного або судового акта, що дозволяє тортури»³. Підтвердженням такого вертикального впливу на національний правопорядок є нормативне закріплення, наприклад, у Конституції Швейцарії в ст. 139 (2) норми, що забороняють прийняття національних законів, які протирічать нормам *jus cogens*⁴. Зазначимо, що і в Україні також

¹ Wet E. de. The Prohibition of Torture as an International Norm of Jus Cogens and Its Implications for National and Customary Law // European Journal of International Law. 2004. № 15. P. 98-99. URL: <http://www.ejil.org/pdfs/15/1/349.pdf>

² Trinidad A. Jus cogens: the determination and the gradual expansion of its material content in contemporary international case-law. URL: <http://www.oas.org/dil/esp/3%20-%20cancado.LR.CV.3-30.pdf>

³ Prosecutor v. Furundzija. № IT-95-17/1-T10. Trial Chamber. Judgment. 10 December 1998. URL: <http://www.icty.org/x/cases/furundzija/tjug/en/fur-tj981210e.pdf>; Mazzeo and others. Corte Suprema de Justicia de la Nacion. 13 July 2007. Recourse of Cassation and unconstitutionality, M 2333 XLII; ILDC 1084.

⁴ Burka G. de. The European Court of Justice and the international legal Order // Harvard International Law review. 2009. Vol. 51. № 1. P. 31-40. URL: http://www.harvardilj.org/wp-content/uploads/2010/09/HILJ_51-1_deBurca.pdf. P. 31-40.

зроблено першу спробу до підтвердження прямої дії принципів *jus cogens* (принципу поваги прав людини): «Як норми прямої дії підлягають застосуванню судом, зокрема, норми міжнародних договорів України, які закріплюють права людини та основоположні свободи»¹. Усе це свідчить про єдність основоположних принципів міжнародного права як базису міжнародного публічного порядку.

Зв'язок *jus cogens* і міжнародного публічного порядку полягає в тому, що базисом для обох інститутів також виступають загальновизнані принципи міжнародного права як критерій легітимності усіх норм. Так, Х. Лаутерпахт вважав, що «запропонована ним недійсність договору впливає з «невідповідності таким вищим принципам міжнародного права, які можуть розглядатися конститутивними принципами міжнародного публічного порядку», особливий характер в *international public policy*, принципи котрого не обов'язково повинні бути кодифіковані чи викристалізовані – вони можуть виражати норми міжнародної моралі, настільки незаперечні, що міжнародний трибунал буде вважати їх за складову частину принципів, загальновизнаних цивілізованими державами»². При розробці Віденської конвенції про право міжнародних договорів також розглядалася проблема співвідношення *jus cogens* та *international public policy*. Однак у кінцевому результаті, вказуючи на невизначеність поняття публічного порядку, КМП відмовилась від ототожнення норм *jus cogens* і публічного порядку та посилянь на моральні принципи та віднесла норми *jus cogens* до галузі позитивного права, а саме загальновизнаних норм, закріплених у міжнародно-правових звичаях чи багатосторонніх договорах. Тому ст. 53 не робить акценту на ціннісному, моральному аспекті *jus cogens*.

¹ Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: Постанова Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>

² Lauterpacht H. *Private Law Sources and Analogies of International Law: With Special Reference to International Arbitration*. The Lawbook Exchange, Ltd., 2002. P. 39.

Сучасний етап розвитку міжнародного права свідчить про те, що позитивно-правове бачення норм *jus cogens* вказує на нагальну потребу вдосконалення існуючих та утворення нових механізмів гарантування та здійснення у міжнародно-правовому регулюванні. Природно-правовий характер норми *jus cogens*, їх моральна основа – імперативи розуму та моралі – набувають усе ширшого значення при визнанні за нормою чи принципами міжнародного права характеру когентності.

Виникнення поняття *jus cogens* пов'язують із інкорпорацією норм римського права у національні правові системи, зокрема на прикладі ст. 6 Кодексу Наполеона 1806 року, а також нормативним їх закріпленням у міжнародному праві у Віденській конвенції 1969 року.

У теорії міжнародного права можна простежити зв'язок *jus cogens* і *comitas gentium* (добрими звичаями), зокрема *jus cogens* застосовуються на підґрунті добрих звичаїв, тобто мають морально-правовий та природно-правовий критерії.

У міжнародному праві міжнародний публічний порядок ґрунтується на загальновизнаних принципах міжнародного права у нерозривному зв'язку із принципом справедливості *bona fides* та *comity*, що надає нормам ознак *jus cogens* у кожному конкретному випадку органами міжнародного правосуддя (згадаємо наведені нами у розділі 1 приклади рішень МС, ЄСПЛ щодо застосування принципу справедливості). Так, у справі *Germany v. Italy* 2012¹, вказувалося, що в разі збройного конфлікту забороняється вбивство мирних жителів на окупованій території, депортація мирного населення для рабської праці та депортація військовополонених для рабської праці. Ці норми визнаються як *jus cogens*.

М. Соул узагалі вказує та доводить, що практика окремих думок суддів МС ООН може бути доказом наявності у норми характеру *jus cogens*² поряд із посиланням на такий характер у

¹ Jurisdictional Immunities of the State (*Germany v. Italy: Greece intervening*) URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/143> (дата звернення: 11.03.2018)

² Saul M. Identifying Jus Cogens Norms: The Interaction of Scholars and International Judges // *Asian Journal of International Law* / FirstView Article. May 2014. pp 1-29. Second report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special

міжнародних прецедентах, оскільки останні ґрунтуються на вивченні докорінної доктринальної позиції з конкретного питання.

У цьому ракурсі твердження важливе для розгляду справи у міжнародних інстанціях про агресію Росії проти України, зокрема в авторитетних працях О. Задорожного, де автор ґрунтовно доводить конкретні випадки порушення усіх принципів міжнародного права і злочинів Росії проти України та міжнародного співтовариства в цілому¹.

Теорія *jus cogens* не має універсального визнання в доктрині міжнародного права. З цього приводу думки вчених розділилися на кілька таборів. У праці, присвяченій проблемі *jus cogens*, Л. Алексідзе доводить, що «одні (К. Марек, Ш. Руссо, П. Петер, Я. Броунлі, Я. Старк, І. Сінклер, Ж-П. Жак) визнають такі норми, однак їх кристалізацію вважають зайвою, інші (Г. Кельсен, П. Гугенхайм, Г. Шварценбергер, А. Серени, Г. Морелі, І. Штуцкий, Т. Мінагава, Р. Монако) заперечують існування таких норм, посиляючись на відсутність універсальних законодавчих і судових інстанцій на міжнародному рівні, що здатні наділити норми імперативною

Rapporteur The origin of international responsibility// YILC 1970 Volume II. P.177-199. URL:http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1970_v2.pdf (дата звернення: 11.03.2018)

¹ Олександр Вікторович Задорожний: біобібліографічний покажчик / уклад. Зубченко Н. І., Іванійчук Т. Ю., Льовін А. В.; наук. ред. Короткий Т. Р. Київ-Одеса: Фенікс, 2017. 40 с.; Задорожний О. В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 687с.; Задорожний О.В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації, 1991-2014: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 959с.; Задорожний О.В. Анексія Криму – міжнародний злочин: монографія. Київ: К.І.С., 2015. 572 с.; Задорожний О.В. Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації: монографія. Київ: К.І.С., 2016. 559 с.; Задорожний А. В. Российская доктрина международного права после аннексии Крыма: монография. Киев: К.И.С., 2015. 143 с.; Задорожний О. В. Оправдать любой ценой. Агрессивная война Российской Федерации против Украины и трансформация российского видения международного права: монография. Киев: К.И.С., 2016. 455с.

силою навіть через відсутність її визнання зі сторони окремих держав»¹.

Якщо на національному рівні юридично обов'язкові норми чітко визначені у нормативних актах національно-правової системи і виходять від єдиної законодавчої влади, не залежать від волі суб'єктів правозастосування, в тому числі і судових інстанцій, для всіх суб'єктів права в однаковій мірі, то в міжнародному праві особливу роль у наділенні норм обов'язковим характером відіграють самі суб'єкти міжнародного права. Крім того, варто звернути увагу, що в національному правопорядку більшість норм є обов'язкового характеру, тоді як у міжнародному праві, за відсутності єдиного законодавчого органу, кількість норм рекомендаційного характеру займає значну частку правового масиву. Кожен суб'єкт міжнародного права зобов'язаний індивідуальним колом міжнародно-правових зобов'язань, за винятком загальновизнаних обов'язкових норм, які прийнято називати в міжнародній доктрині імперативними нормами.

Прибічники *jus cogens* звертають увагу на загальновизнаність таких норм, як на основну їх ознаку, що полягає в узгодженості воль держав з конкретного питання. У такому ракурсі проблема *jus cogens* нагадує міжнародний консенсус, що набуває рис імперативності, захищаючи за допомогою норм *jus cogens* власні інтереси, як єдино можливий шлях захисту в глобальному вимірі.

І лише окрема група імперативних норм отримує статус норм *jus cogens*, існування яких є вимогою забезпечення загальнолюдських інтересів і мирного розвитку міжнародного співтовариства.

Комісія з міжнародного права вказує на договірну природу норм *jus cogens* відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. і відкидає ідею тотожності *jus cogens* та *international public policy*.

¹ Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С. 199-206.

Дискусійність проблеми *jus cogens* у міжнародному праві полягає у змішуванні понять юридична сила (порушення) та ступінь обов'язковості (відступ), де за юридичною силою норми поділяються на юридично обов'язкові та рекомендаційні, а за ступенем обов'язковості на імперативні та диспозитивні. За порушення юридично обов'язкової міжнародної норми настає відповідальність і застосування санкцій, тоді як відступ від такої диспозитивної норми порушенням не є. Важливим моментом є те, що юридично обов'язкові норми для усіх суб'єктів міжнародного права прийнято називати *jus cogens*, або імперативні. Однак, на нашу думку, норма *jus cogens* і норма обов'язкова в міжнародному праві не є тотожними поняттями, саме тому такий термін не застосовується для позначення норм у національних правопорядках.

Норма *jus cogens*, згідно із трактуванням ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, – імперативна норма *загального* міжнародного права є нормою, що приймається і визнається *міжнародним співтовариством держав у цілому* як норма, відхилення від якої *недопустиме* і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, яка носила б такий же характер.

1. Якщо принцип *когентний*, то, відповідно до цієї норми, – є загальновизнаний принцип загального міжнародного права (і тут не повтор терміна загальний), відхилення від положення якого неможливе, і може бути змінений лише усім міжнародним співтовариством *в цілому* (ні двох-, ні багато-, ні регіональними договорами).

2. Якщо принцип обов'язковий, але не когентний, то: це принцип не обов'язково загального міжнародного права (галузевий принцип заборони застосування економічної сили);

не обов'язково загальновизнаний (регіональні принципи можуть бути імперативними, наприклад принцип пропорційності в праві ЄС);

може передбачати відхилення при двох-, багато- чи регіональному узгодженні сторонами договору, в якому він закріплений.

3. На нашу думку, усі принципи загального МП обов'язкові, але не всі вони когентні. Наприклад, принцип непорушності державних кордонів, який вважають регіональним, і передбачає можливість відхилення у добровільному договірному порядку зміни лінії кордону.

4. Аналогічно не всі загальновизнані принципи когентні, оскільки не всі з них є принципами загального міжнародного права.

Отже, на визнання когентними можуть претендувати норми чіткого набору трьох ознак (загальний характер, загальновизнаність як *jus cogens*, неприпустимість відступу у договірному порядку), закріплених, зокрема, у згаданій конвенції.

Напевно, що віднесення до *jus cogens* тільки загальновизнаних принципів міжнародного права неправильне з погляду звуження сфери дії критерію когентності. Якщо усі принципи загального міжнародного права є нормами найвищої юридичної сили, то за ступенем юридичної обов'язковості не всі з них володіють ознакою когентності. Наприклад, *pacta sunt servanda* є загальновизнаним принципом-нормою, що дозволяє відступ і створення нових норм поведінки між сторонами договору, які не зачіпають інтереси третіх осіб та не порушують інші імперативні норми-принципи. Принцип *pacta sunt servanda* є критерієм легітимності усіх норм, не тільки норм *jus cogens*, обов'язковість виконання зобов'язань висувається не тільки щодо імперативних, а й до диспозитивних норм, як універсальних, так і локальних договорів, а отже, має різну суб'єктну визначеність. Отже, *pacta sunt servanda* забороняє відхилення від зобов'язань сторонами договору, а тому, не може вважатися принципом *jus cogens*. Таке бачення, однак, не є загальновизнаним, зокрема у практиці міжнародного правосуддя відомий прецедент визнання за принципом сили *jus cogens*. Так, у справі Південного Кузбасу від 8 квітня 2013 року¹ суд

¹ Постановление Большой коллегии Суда Евразийского экономического сообщества от 8 апреля 2013 года по заявлениям ОАО «Угольная компания «Южный Кузбасс» о разъяснении и исполнении решения Коллегии Суда Евразийского экономического сообщества от 5 сентября 2012 г. по делу по

ЄврАзЕС посилався на імперативний характер принципу *pacta sunt servanda*. Звичайно, що такий висновок суду ґрунтується на досить поширеному в пострадянській доктрині твердженні, яке визнавало усі основні принципи міжнародного права нормами *jus cogens* і крім того, малася на увазі юридична сила принципу, а не його ступінь обов'язковості.

Проблема обов'язковості перебуває поза простором ієрархії норм, яка, як сказано вище, не враховує специфіку міжнародно-правового регулювання при технічному перенесенні ієрархії норм із національно-правової системи. Обов'язкові норми-принципи можуть бути виявлені на рівні загального міжнародного права і на галузевому рівнях, а тому не збігаються із кристалізацією норм за рівнями юридичної сили, де один рівень – нижчий підпорядковується більш вищому рівню. Наприклад, принцип співпраці у справах підтримання миру та безпеки (ст.11 Статуту ООН) можна з упевненістю назвати обов'язковим принципом, він має загальний характер через особливу суспільну важливість і соціальну необхідність, при регулюванні усіх сфер міжнародного співробітництва набуває характеру *jus cogens*.

Досить суперечлива думка про ототожнення загальних принципів міжнародного права та норм *jus cogens*. Несумісність можна простежити за рядом ознак. Якщо основною функцією норм *jus cogens* є обмеження правотворчої функції суб'єктів міжнародного права шляхом заборони відступу від норм *jus cogens* на договірній основі, то основною функцією принципів міжнародного права – критерій легітимності усіх міжнародно-правових норм. Крім того, у співвідношенні «порушення» (*violation*) і «відступ» (*derogation*), принципи не завжди є нормою *jus cogens*, оскільки в окремих випадках допускають свободу договірної зміни сформульованого розпорядження, тоді як усі норми *jus cogens* відкидають такі зміни у рамках взаємної угоди.

заявленню ОАО «Угольная компания «Южный Кузбасс» об оспаривании пункта 1 Решения Комиссии Таможенного союза от 17 августа 2010 г. № 335 «О проблемных вопросах, связанных с функционированием единой таможенной территории, и практике реализации механизмов Таможенного союза» URL: <http://sudevrazes.org/main.aspx?guideq20791.html>

Роль норм *jus cogens* у міжнародному праві має більш обмежений характер, оскільки основні принципи міжнародного права є критерієм легітимності у ширшому сенсі. Якщо норми *jus cogens* є критерієм легітимності договірних норм, то принципи – це не тільки критерій правотворчості, а й критерій правомірної міжнародно-правової поведінки. Такі міркування приводять нас до висновку, що не усі принципи міжнародного права когентні.

Наприклад, принцип територіальної цілісності не буде порушуватися у випадку добровільної уступки частини території, в тому числі в договірному порядку. Аналогічно не буде порушенням принципу суверенної рівності укладення договору про створення федерації чи конфедерації, або делегування ряду суверенних повноважень наддержавному утворенню, наприклад, ЄС. А, отже, такі принципи не можуть мати характеру когентності. Особливий статус має принцип *pacta sunt servanda*, який не забороняє в договірному порядку відступу від попередніх договірних зобов'язань чи навіть у силу зміни обставин, крім того, такий принцип розповсюджується не тільки на норми *jus cogens*, а на всі взяті на себе державою міжнародні зобов'язання, які повинні добросовісно дотримуватись.

Окремою є ситуація щодо принципу самовизначення народів, який не дозволяє відступ шляхом відмови від права вирішувати свою долю, права, котрим володіє кожний політично організований народ, який бореться за самовизначення, навіть у договірному порядку, що свідчить про когентність їхнього принципу.

Проте, у низці випадків принципи, які і не мають ознак когентності, можуть вважатися такими, що порушуються, якщо протиправні дії спрямовані на порушення імперативного принципу і нерозривно пов'язані з ним. Наприклад, договір про зміну територіальної цілісності, нав'язаний іншій стороні силою, буде незаконним через порушення принципу незастосування сили чи погрози силою.

Отже, не всі основні принципи міжнародного права когентні, і не всі імперативні норми є принципами. У цьому

випадку не можна змішувати поняття «рівень юридичної сили» та «ступінь обов'язковості» в процесі їх нормоутворення. Безперечно, загальні принципи міжнародного права мають найвищий рівень юридичної сили, однак за ступенем обов'язковості можуть бути як імперативними, так і диспозитивними. Тоді як тільки ті норми *jus cogens*, що є принципами, набувають найвищої юридичної сили, і завжди є імперативними.

Зауважимо, що сферою для виявлення норм *jus cogens* можуть бути і основні принципи міжнародного права, і галузеві принципи міжнародного права, які мають загальний характер. Це ще одне підтвердження того, що проблема імперативних принципів *jus cogens* не вкладається в ієрархію норм міжнародного права, яка б замінювала норми вищої юридичної сили нормами підпорядкованими. Деякі автори взагалі вважають, що «джерелом норм *jus cogens* є тільки загальні принципи права чи разом з іншими джерелами і загальними принципами права»¹. Отже, ряд принципів отримують когентність на рівні з іншими нормами міжнародного права на основі спільних критеріїв ідентифікації.

Крім того, ознаки когентності можуть набувати і загальні принципи права, що визнані на міжнародному рівні. Приклади визнання за загальними принципами характеру *jus cogens* знаходимо у практиці Міжамериканської комісії з прав людини: «принцип рівності перед законом, рівний захист правом, принцип не дискримінації належать до *jus cogens*, оскільки юридична структура національного і міжнародного публічного порядку базується на них, вони є фундаментальними принципами, що пронизують усе право»². Зокрема, суддя МС ООН А. Трінідаді вказував: «*jus cogens* – це норми, визначені

¹ Barberis J. La liberté de traiter des États et le *jus cogens* // URL:<https://docplayer.fr/29648607-La-liberte-de-traiter-des-etats-et-le-jus-cogens-julio-a-barberis.html> P.44-45.

² Saul M. Identifying *Jus Cogens* Norms: The Interaction of Scholars and International Judges // Asian Journal of International Law / FirstView Article. May 2014. pp 1-29. Second report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur The origin of international responsibility// YILC 1970 Volume II. P.179.

загальними принципами права, що закріплюють загальні та вищі цінності, які належать усій міжнародній спільноті в цілому, *jus cogens* визначає етичний зміст для нового *jus gentium*, міжнародного права людства»¹. Такий особливий критерій ідентифікації не визначається природно, а шляхом загальновизнаності імперативного характеру за принципом переважною більшістю держав, завдяки аналізу практики держав у процесі міжнародного правосуддя. На нашу думку, набуття загальновизнаним принципом міжнародного права сили *jus cogens* не відокремлює його на окремий щабель, а лише отримує додатковий механізм його забезпечення, що полягає в обмеженні правотворчої діяльності однієї чи декількох держав відступати від принципу *jus cogens* у договірному порядку і накладає на держави абсолютні обов'язки, які забороняють їхнім урядам відмовлятися від основних прав свого народу та вимагають неухильного дотримання поваги та захисту прав людини.

У доктрині міжнародного права також існує проблема ототожнення *jus cogens* із принципами, закріпленими у Статуті ООН та Декларації про принципи. Зауважимо, що учених-міжнародників, які підтримують таке ототожнення, переважна більшість.

Нормативного визначення чи вказівки на ті принципи, які є імперативними, а які не мають ознак когентності, в сучасному міжнародному праві немає. Однак поширюються думки про те, що норми Статуту ООН, у тому числі і принципи, як єдиного універсального документу є імперативними. Проте, «в самому Статуті ООН немає прямого посилання на когентність усіх його норм чи частини з них. Стаття 103 Статуту, як відомо, не наділяє когентністю його положення. Тому положення статті 103 Статуту при визначенні когентності конкретного принципу можуть братися до уваги на рівні з іншими доказами, але самі по собі положення цієї статті не можуть бути достатнім підґрунтям

¹ Separate opinion of judge Cancado Trindade «Belgium v. Senegal»: note 2 at 158. URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/144/144-20120720-JUD-01-04-EN.pdf>

для наділення когентністю»¹. Крім того, нормативним визнанням когентності ряду принципів міжнародного права, зокрема тих, які стосуються дружніх відносин і співробітництва держав, закріплених у Статуті ООН, є Декларація про принципи 1970 р. Декларація наділяє закріплені в ній принципи обов'язковою силою в рівній мірі і, як указано в самій Декларації, «при тлумаченні і застосуванні вказані вище принципи є взаємопов'язаними і кожний принцип повинен розглядатися у контексті усіх інших принципів»². На нашу думку, вони не в рівній мірі когентні.

На думку Р. Боброва, основні принципи міжнародного права, які зафіксовані у Статуті ООН, є «фундаментальними нормами міжнародного права сучасної епохи» – «критерієм законності інших норм»³. У цьому випадку мова знов іде про Преамбулу та статті 1-шу і 2-гу Статуту ООН.

І. Діакону відносить до імперативних норм заборону вдаватися до сили чи загрози силою у міжнародних відносинах, тобто звертатися до положення Статуту ООН, яке зафіксоване у п. 4 ст. 2⁴.

В. Паул невпевнений у тому, що Статут ООН містить окремі положення, які є нормами *jus cogens*, але їх установлення, на його думку, потребує уважного підходу. До імперативних норм він зараховує положення ст. 2 Статуту. Слабкою стороною Статуту ООН В. Паул вважає відсутність у ньому спеціального застереження, яке робить недійсними норми

¹Шестаков Л. Н. Императивные нормы в системе современного международного права. Москва: Изд-во МГУ, 1981. С.93-94.

² Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569

³ Бобров Р. Л. Современное международное право. Объективные предпосылки и социальное назначение. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1962. С.73, 77.

⁴ Шестаков Л. Н. Императивные нормы в системе современного международного права. Москва: Изд-во МГУ, 1981. С.95.

міжнародного права, що суперечать положенням Статуту¹.

А. Магарасевич відносить до норм *jus cogens* Преамбулу і статті 1 та 2 Статуту, а також частини VI і VII статті 55, 56, 73 Статуту ООН².

Х. Уолдок у другій частині ст. 13 свого проекту наводить приклади договорів, які є недійсними у супереч нормам. Одним з пунктів цього списку є «використання сили чи погроза силою у супереч з принципами Статуту ООН»³. Окрім того, він спеціально підкреслив, що не вважає усі принципи Статуту нормами *jus cogens*, «оскільки не всі вони володіють імперативним характером»⁴.

Е. Сюї вважав, що Статут ООН «також містить окремі принципи, які, безперечно, належать до категорії абсолютних принципів *jus cogens*»⁵.

А. Фердрос відносить до окремої групи норм *jus cogens*, які є у Статуті ООН, положення відносно використання сили. Він нарахує три такі норми. Перша норма зобов'язує держави утриматися у своїх міжнародних відносинах від використання сили чи погрози силою, за винятком випадків індивідуальної чи колективної оборони. Друга норма стосується зобов'язання держав вирішувати свої спори мирним шляхом. Третя норма зобов'язує членів ООН надавати Організації допомогу в усіх її діях, які приймаються відповідно до Статуту ООН, і утриматися від надання допомоги будь-якій державі, проти якої

1 Paul V. The Legal Consequences of Conflict between a Treaty and an Imperative Norm of General International Law (*Jus Cogens*). OZÖR. № 21. Wien, 1971. P.40.

² Шестаков Л. Н. Императивные нормы в системе современного международного права. Москва: Изд-во МГУ, 1981. С.95.

³ Second report on the law of treaties, by Sir Humphrey Waldock, Special Rapporteur // Yearbook of International Law Commission. 1963, vol. 2. P. 52.

⁴ Second report on the law of treaties, by Sir Humphrey Waldock, Special Rapporteur // Yearbook of International Law Commission. 1963, vol. 2. P. 52.

⁵ Suy E. The Concept of *Jus Cogens* in Public International Law // The Question of *Jus Cogens* in International Law: papers and proceedings II/ Carnegie Endowment for International Peace, Conference on International Law, Lagonissi (Greece), April 3-8, 1966, Geneva: Carnegie Endowment for International Peace (European Centre), 1967. P. 73.

здійснюються акції превентивного чи примусового характеру¹.

Х. Ролін вважає, що Статут ООН містить хоча б три види норм *jus cogens*, а саме: норми, які забороняють агресивну війну; норми, які відносяться до управління несамокерованими територіями; норми, які відносяться до прав людини².

Формула, запропонована Р. Аго, полягає в тому, що не усі принципи Статуту ООН є когентними, а з іншої сторони, не усі норми *jus cogens* зібрані у Статуті ООН. Виходячи з цього, дана формула цілком правильно відображає таке положення³.

Jus cogens – це загальнообов'язкове право, яке не є вічним і незмінним, воно може бути змінене спільною волею усього співтовариства. Таке загальнообов'язкове право повинно бути узгоджене із основними принципами міжнародного права як основним критерієм легітимності.

Вважаємо, що ототожнення *international public policy* із позитивним міжнародним правом сьогодні втрачає своє абсолютне значення, як і висунення на перший план обов'язковості норм на основі дводжерельності міжнародного права на користь мультиджерельності, де юридична сила норм міжнародного права визначається не джерелом формальної визначеності, а соціальною значимістю норм, які в них закріплюються.

Непохитною тезою залишається лише основоположність і базисність як критерії легітимності основних принципів міжнародного права в процесі міжнародного правотворення.

Очікування міжнародної доктрини ХХ століття в поступовій кристалізації імперативних норм *jus cogens* у міжнародному праві не виправдалися. Сьогодення вимагає від людства як формально визначених правил і норм у міжнародному праві, так і гнучкості та справедливості в міжнародно-правовому регулюванні, які повинні стати основою

¹ Verdross A. *Jus dispositivum and Jus cogens in International Law* // *American Journal of International Law*. 1966. Vol. 60. No 1. P. 60.

² Rolin H. *Les principes du droit international public* // *Recueil des cours*, The Hague, 1950. Vol. 77. P. 434.

³ *Yearbook of International Law Commission. Summary records of the fifteenth session*. 1963, vol. 1, NY, 1964. P. 71.

для прогресивного, мирного та ефективного співіснування в інтересах глобального людства.

Переважна більшість учених ХХІ століття погоджуються із двома критеріями *jus cogens*:

- Загальновизнаність норми як норми міжнародного права.

- Визнання переважною більшістю як норми *jus cogens* (М. Ейкхерст, В. Шуршалов, Р. Бобров, Г. Тункін, Л. Алексєєв, В. Буткевич).

Л. Шестаков виділяє 3 стадії становлення норм *jus cogens*:

- 1) досягнення згоди щодо правила поведінки;
- 2) визнання за правилом обов'язковості;
- 3) визнання за правилом когентності.

Третя стадія, за міркуваннями автора, притаманна лише нормам *jus cogens*¹. Як бачимо, два критерії, названі вище, охоплюються названими автором стадіями, та скоріше є їх підтвердженням.

З таким баченням процесу становлення норм *jus cogens* можна погодитись, якщо не обмежувати першу стадію лише міжнародним договірним порядком створення норми міжнародного права, а передбачати нею також природно-правове становлення та розвиток міжнародно-правових норм, що автор у своєму дослідженні не заперечує.

Не усі принципи, закріплені Статутом ООН, є імперативними. Когентні норми Статут ООН не є виключним переліком усіх когентних норм, їх набагато більше. Однак у своїй сукупності вони є імперативними, як цілісна система принципів легітимності міжнародного правотворення разом із принципами Декларації 1970 р.

На сучасному етапі розвитку Статут ООН – це класичний приклад формально-догматичного визначення норм *jus cogens*, а не є їх кодифікація. Такий спір призводить до неоднозначності та суперечностей у баченні вчених щодо окремо взятого принципу міжнародного права.

¹ Шестаков Л. Н. Императивные нормы в системе современного международного права. Москва: Изд-во МГУ, 1981. С.77-78.

Вважаємо, за коректне вирішити такий спір запропонованою нами ієрархією в міжнародній правотворчості: усі загальновизнані принципи міжнародного права входять до *international public policy*, однак когентність їм надається в силу відповідності їх умовам визначених та проаналізованих нами на підставі ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

Набуття нормою загального міжнародного права характеру принципу не передбачає наділення її характером *jus cogens*, і навпаки, якщо норма загального міжнародного права не є нормою-принципом, це не позбавляє її можливості набути характеру *jus cogens*.

3.3. Юридична природа норм *erga omnes*

Друга Світова війна показала світу необхідність розвитку універсального міжнародного права. Двосторонні міжнародні відносини виявились неспроможними захистити мирне співіснування в світі, а тому поставила перед глобальним людством завдання створення та захисту системи універсальних відносин з метою забезпечення інтересів усіх суб'єктів міжнародного права. Створення розгалуженої системи органів ООН, масштабний розвиток правотворчості органів ООН, підвищення ролі резолюцій ООН ознаменувало нову епоху міжнародного права. Події сьогодення вказують на посилення актуальності захисту основоположних принципів міжнародного права, як правової основи глобального суспільного інтересу.

Якщо в попередній період історії міжнародного права у відносинах міжнародної відповідальності діяв принцип двосторонньої зацікавленості (потерпіла від порушення держава – держава-порушник), то на сучасному етапі гостро нарізала проблема загальної зацікавленості держав у протидії найбільш тяжким порушенням міжнародного права. В доктрині міжнародного права така ідея не була новою, ще Е. де Ваттель вказував: «Якщо яка-небудь нація відкрито нехтує справедливістю, зневажаючи та порушуючи права інших кожного разу, коли знайде привід до цього, то вищий інтерес

безпеки людського суспільства дає іншим націям право об'єднатися для відсічі і покарання такої нації»¹.

У випадку порушення норм-принципів, що містять зобов'язання *erga omnes* виникають універсальні правовідносини відповідальності. «В результаті не тільки держава, безпосередньо яка постраждала від правопорушення, але і інші держави, мають право порушити в юридичному плані питання про відповідальність правопорушника. Іншим чином, мова іде про утвердження у міжнародному праві, на кшталт давньоримському «*actio popularis*», яке давало право кожному члену суспільства розпочати юридичні дії на захист суспільних інтересів, незалежно від того, чи були зачеплені його власні інтереси»². Враховуючи особливу суспільну значимість прав, які порушуються, усі держави та інші суб'єкти міжнародного права можуть вважатися юридично зацікавленими у їх захисті, бо вони мають характер *erga omnes*.

Суттєву роль в утвердженні в міжнародному праві інституту *erga omnes* відіграв його аналог з римського права у вигляді інституту *actio popularis*, що передбачає право розпочати юридичні дії з метою захисту інтересів суспільства. Як відомо, у рішенні Міжнародного Суду у справі про Південно-Західну Африку³ було проголошено, що такий інститут, хоча і відомий деяким внутрішнім системам права, однак не відомо міжнародному праву і не може розглядатися як загальний принцип права на підставі ст. 38 Статуту МС ООН. Зауважимо, що в згаданому рішенні Суд не визнав «*actio popularis*» несумісним з міжнародним правом, а лише невідомим йому. На нашу думку, повне перенесення цього інституту внутрішнього права на міжнародний рівень могло б означати порушення ряду основоположних принципів міжнародного права у зв'язку із невизначеністю терміна *суспільний*

¹ Ваттель Э. Право народов или Принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. Москва: Госюриздат, 1960. С. 253

² Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. С.173-174.

³ South West Africa Cases (Ethiopia v. South Africa; Liberia v. South Africa) // ICJ Reports. 1966. P. 47.

інтерес, зокрема принципів суверенної рівності держав, невтручання у внутрішні справи тощо. Якщо у внутрішньому праві суспільний інтерес передбачає публічні відносини, то в міжнародному праві усі відносини мають публічно-правовий характер, у тому числі і двосторонні відносини держав, втручання у які є порушенням вищевказаних принципів. Тому інститут римського права «*actio popularis*» вимагає врахування специфіки міжнародних відносин, яка знайшла своє відображення у зобов'язаннях *erga omnes*. Прийнято вважати, що вперше таке визнання було закріплено у рішенні МС ООН у справі «Барселона Трекшн»¹, де вказувалося на існування особливої категорії зобов'язань відносно усього суспільства в цілому (*erga omnes*). Таке визнання підтверджувалося і у наступних рішеннях Суду (Рішення про Східний Тимор (ICJ Reports, 1995, Р. 102), консультативний висновок про правомірність загрози застосування чи застосування ядерної зброї (ICJ Reports, 1996, Р. 258); рішення про застосування Конвенції про геноцид (ICJ Reports, 1996, Р. 615-616).) та нормативно закріплено в статтях про відповідальність держав у Резолюції ООН, про відповідальність держав за міжнародно протиправні діяння від 2001 р².

В умовах глобалізації спільні інтереси держав набувають життєво важливого значення, що пояснює прогресивний розвиток міжнародного права у напрямку утвердження в міжнародному праві імперативних норм і зобов'язань *erga omnes*, порушення яких можуть потягнути відповідальність *erga omnes* і визнаватися найтяжчими правопорушеннями. Такими найтяжчими правопорушеннями, як правило, визнаються ті, що посягають на основи міжнародних відносин, тобто, на систему основоположних принципів. Наприклад, угорський професор К. Надь³ указував на порушення миру, як на порушення

¹ Barcelona Traction case. 5 // ICJ Reports, 1970, p. 3.; 46 ILR, P. 32.

² Резолюція ООН про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння від 2001 р. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/477/99/PDF/N0147799.pdf?OpenElement>

³ Nady K. Some Theoretical Problems of the Responsibility of States in International Law // Acta Universitatis Szegedienses. Acta Juridica et Politica. 1973. T. XX. Fasc.7. P. 15

зобов'язання *erga omnes*, яке не може розглядатися як двосторонні відносини між державою-окупованою та державою-агресором, оскільки є порушенням основного принципу міжнародного права (принцип заборони застосування та погрози силою), що забороняє агресію. Тут зауважимо, що більшість зобов'язань *erga omnes* виникли в галузі прав людини і міжнародному гуманітарному праві. Норми цих галузей не містять взаємних зобов'язань. Зокрема, Віденська конвенція про право міжнародних договорів підтверджує (ст. 60.5), що положення про припинення чи призупинення дії договорів не застосовується до положень договорів, що стосуються принципу прав людини чи мають гуманітарний характер. Визнання імперативного характеру за принципом захисту прав людини може потягнути надання імперативної сили ряду норм, які з нього випливають, а їх порушення міжнародними злочинами, таких як рабство, геноцид, апартеїд, катування. Імперативний характер таких норм підтверджується цілим рядом рішень міжнародних і національних органів. Принцип самовизначення також є імперативним і містить зобов'язання *erga omnes*. Так, у рішенні МС ООН у справі про Східний Тимор, Суд визнав належність до основних принципів міжнародного права підставою для віднесення норми до категорії імперативних, і, як вважає І. Лукашук, з чим ми погоджуємося, дає додаткову підставу для віднесення й інших основних принципів до числа імперативних норм, що містять зобов'язання *erga omnes*.

Цікавим моментом з огляду на досліджувану проблему є принцип охорони навколишнього середовища. Хоча цей принцип і не передбачає основ мирного співіснування міжнародного співтовариства, на захист яких були спрямовані принципи, закріплені у Статуті ООН, в умовах глобального міжнародного співтовариства він набуває ознак зобов'язань *erga omnes*, оскільки має на меті захист суспільних інтересів. Як бачимо, юридичною основою для набуття принципу захисту навколишнього середовища імперативного характеру є примат відносно інших норм, оскільки цей принцип покликаний забезпечити основоположні інтереси міжнародного співтовариства в цілому. Найближчим часом на таких же

юридичних підставах можуть бути визнані принципи космічного права імперативними нормами, що містять зобов'язання *erga omnes*, тому що такі відносини зачіпають інтереси усього людства і не можуть вирішуватися інакше, як міжнародним співтовариством у цілому.

Зобов'язання *erga omnes* дещо схожі з інститутом внутрішнього приватного права – інститутом власності. Право власності має абсолютний характер, який передбачає право одного суб'єкта (власника) вимагати дотримання цього права від усіх суб'єктів права. Тобто праву відповідає обов'язок усіх. У міжнародному публічному праві існує особливість щодо абсолютного права. Цей елемент становить норму, яка розповсюджується на усіх суб'єктів міжнародного права та відповідне абсолютне зобов'язання усіх суб'єктів міжнародного права, тобто абсолютним правом вимагати дотримання норми *erga omnes* володіють усі суб'єкти міжнародного права. Отже, якщо основний принцип міжнародного права містить зобов'язання *erga omnes*, то такий принцип наділяє усіх суб'єктів міжнародного права абсолютним правом вимагати його дотримання безвідносно до кола суб'єктів. Загальний принцип міжнародного права, отримуючи характер *erga omnes*, набуває додаткової гарантії дотримання у вигляді можливості притягнення до відповідальності держави з боку інших держав, які не мають конкретної зацікавленості. Наприклад, у разі двосторонніх державних конфліктів (конфлікт на Сході України), порушені принципи прав людини та міжнародного гуманітарного права можуть стати підставою набуття усією світовою спільнотою права вимоги до держави-агресора.

Масштабний розвиток міжнародних організацій та майже універсальна участь держав у їх діяльності надає реальності та практичного підтвердження їхнім рішенням, які приймаються на основі консенсусу, який досягається майже одностайністю правотворчого ефекту. Така ідея правотворчої волі міжнародного співтовариства не нова, а висувалася з початку створення ООН та спробами надати їй повноважень правотворчого органу. Два протилежні погляди на це питання стверджують, з одного боку, що консенсус міжнародного

співтовариства на основі абсолютної більшості повинен бути визнаний новим джерелом міжнародного права, а з іншого – принцип мирного співіснування держав виключає юридичну можливість утвердження принципу панування більшості. Для нашого дослідження такий аспект має важливе значення не щодо правотворчої функції, а щодо повсюдного консенсусу, який надає нормі характеру *erga omnes*, адже загальні принципи міжнародного права отримують всеохоплююче визнання природно-правовим шляхом, а якщо такий принцип отримує позитивне визнання в рамках діяльності міжнародних організацій, то такий консенсус знаходить своє опозитивування та додаткові гарантії захисту у вигляді процедури, передбаченої для норм *erga omnes*.

Повторне прийняття резолюцій з одного й того ж самого питання протягом певного часу може створити норму звичаєвого права. «Декларації цього типу, пише М. Віраллі, можуть виражати визнання правових принципів державами-членами, які голосують за їх прийняття. Якщо вони схвалені більшістю, близькими до одноголосності чи практично без заперечень, томожуть спонукати до формування звичаєвої норми або служити доказом того, що вона вже сформувалася»¹.

Якщо кілька держав утрималось при досягненні абсолютного консенсусу, то рішення робили обов'язковим не консенсус, а правило естопель. Естопель – принцип, за яким сторона, що утрималась при голосуванні, позбавляється права посилаючись на цю норму чи її заперечувати, або отримання нормами такого рішення характеру звичаєвої норми загального міжнародного права.

Ряд авторів вважають нормами *erga omnes* однією зі стадій формування звичаєвої норми, а неодноразове посилання на принципи в рішеннях міжнародних організацій – на підтвердження існування звичаєвої норми-принципу. Отже, норма-принцип міжнародного права, що звичайно має звичаєвий характер, може набути універсального характеру в

¹ Virally M. The Sources of International Law // Manual of Public International Law. London: St Martin's Press. 1968. P. 162.

процесі підтвердження шляхом універсального консенсусу як уточнення змісту загальновизнаної звичаєвої норми.

Грунтоване дослідження значення Резолюцій ООН для процесу становлення принципів міжнародного права можна знайти у працях Л. Алексідзе, в результаті аналізу яких учений приходить до таких висновків:

«1. Відносно резолюцій, які декларують нові принципи і норми міжнародного права, і соціалістична, і буржуазні доктрини стоять на позиції визнання за ними рекомендаційного характеру; ці резолюції можуть стати обов'язковими цілком або частково шляхом наступного визнання юридичної сили цих принципів чи норм зі сторони усіх, чи майже усіх держав (загальновизнаність) чи групою держав (Г. Тункін, Д. Левін, Д. Фельдман, М. Яновський, Х. Бокер-Сего, П. Райданов, А. Фердросс, Я. Броунлі, М. Віраллі, К. Райт).

2. Відносно резолюцій, які декларують через уже наявні ті чи інші принципи або норми, загальновизнаним вважається винесення їх обов'язкової сили за межі ООН і залишається за такими деклараціями якість незмінності вже присутнього факту, що не змінює їх рекомендаційний характер.

3. Резолюції, що визнають юридичну силу принципів чи норм, уже чинних як міжнародно-правові відносно груп держав, розглядаються як надання цим правилам поведінки загальновизнаного, універсального характеру, тобто як *opinio juris* усього міжнародного співтовариства держав, незв'язаного з обов'язковістю самої резолюції, яка виражає тільки офіційну думку держав, їх узгоджених свобод.

4. Ряд учених пропонують розглядати одноосібно чи майже одноголосно прийняті декларації як юридично обов'язкові, якщо самі держави чітко і недвозначно формулюють обов'язкову силу перерахованих принципів і норм (У. Дженкс, А. Дамато, Р. Хігінс, Ф. Кожевників, Г. Морозов, О. Богданов, Г. Ігнатенко, В. Суворова, М. Лякс, К. Слезак, К. Мока).

5. Тільки невелика кількість учених пропонує вважати декларації Генеральної Асамблеї, прийняті одноголосно чи майже одноголосно (за одного двох, що заперечують), окремим

джерелом права, що пов'язує і державу, яка заперечує (Р. Фолк, Г. Готліб); деякі вчені вважають достатнім більшість дві третини голосів, щоб резолюція стала юридично обов'язковою для всіх держав-членів (Т. Елайс)»¹.

Такі висновки переконливо доводять, що резолюції можуть вважатися *opinio juris* у процесі визнання та становлення принципів міжнародного права і надання їм імперативного характеру чи закріплення в них зобов'язань *erga omnes*. У цьому процесі утверджуються не тільки основні принципи міжнародного права, але й загальні принципи права, що мають значення при регулюванні міжнародних відносин.

Норми *erga omnes* не є нормами *jus cogens*, хоча і можуть співпадати за змістом. Якщо імперативна норма визнається міжнародним співтовариством в цілому, тоді вона містить зобов'язання *erga omnes*. Отже, *jus cogens* вказує на нормативну силу, а саме здатність превалювати над іншою нормою, що їй протирічить, тоді як зобов'язання *erga omnes*, що закріплюється у нормі *jus cogens*, вказує на сферу її застосування та особливі процедурні наслідки, що випливають з такого зобов'язання. Якщо норма має імперативну силу, а зобов'язання, що в ній міститься, визнається міжнародним співтовариством у цілому, така норма отримує подвійну силу за характером дії та сферою застосування. Також вона може бути загальною нормою-принципом, якщо за своєю суттю представляє загальну ідею, вихідне положення або об'єктивно властиві праву відправні начала. У цьому випадку загальний принцип міжнародного права виступає як імперативний, що містить зобов'язання *erga omnes*. Наприклад, принцип захисту прав людини, який визнається імперативним і містить зобов'язання *erga omnes*, але не має зобов'язань між державами на двосторонній основі, розповсюджується на всі держави, незалежно від їх конкретної зацікавленості у питанні. У разі порушення державою прав людини будь-яка держава може закликати порушника до

¹ Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С.287-288.

відповідальності.

Jus cogens – вказівка на юридичну силу (якісна ознака) принципу міжнародного права. Проаналізувавши ряд доктринальних поглядів на взаємодію норм *jus cogens* і зобов’язань *erga omnes*, можна зробити ряд висновків. Із упевненістю констатуємо, що норма-принцип, яка містить зобов’язання *erga omnes*, є імперативною, інакше б таке зобов’язання втратило свою процедуру захисту усіма. Проте не будь-яка норма має когентність, її нормі надають самі держави, визнаючи за нею такий характер, і відповідно скасована чи змінена вона може бути лише всезагальним консенсусом – когентна сила насамперед передбачає усунення колізії між нормою *jus cogens* та іншими нормами, в тому числі обов’язковими, в разі її виникнення на користь *jus cogens*. Такий висновок важливий щодо досліджуваної проблеми принципів міжнародного права. Так, зі зробленого висновку випливає, що основні загальновизнані принципи міжнародного права містять зобов’язання *erga omnes*. Якщо імперативними можуть бути не тільки принципи загального міжнародного права, а й галузеві, то і характер *jus cogens* можуть набути як загальні, так і галузеві принципи. Наприклад, якщо взяти основні принципи міжнародного права, то не всі з них мають силу *jus cogens*. Візьмемо принцип територіальної цілісності, як зазначалося вище, держави можуть у договірному порядку вирішувати територіальні питання, а отже, такий принцип не має сили *jus cogens*, оскільки норма *jus cogens* не може бути змінена в договірному порядку. Зобов’язання, які випливають з цього принципу, мають силу *erga omnes*. Наприклад, порушення Росією територіальної цілісності України потягнуло порушення принципів суверенної рівності, незастосування чи погрози силою, непорушності кордонів та інших, що надало змогу міжнародному співтовариству вживати заходи для відновлення порушених прав, які випливають з порушених принципів, зокрема поваги прав людини, принципів міжнародного гуманітарного права, які повсюдно визнаються зобов’язаннями *erga omnes*.

Аналогічно виникає дилема про визнання за регіональними принципами характеру *jus cogens*. На думку С. Черніченко, «якщо припустити, що є регіональні імперативні норми... то вони будуть

справжніми зобов'язаннями *erga omnes*, оскільки складають зміст імперативних норм, які передбачають певну поведінку всіх членів міждержавного співтовариства стосовно визначеної групи держав»¹. Аргументуючи цю тезу, автор указує на дві вимоги до регіональних імперативних норм-принципів. По-перше, за сферою дії вони розповсюджуються лише на держави конкретного регіону чи групу держав, об'єднаних за іншою ознакою, а по-друге, вони не повинні порушувати ті імперативні норми, що передбачаються для усіх держав, тобто універсальні імперативні норми. Пріоритет повинен у будь-якому разі надаватися останнім. Як бачимо, надання імперативної сили регіональним принципам виправдовується створенням більш сприятливих умов для групи таких держав без обмеження прав інших членів міжнародного співтовариства. Отже, якщо універсальні імперативні принципи не можуть порушуватися та змінюватися в договірному порядку усіма членами міжнародного права (когентні), то регіональні імперативні норми не можуть порушуватися та змінюватися в договірному порядку лише групою держав (когентність відсутня).

На нашу думку, оскільки принципи *jus cogens* – це ті, які визнані усіма суб'єктами міжнародного права як когентні, а тому не можуть бути змінені в договірному порядку та порушуватись усіма суб'єктами, тягнуть міжнародну відповідальність за їх порушення перед усіма, то містять зобов'язання *erga omnes*.

Порушення принципів *jus cogens* повинно бути визнано міжнародним злочином як діяння держав проти усіх суб'єктів міжнародного права. Резолюція ООН про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння від 2001 р.² уточнює, що серйозним порушенням зобов'язань *erga omnes*, які впливають з імперативних норм загального міжнародного права, насамперед імперативних принципів міжнародного права,

¹ Черниченко С.В. Взаимосвязь императивных норм международного права (*jus cogens*) и обязательств *erga omnes* // Московский журнал международного права. Москва, 2012, №3(87). С. 3-17.

² Резолюция ООН про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння від 2001 р. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/477/99/PDF/N0147799.pdf?OpenElement>

є у випадку грубого та систематичного невиконання таких зобов'язань.

Отже, основні принципи можуть набувати особливих характерних рис, зокрема: якщо він містить зобов'язання *erga omnes*, – кількісну ознаку (вказівка на сферу дії, тобто на зміст норми *jus cogens*), а якщо принцип є нормою *jus cogens*, – то якісну ознаку.

Якщо проблему *jus cogens*, як правило, пов'язують із Віденською конвенцією про право міжнародних договорів, то зобов'язання *erga omnes* не прив'язані до міжнародно-правового договірної процесу, тобто лише до Віденської конвенції. Приклад, відповідальність держав, міжнародних організацій за порушення зобов'язань *erga omnes* у Резолюції 2001 р., про відповідальність держав №56/83.

Узаємодія за ланцюжком основних принципів міжнародного права – *erga omnes* – *jus cogens*, може мати абсолютний збіг, а у випадку, коли принцип міжнародного права набуває універсального характеру *jus cogens*, класичним прикладом такого є принцип незастосування чи погрози силою.

Висновки до розділу III

1. Загальні принципи міжнародного права як загальнолюдське надбання займають окреме місце в міжнародній нормативній системі, мають особливе значення в національних правових системах і та впливають на всі компоненти обох правових систем.

Загальна тенденція у світі характеризується *дружнім ставленням* до загальновизнаних принципів міжнародного права та визнанням за ними характеру пріоритетних норм відносно до національно-правових і спрощеним механізмом їх реалізації. У міжнародній нормативній системі вони розміщуються на найвищому щаблі, отримують всеохоплюючу юридичну обов'язковість та безумовність виконання і вимагають від інших норм міжнародного права повної відповідності та незаперечності.

Загальні принципи міжнародного права є не джерелом, а нормою міжнародного права, тому їх місце в системі міжнародного права не може визначатися та залежати від місця джерела, в якому вони закріплені.

У сучасних правових системах існує прогалина у виділенні загальновизнаних принципів в окрему лінію норм національного права та визнання за ними верховенства над національно-правовою системою, в тому числі і конституційними нормами. Сучасне людство потребує повсюдного національного визнання та закріплення основних принципів міжнародного права з метою гарантування усіма суб'єктами міжнародного права та досягнення міжнародним співтовариством цілі мирного розвитку та співіснування глобального людства.

У міжнародному праві ієрархія норм у класичному національному розумінні відсутня, проте з упевненістю можна стверджувати про існування базису у вигляді системи принципів міжнародного права та надбудови у вигляді усіх норм міжнародного права.

2. Аналіз понять *ordre public* на національному та міжнародному рівнях дозволяє простежити їх спільність у єдності моральних основ і публічного добробуту суб'єктів, їх особливої суспільної важливості та цінності. Базисом цих інститутів виступають загальнолюдські принципи як критерій верховенства права в глобальному значенні. Однак у жодному випадку така спільність не є достатнім аргументом для механічного перенесення національного аналогу інституту *ordre public* на міжнародний рівень. На міжнародному рівні цей інститут тісно пов'язаний з нормами *jus cogens*, оскільки базисними нормами для них виступають загальновизнані принципи міжнародного права як критерій легітимності усіх міжнародно-правових норм.

Аналіз доктрини і практики міжнародного права дозволяє припустити існування різниці між принципом обов'язковим і когентним: норма *jus cogens*, згідно із трактуванням ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів – імперативна норма *загального* міжнародного права є нормою,

що приймається і визнається міжнародним *співтовариством держав* у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною *нормою загального міжнародного права*, яка носила б такий же характер. Якщо принцип *когентний* то, відповідно до цієї норми, – є загальновизнаний принцип загального міжнародного права, може бути зміненим лише усім міжнародним співтовариством в цілому (ні двох- ні багато- ні регіональними договорами). На нашу думку, усі принципи загального МП є обов'язковими, але не усі вони когентні. Наприклад, принцип непорушності державних кордонів, дипломатичного імунітету, передбачають можливість відхилення у добровільному договірному порядку про зміну лінії кордону та зміни у порядку взаємності. Не усі загальновизнані принципи є когентними, оскільки не всі з них принципи загального права. Отже, на визнання когентними можуть претендувати норми чіткого набору ознак, закріплених, зокрема, у згаданій конвенції.

Сила когентності загальновизнаних принципів міжнародного права не є підставою для виділення їх на окремий щабель у системі основних принципів міжнародного права, а лише додає гарантій у забезпеченні їх дотримання шляхом заборони відступу у договірному порядку та наділенні держав абсолютними обов'язками, які забороняють їхнім урядам відмовлятися від основних прав свого народу і вимагають неухильного дотримання поваги та захисту прав людини.

Ототожнення *international public policy* із формально визначеним міжнародним правом сьогодні втрачає своє абсолютне значення, як і висунення на перший план обов'язковості норм на основі дводжерельності міжнародного права на користь мультиджерельності.

Проаналізувавши природу *jus cogens*, можна стверджувати, що більшість основних принципів загального міжнародного права через особливу суспільну необхідність отримуть когентний характер з метою підсилення гарантій їх реалізації.

3. Зобов'язання *erga omnes* мають абсолютний характер, а більшість принципів загального міжнародного права містять зобов'язання *erga omnes*.

В умовах глобалізації спільні інтереси держав набувають прогресивного розвитку у міжнародному праві в рамках доктрини імперативних норм і зобов'язань *erga omnes*, які передбачають посягання на систему основоположних принципів міжнародного права як найтяжчі правопорушення, що тягнуть відповідальність за зобов'язаннями *erga omnes*.

Сучасною тенденцією міжнародного права є розвиток нових галузей міжнародного права, спрямованих на міжнародний захист інтересів усього людства (міжнародне космічне право, міжнародне екологічне право), основні принципи яких передбачають наявність зобов'язань *erga omnes*, оскільки вони покликані захищати інтереси, що мають глобальне значення. Ці тенденції можуть надати ознак когентності таким принципам.

Закріплення за загальними принципами характеру *erga omnes* надає додаткових гарантій у дотриманні у вигляді можливості притягнення до відповідальності порушників з боку усіх суб'єктів міжнародного права, навіть якщо вони не є сторонами у відносинах.

Особливого значення у процесі визнання та становлення основних принципів міжнародного права, а також надання їм імперативного характеру, в тому числі закріплення в них зобов'язань *erga omnes*, набувають рішення міжнародних організацій та інших нетипових суб'єктів міжнародного права.

Поеднання у загальній нормі-принципі міжнародного права властивості когентності та закріплення зобов'язання *erga omnes* надає подвійної сили за характером дії та за сферою застосування.

РОЗДІЛ IV. ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

4.1. Механізми реалізації загальних принципів міжнародного права

У процесі регулювання міжнародно-правових відносин особливе місце належить реалізації загальних принципів міжнародного права. Реалізація норм міжнародного права та його загальних принципів відрізняється від реалізації норм національного правопорядку.

Зокрема, на думку низки провідних українських вчених-міжнародників, для з'ясування механізмів застосування принципу міжнародного права «необхідно встановити, яка поведінка за ними є обов'язковою, яка можливою, а яка недопустимою. Важливо виявити юридичні факти, за яких настає відповідна реакція принципу, тобто, коли права і обов'язки переходять у стан динаміки»¹. Г.Вайпан запропонував як один із механізмів реалізації принципів міжнародного права принцип пропорційності, що передбачає: «взаємне узгодження уже існуючих прав і обов'язків, передбачених діючими нормами і принципами, виходячи із соціальних наслідків тієї чи іншої поведінки в обставинах конкретних справ»². Наприклад, автор зазначає, що «встановлюючи межі здійснення права держави на самооборону, пропорційність визначає, до яких меж – в рамках конкретної справи – захист територіальної цілісності виправдовує посягання... Тим самим застосування принципу пропорційності наповнює змістом принцип територіальної

¹ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В. Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. С. 214.

² Вайпан Г. В. Принцип пропорциональности в современном международном праве: дис. канд. юрид. наук: 12.00.10 / Вайпан Григорий Викторович; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Москва, 2017. С. 22.

цілісності держав¹. Принцип пропорційності в даному випадку виступає в ролі *secondary norm*, що уточнює принцип міжнародного права, їх нормативний зміст, шляхом «поєднання правових та поза правових елементів»². Такий поділ норм згадує Р. Аго (спецдоповідач Комісії з міжнародного права) у другій доповіді про відповідальність за міжнародним правом. Автор називає первинними норми, що безпосередньо регулюють поведінку суб'єктів, встановлюють зобов'язання, а вторинні норми передбачають наслідки невиконання таких зобов'язань³.

Особливості механізму реалізації загальних принципів прямо впливають з своєрідності їх природи та специфіки становлення панівної в доктрині міжнародного права⁴. Існує думка про те, що загальні принципи міжнародного права є обов'язковими для держав та інших суб'єктів цього права незалежно від того, чи погодились вони на створення та існування цих норм. Крім того, важлива особливість механізму дії основних принципів полягає в тому, що виникаючі з них обов'язки мають загальний характер (*erga omnes*). Це надає кожній державі право і покладає на неї обов'язок приймати міри, направлені проти порушення принципів, навіть в випадку, якщо інтереси цієї держави безпосередньо порушенням не зачіпаються⁵. В рішенні у справі про Барселонську компанію Міжнародний суд особливо визначив «обов'язки держави у відношенні міжнародного співтовариства». За своєю суттю вони

¹ Вайпан Г. В. Принцип пропорциональности в современном международном праве: дис. канд. юрид. наук: 12.00.10 / Вайпан Григорий Викторович; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва, 2017. С.22.

² Вайпан Г. В. Принцип пропорциональности в современном международном праве: дис. канд. юрид. наук: 12.00.10 / Вайпан Григорий Викторович; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва, 2017. С.26.

³ Second report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur – The origin of international responsibility// YILC 1970 Volume II. – P.177-199. URL: http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1970_v2.pdf

⁴ Мережко О. О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. Київ: Юстініан, 2010. С. 15.

⁵ Тункин Г. И. Теория международного права. Москва: Международные отношения, 1970. С. 470-476.

«стосуються усіх держав. ... З огляду важливості відповідних прав усі держави повинні бути розглянуті як такі, що володіють законодавчою зацікавленістю у їх захисті; вони представляють обов'язки *jus cogens*»¹. Це положення знаходить відображення і в практиці.

Найхарактерніша риса механізму реалізації принципів міжнародного права це те, що вони чинять прямий або опосередкований вплив на міжнародно-правові відносини. «Як загальні норми міжнародного права, вони прямо впливають на відносини суб'єктів, а, відображаючись у змісті конкретних норм, що на них опираються і застосовуються з утіленням їх цілей, вони чинять опосередковану дію»². Особливість загальних принципів міжнародного права в тім, що вони перш за все є нормою, яка закріплює конкретні права й обов'язки суб'єктів міжнародних правовідносин. Однак, спрямовуючи свій опосередкований вплив, норма-принцип виступає як критерій легітимності міжнародної правотворчості та критерій системоутворення.

Така теза може бути обґрунтована на прикладі взаємодії формальних і матеріальних джерел права. Так, з погляду іншого англійського автора Малкольма Шоу, формальні джерела надають нормам обов'язковий характер, тоді як матеріальні джерела визначають їх фактичний зміст³. Іншими словами, на його думку, формальні джерела міжнародного права охоплюють конституційний механізм ідентифікації права, а матеріальні джерела містять сутність або предмет цієї регуляції⁴.

¹ Курс международного права: в 7 т. Т.2: Основные принципы международного права. / Г. В. Игнatenко, В. А. Караташкин, Б. М. Клименко и др. Москва: Наука, 1989. С.8.

² Курс международного права: в 7 т. Т.2: Основные принципы международного права. / Г. В. Игнatenко, В. А. Караташкин, Б. М. Клименко и др. Москва: Наука, 1989. С. 9; Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. С. 66.

³ Shaw M. N. International Law. Cambridge University Press, 1997. P. 92-93.

⁴ Муранов А. И. К вопросу об «обходе закона» // Московский журнал международного права. Москва: Международные отношения, 1997, № 3. С. 42-76.

Ефективність регулятивної дії принципу на міжнародні відносини проявляється тільки в умовах їх конкретного виконання. Тому у реалізації основних принципів важливе місце належить конкретним правовим нормам, особливо договірним, і не тільки універсальним, а й регіональним. Узгоджуючи свою волю відносно змісту власної поведінки, суб'єкти створюють норми для визнання їх юридично обов'язковими. У самому договорі суб'єкти нерідко узгоджують і процедури реалізації цих норм та відповідальність за їх невиконання, що підвищують силу дії на міжнародні відносини. Такий механізм прослідковуємо у сучасних відносинах Росія-Україна в результаті конфлікту, коли закріплені в згаданих вище універсальних актах загальновизнані принципи конкретизуються в ряді актів, які містять зобов'язання держав (Росії та України) – Резолюція ГА ООН «Територіальна цілісність України» № 68/262 від 27.03.2014 р., Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку із приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) 1994 р., Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 р., Алма-Атинська декларація Співдружності Незалежних Держав 1991 р.

Чим вищий рівень концентрації змісту принципів у договорі, тим вища ефективність регулювання конкретних міжнародних правовідносин. Не менш важливим моментом у реалізації принципів є їхня конкретизація в актах міжнародних органів та організацій. І хоча останні не володіють юридично обов'язковою силою, ці документи є актами реалізації принципів і мають високий рівень ефективності дії на міжнародні відносини.

Утім, при переході до практики реалізації міжнародного договору його незаперечне і головне місце дещо втрачає свої позиції. Тут можна навести численні свідчення вітчизняної та зарубіжної практики. Україною укладено близько 5 тис. міжнародних договорів, які суперечать один одному та з яких лише невелика кількість була ратифікована ВРУ. І така ситуація характерна не лише для України. Навіть у рішеннях міжнародних судових установ відчувається вибіркове ставлення до окремих

міжнародних договорів. Мало не в кожному з договорів, як і раніше, закріплюється принцип *pacta sunt servanda*, однак, як показує практика, сотні, якщо не тисячі, таких міжнародних договорів мають невисокий коефіцієнт корисної юридичної дії не лише внаслідок наявних між ними протиріч.

Отже, як бачимо, на сучасному етапі розвитку міжнародного права таке джерело, як міжнародний договір отримує якісно нові тенденції, які віддзеркалюють соціальне сьогодення, зокрема міжнародний договір розглядається і тлумачиться у динаміці як *живий інструмент*. У цьому механізмі особливу роль відіграють органи міжнародного правосуддя.

Не менш важлива ознака функціонування основних принципів полягає в тому, що при реалізації широко використовуються усі основні механізми впливу на міжнародні відносини: політичний, правовий, моральний, кожен з яких повинен забезпечуватись на усіх рівнях чинних правопорядків (міжнародний, наднаціональний, національний).

Значну роль у реалізації основних принципів міжнародного права відіграє національне право, адже міжнародно-правова норма може бути обов'язкова для держави у міжнародному плані і не мати сили у внутрішньому правопорядку. І тут наріжним каменем постає проблема визнання примату норм міжнародного права над національними.

Неодмінною умовою розвитку міжнародно-правового регулювання є поглиблення взаємодії міжнародної та національної нормативних систем. Показовою тут є сфера взаємодії норм про права людини, де загальновідома роль міжнародного права у становленні галузі прав людини у національній сфері. Зокрема, ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів закріплює положення: «Учасник не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору»¹. І як влучно

¹Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1986 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_118

зазначає І. Лукашук, «відповідно до принципу суверенної рівності при втіленні своїх суверенних прав, враховуючи право встановлювати свої закони й адміністративні правила, держави повинні погоджуватися зі своїми юридичними обов'язками з міжнародного права. У цих положеннях відображається ідея помірного панування міжнародного права, яка відповідає чинному положенню»¹.

На думку І. Лукашука, усі основні принципи міжнародного права повинні стати загальними також для національного права держав. Наприклад, повинні стати конституційними принципами не тільки зовнішньої політики, але й усієї правової системи держави, такі принципи, як незастосування сили чи погрози силою, мирне врегулювання суперечок, невтручання, рівноправ'я і права народів розпоряджатися своєю долею, добросовісного виконання обов'язків. Тільки таким шляхом може бути забезпечена ефективність основних принципів міжнародного права й усього міжнародного правопорядку. Національне право покликане закріпити положення, при якому жоден орган не має права приймати рішення, які порушують принципи міжнародного права, передбачити відповідальність службових осіб, аж до кримінального, за дії, які порушують ці принципи². Така вимога до реалізації загальних принципів міжнародного права вбачається як об'єктивна необхідність. Сучасні реалії глобалізації міжнародного права вимагають єдності світової системи права, в якій все більш високі вимоги пред'являються до сумісництва елементів усіх правових систем на основі загальних принципів права. Від широкої взаємодії у рамках єдиної системи залежить благо усього людства, від прямої – загальнолюдських інтересів і цінностей.

Отже, механізм реалізації принципів міжнародного права передбачає три рівні:

- *Національний* рівень реалізації включає дві

¹ Лукашук І. І. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. С. 48.

² Лукашук І. І. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. С. 109.

взаємопов'язані між собою проблеми:

1. Проблема взаємодії міжнародного права і національного права. Тут важливим моментом має стати визнання примату міжнародного права та відповідно основних його принципів як базису цієї правової системи

2. Проблема імплементації основних норм міжнародного права.

- *Наднаціональний рівень* передбачає процес реалізації принципів міжнародного права в рамках права ЄС, де принципи міжнародного права визнані як основні джерела правової системи ЄС.

- *Міжнародний рівень* передбачає функціонування складного механізму забезпечення та реалізації принципів міжнародного права у міжнародному правопорядку.

Кожен з цих рівнів передбачає наявність:

- правового
- політичного
- морального засобів і методів дотримання та реалізації.

Наявність різних способів введення принципів і норм міжнародного в національну систему зумовлюється внутрішніми потребами і особливостями системи. Кожний із розглянутих способів – це самостійний процес, однак назвати який-небудь з них вагомим не можна. Раціональність вибору способу сприйняття міжнародних норм визначається особливостями імplementованого акта, з одного боку, і специфікою суспільних відносин до регулювання яких будуть застосовуватися норми, що вводяться, з другого боку, способи об'єктування належить розглядати як взаємодоповнюючий комплекс¹.

Правовий механізм передбачає:

1. *Нормативне закріплення* загальних принципів міжнародного права у міжнародно-правових, наднаціональних

¹ Лапина О. Е. Общеизвестные принципы и нормы международного права в правовой системе России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лапина Олеся Евгеньевна; Московский университет МВД России. Москва, 2003. С.78.

та національних нормах.

2. *Інституційне забезпечення* дотримання та реалізації принципів органами національної, наднаціональної та міжнародної юрисдикції.

Політичний механізм передбачає наявність різного роду політичних актів суб'єктів усіх рівнів правових систем, які набувають у сучасному сьогоденні особливого значення.

Морально-етичний механізм забезпечується шляхом впливу на правосвідомість суб'єктів права усіх рівнів.

4.2. Гарантованість дотримання загальних принципів міжнародного права

На міжнародному рівні основними гарантами дотримання загальних принципів міжнародного права виступають органи міжнародного правосуддя, що відіграють основну роль в утвердженні міжнародного права як *живого організму*, в якому правове регулювання відповідає дійсності суспільних відносин, які вони регулюють на основі принципу справедливості. Зокрема, в роз'яснювальній та тлумачній діяльності передусім Міжнародного суду ООН та Європейського суду з прав людини утвердилася практика, за якою вони все частіше керуються фактичними обставинами та ситуацією, що розглядається, відходячи від класичної дводжерельності міжнародного права.

Як показав аналіз, поняття справедливості має істотне значення для концепції справедливого стану права, а особливо судового рішення. Зважаючи на те, що це поняття є філософським, воно має бути чітко визначеним та обґрунтованим. Міжнародний Суд є головним судовим органом Організації Об'єднаних Націй (ООН), заснований Статутом ООН 26 червня 1945 року в Сан-Франциско, метою якого стало досягнення однієї з головних цілей ООН: «проводити мирними засобами, у згоді з принципами справедливості і міжнародного права, залагодження або вирішення міжнародних спорів чи ситуацій, які можуть призвести до порушення миру»¹.

¹ Роулс Дж. Теория справедливости. Новосибирск: Изд-во Новосиб. Ун-та, 1996. 535с.

Так, концепція *non bis in idem*, що втілює ідеї справедливості та поваги до людської гідності, є латинською максимою, яка, насамперед, містить у собі принцип міжнародного права, також реципований національними правовими системами. А огляд міжнародного права підтверджує тезу про те, що розглянений принцип є *молодою* нормою, сучасне оформлення якої в міжнародно-правових актах датується лише другою половиною XX ст. На сьогодні максима *non bis in idem* у ролі фундаментального принципу в різних форматах закріплена в багатьох міжнародних документах. Варіативність оформлення зазначеного принципу і його тлумачення залежать від мети прийняття конкретного акту, кола учасників, сфери його застосування, а сучасний зміст цього принципу в міжнародному кримінальному праві концентровано оформлено в ст. 20 Римського статуту МКС.

Окремі прояви тлумачення міжнародного права в динаміці з урахуванням перш за все інтересів його суб'єктів, а не чинних норм, проявилися ще у 50-х роках минулого століття у рішеннях Міжнародного Суду ООН. Так, у спорі між ФРН та Нідерландами і Данією 1969 р. про розмежування морських територій, Міжнародний Суд ООН виніс рішення не відповідно до ст. 6 Конвенції про континентальний шельф 1958 р. (згідно з якою, якщо континентальний шельф приєднується до територій двох держав, береги яких розташовані один проти одного, або двох суміжних держав, то кордон визначається угодою між ними, а якщо такої угоди немає, то кордон визначається за принципом рівної віддаленості від найближчих точок вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря кожної з таких держав), а поділив дно Північного моря відповідно до справедливих принципів «так, щоб у максимально можливій мірі залишити кожній стороні всі ті частини континентального шельфу, які складають природне продовження її сухопутної території в бік моря і під морем, не зачіпаючи природного продовження сухопутної території іншої

сторони»¹.

В англо-норвезькому спорі про риболовну зону 1951 р. Міжнародний Суд ООН також вирішив справу не відповідно до ст. 2 Конвенції про відкрите море, а на основі «економічних інтересів, які властиві державам цього регіону, традиційного лову риби, життєвих потреб населення»².

Усе це є свідченням нового стану в розвитку міжнародного права, що полягає у підвищенні ролі основних принципів у міжнародному праві, які реалізуються на практиці міжнародного правосуддя як основоположних начал природного *живого* права сучасного людства.

Саме органи міжнародного правосуддя виявляють і фіксують взаємозв'язок між міжнародно-правовими нормами та принципами для конкретного випадку, що ними розглядається, виявляючи тим у міжнародних договорах та інших джерелах міжнародного права справедливе вирішення спору. У пошуку рішень, що ґрунтуються на взаємозв'язку міжнародно-правових норм, з іншими такими ж нормами (принципами), судді фактично укріплюють взаємозв'язки між ними, що надає цілісності й ефективності міжнародно-правовій системі в цілому.

У виявленні та проголошенні принципів загального міжнародного права, безумовно, провідну роль відіграє Міжнародний суд ООН.

Так, у рішенні Фабрика в Хожуві ППМП «звертає увагу: положення про те, що порушення зобов'язання тягне за собою обов'язок виплати репарації, має силу принципу міжнародного права і навіть загальної концепції права»³. У постанові про тимчасові заходи по справі Електростанція Софії та Болгарії ППМП «застосувала широко визнаний міжнародними судами

¹ Рішення Міжнародного Суду ООН у спорі між ФРН та Нідерландами і Данією 1969 р. про розмежування морських територій. URL: <http://www.icj-cij.org/en/case/51>; <http://www.icj-cij.org/en/case/52>.

² Рішення Міжнародного Суду ООН у спорі про риболовну зону 1951 р. URL: <http://www.icj-cij.org/en/case/5>

³ Chorzow Factory (Merits). PCIJ. Series A. № 17 (1928). P.29. URL: https://www.icj-cij.org/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_09/28_Usine_de_Chorzow_Competence_Arret.pdf

принцип ... відповідно з яким сторони спору повинні утриматись від будь-яких заходів, здатних нанести шкоду приведенню до виконання рішення, яке має бути прийнятим»¹. Крім того, ППМП неодноразово застосовувала загальновизнаний принцип естопель, згідно з яким «одна Сторона не може отримувати вигоду із того факту, що інша сторона не виконала ніяких зобов'язань чи застосувала певні заходи, якщо перша Сторона якимись незаконними діями не завадила іншій стороні виконати зобов'язання, що розглядаються, чи звернутися до Суду, до якого вона мала доступ»². Надалі практику щодо застосовування принципів загального міжнародного права продовжив МС, але значно її вдосконалив. Практика МС з ідентифікації та проголошення принципів загального міжнародного права має велике значення для його розвитку та підтримання цілісності міжнародно-правової системи, оскільки саме принципи є його основою. Проголошуючи та визнаючи за принципами загального міжнародного права статусу *erga omnes*, а також тлумачачи звичаєво-правові норми міжнародного права як системоутворювальні норми міжнародного права, МС підтверджує свій статус дійсно головного органу міжнародного співтовариства та виступає основним гарантом дотримання загальних принципів міжнародного права. Наведені приклади підтверджують «виключне» право МС на проголошення звичаєво-правових норм та принципів міжнародного права, однак це не позбавляє будь-який інший суд, у тому числі й арбітраж *ad hoc*, виявити таку норму, така діяльність не може вважатися вторгненням до компетенції МС та призводити до *фрагментації* міжнародного права. Зокрема, в рішенні у справі Банкович проти Бельгії та ін. ЄСПЛ підкреслює зв'язок між Європейською конвенцією про права людини та основні свободи і загальним міжнародним правом: «... Суд повинен

¹ Belgium v. Bulgaria Order // PCIJ. Series A/B. № 79 (1939). P.199. URL: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1939.12.05_electricity.htm

² Chorzow Factory (Merits). PCIJ. Series A. № 17 (1928). P.31. URL: https://www.icj-cij.org/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_09/28_Usine_de_Chorzow_Competence_Arret.pdf.

визначати відповідальність держави відповідно до основних принципів міжнародного права... Конвенцію належить тлумачити, наскільки це можливо, відповідно до інших принципів міжнародного права, частину якого вона утворює»¹.

Тлумачення норм міжнародного права не обмежуючись лише формально-догматичним підходом сприяє виробленню найкращих концепцій, доктрин та розвитку міжнародного права. Різносторонність поглядів суддів на зміст норм і принципів міжнародного права свідчить про відкритість міжнародно-правової системи, про її готовність до еволюції, про підвищення ролі органів міжнародного правосуддя, як основного гаранта загальних принципів міжнародного права, що володіють свободою, судовим розсудом виявлення та реалізації з-поміж джерел міжнародного права норм і принципів. У практиці Міжнародного Суду ООН на сучасному етапі вбачаються істотні корективи. Суд береться за розробку більш демократичних і перспективних концепцій міжнародного права. Він вимагає неухильного дотримання міжнародних зобов'язань від будь-яких держав, що опинилися в ролі відповідачів. Багато нового вноситься в процес судочинства. Суд стає більш доступним. Його міжнародний вплив поступово наростає. Найбільш численну категорію утворюють справи, що стосуються порушень державами своїх міжнародних зобов'язань, а також деяких загально визнаних принципів і норм міжнародного права.

Політичний механізм

Статут ООН був одним з перших актів, який закріпив основні цілі та принципи міжнародного правопорядку та надав їм імперативного характеру. Закріплення в цьому документі основних принципів міжнародного права – норм *jus cogens* – надало Статуту ООН важливого значення, що і підтверджується практикою вирішення спорів в органах конституційної юрисдикції європейських держав.

Основні принципи міжнародного права, закріплені в Статуті ООН, отримали подальше визнання в ряді міжнародних

¹ Bankovic v. Belgium and others. Decision of 12 December 2001. Admissibility. Application № 52207/99. ECHR 2001-XII. Para.33.

договорів, пактів, конвенцій, зокрема Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 217 А (III) від 10 грудня 1948 року Загальній Декларації прав людини; Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права 1966 року; Міжнародному Пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 року; Конвенції про права дитини 1989 року; міжнародних актах, укладених в межах системи спеціалізованих установ ООН, а саме конвенції Міжнародної Організації Праці тощо.

Як вважає Л. Алексідзе, зазначені міжнародні декларації «залишаються актами рекомендаційного характеру»¹, однак отримали свою конкретизацію в ряді інших декларацій політичного характеру або були визнані офіційними заявами держав (Декларації про надання незалежності колоніальним і залежним народам, Декларації про правові принципи, які регулюють діяльність держав по дослідженню і використанню космічного простору, Резолюція про визнання принципів Нюрнберзького і Токійського трибуналів). Такі акти морально-політичного характеру мають велике значення для впливу на фактичну поведінку держав, які змушені враховувати міжнародну ситуацію та світову суспільну думку.

Зважаючи на те, що більшість держав світу є державами-членами ООН, а Декларація 1970 р. про принципи міжнародного права звернена до всіх держав і закликає керуватися ними у своїй міжнародній діяльності та розвивати свої взаємовідносини на основі їх суворого дотримання, гарантами застосування загальних принципів міжнародного права повинні виступати як кожна держава окремо, так і вся міжнародна спільнота загалом, оскільки вони закріплюють спільні інтереси мирного співіснування всіх суб'єктів міжнародно-правових відносин.

Однак, як переконливо доводить О. Буткевич, держави «укладають чимало договорів, у яких закріплюються лише їхні політичні наміри, а закони економічного співробітництва розвиваються власним шляхом, не завжди збігаючись із такими

¹ Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (jus cogens). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С.290.

договорами...коли знімаються політичні обмеження та зменшується військова напруга, між ними зростає вплив економічних інтересів, які неможливо приборкати вольовими рішеннями»¹. Отже, як бачимо, міжнародні договори сьогодні нагадують більше фіксацію політичних намірів, ніж вольові зобов'язання, тому лише політичним механізмом, що ґрунтується на позитивістському міжнародному договорі, забезпечити виконання міжнародних норм не вбачається можливим.

Значна кількість політологів², які намагаються знецінити міжнародне право, навіть ведучи мову про міжнародні зобов'язання, називають їх міжнародні принципи, стандарти, правила, вказуючи на відсутність у них міжнародних зобов'язань, а саме міжнародне право називають міжнародною політикою. Однак такі заклики, на нашу думку, необґрунтовані, а швидше є доказом актуальності та суспільної необхідності саме правового регулювання міжнародних відносин і ніяк не применшує політичну складову у механізмі гарантованості та забезпеченості загальних принципів міжнародного права.

Міжнародно-правова практика вкотре доводить провідну роль у регулюванні міжнародних відносин саме політичної складової. Зокрема, внаслідок політичної позиції однієї з 27 країн ЄС Лісабонський договір про реформування ЄС було заблоковано в 2007-2009 рр., подібна ситуація відбувається із відмовою великих і досить впливових держав світу (США, РФ, КНР, та ін..) приєднатися до Статуту Міжнародного кримінального суду, яка обґрунтовувалася винятково політичними міркуваннями.

Лише в поєднанні правового, політичного і морального рівнів міжнародних зобов'язань можливе реальне забезпечення та гарантування реалізації основних норм міжнародного права.

¹ Буткевич О. В. Міжнародне право ХХІ ст.: утвердження концепції «живого права» // Альманах міжнародного права. 2013. Вип. 2. С.42

² Goldsmith J., Posner E. Limits of international law. N.Y.; Oxford: Oxford University press, 2005. 272 p.; Scharf M. P. International law in crisis: A qualitative empirical contribution to the compliance debate // Cardozo law rev. N.Y., 2009. Vol.31, № 1. P.45-98.

Так, М. Віраллі влучно зауважив: «Лише загальні принципи міжнародного права і найбільш важливі міжнародні договори охоплюють усі три рівні зобов'язань»¹.

Отже, акти міжнародних органів та установ, зокрема як Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970р., хоча і не є нормами *jus cogens*, а лише актами політичного механізму реалізації загальних принципів міжнародного права у цілісному механізмі реалізації та дотримання принципів міжнародного права займають не менш важливу роль.

Морально-етичний механізм

При аналізі основних принципів міжнародного права з погляду механізму їх реалізації варто виходити зі ступеня абсолютної соціальної та моральної їх цінності як для держави окремо, так і для усього міжнародного співтовариства в цілому. Практика свідчить, що принципи глибше і всебічніше впливають на правосвідомість, аніж просто норми. Ці суб'єкти міжнародного співтовариства повинні реалізувати свої права й обов'язки тільки в межах, що не порушують міжнародний мир і безпеку, основні принципи гуманності і співробітництва держав у життєво важливих сферах глобального співіснування.

Слушно з цього приводу зазначає Л. Алексідзе, «усі вказані морально-політичні основні права й обов'язки, будучи продуктом прогресивного розвитку людства, отримали сьогодні юридичну форму – вони закріплені в основних принципах сучасного загального міжнародного права, покликаного захищати основи кожного політично організованого народу і гарантувати неухильне дотримання впливаючих з цього факту обов'язків держав по відношенню одна до одної»².

Американський учений Л. Хенкін пояснив «дотримання

¹ Virally M. Panorama du Droit International contemporain (Cours general de droit international public) // Recueil des Cours. Académie de droit international. 1983. T. 183. P. 9.

² Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. С.318.

норм міжнародного права за допомогою концепції «міжнародної культури дотримання» (international culture of compliance), яка базується на основі «внутрішньої мотивації» держав до дотримання норм міжнародного права та «зовнішніх стимулах» (external inducements). Якщо «внутрішня мотивація» спирається на міркуваннях морального характеру та повазі до світової думки (world opinion), то «зовнішні стимули» є «горизонтальним примусом» (horizontal enforcement) держави-правопорушника з боку інших держав»¹.

Сучасні позитивісти вважають, що держава бере на себе міжнародно-правові зобов'язання з власної згоди (волі), однак потім ці зобов'язання залишаються чинними незалежно від згоди держави з огляду засади добросовісності, яка передбачає, що «основою відносин, які є обов'язковими для держав, є їхня воля, що їх зв'язує»².

Згадані думки перш за все вказують на те, що держави схильні виконувати ті міжнародні зобов'язання, які відповідають їх державним інтересам, а загальні принципи міжнародного права є насамперед загальноновизнаний інтерес глобального співтовариства. Та, як показує практика останніх десятиліть, такі принципи порушуються. Державні інтереси іноді важко визначити, оскільки держава – це множинність інститутів і людей, а державні рішення, особливо на зовнішньополітичній арені, приймаються політичною елітою під інституційним впливом іноді негативного (наприклад, корупційного) характеру. Отже, зовнішня політична поведінка держави не завжди відповідає її державним інтересам. Зокрема, лунала думка про те, що міжнародний звичай – це також збіг інтересів окремих держав³. Автори зауважують, що основними аспектами дотримання основ міжнародного права є збіг інтересів, координація та співробітництво або примус, причому

¹ Henkin L. International Law: Politics and Values. Martinus Nijhoff Publishers, 1995. P. 47.

² Козье Д. Электронная коммерция. Москва: Издательско-торговый дом «Русская редакция», 1999. С.175.

³ Goldsmith J., Posner E. Limits of international law. N.Y.; Oxford: Oxford University press, 2005. 272 p.

ключовим у дотриманні є добровільність на основі спільності інтересів, а координація і співробітництво – лише напрямками досягнення таких інтересів. Примус при цьому перш за все спрямований на донесення до порушника можливості втрати авторитету та репутації, необхідних для досягнення державою своїх інтересів у співробітництві та координації.

Отже, можна зробити висновок, що моральний аспект механізму дотримання загальних принципів міжнародного права посідає авторитетне місце, оскільки доки політики, посадовці та широкий загал вважатимуть дотримання принципів важливим, доти така впевненість матиме значний вплив на прийняття державою зовнішньополітичних рішень.

Одним із елементів морально-етичного механізму реалізації загальних принципів міжнародного права можна вважати також міжнародну ввічливість. Міжнародна ввічливість (*comitas gentium*) – сукупність правил доброзичливості, коректності, стриманості та взаємної поваги учасників міжнародного спілкування, що не мають юридично обов'язкового характеру. Міжнародна ввічливість базується на концепції рівності держав та її дотримання має переважно взаємний характер. Норми міжнародної ввічливості можуть перетворюватися в норми міжнародного права в рамках міжнародного правотворчого процесу. Так, деякі правила міжнародної ввічливості, що стосувалися дипломатичних привілеїв та імунітетів, з часом трансформувалися в норми міжнародного дипломатичного права. З іншого боку, з норм міжнародного права можуть впливати норми міжнародної ввічливості. Прикладом можуть слугувати норми міжнародної ввічливості, що сформувалися на основі засади суверенної рівності держав. До таких норм міжнародної ввічливості, зокрема, відносять такі: повага до національних символів держави, повага до правових актів інших держав, встановлення певного порядку місць за столом переговорів для дипломатичних представників з різних держав, правило

альтернату тощо¹.

У складній глобальній системі міжнародного порядку міжнародне право не є повністю самостійною нормативною системою, а знаходиться у постійній взаємодії з іншими соціальними регуляторами міжнародних відносин. Насамперед це стосується тісної взаємодії норм міжнародного права з нормами національного права, узгодженості механізмів їх дії на підставі доктрини примату міжнародного права.

Узгодження внутрішньодержавного права із загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права відбувається як на нормотворчій стадії, так і на стадії реалізації права. Для того, щоб бути здатним регулювати відносини за участю фізичних та юридичних осіб, загальновизнані принципи та норми міжнародного права повинні увійти до внутрішньодержавної (національної) правової системи у встановленому нею порядку².

Обов'язковою умовою дотримання загальних принципів міжнародного права є гарантованість дотримання не лише на міжнародному рівні, але й при реалізації державами своїх внутрішніх функцій. Зокрема загальновідомо, що масові порушення прав людини на національному рівні становлять загрозу глобальному миру та безпеці, оскільки є наслідком порушення усієї системи загальних принципів міжнародного права.

Реалізація принципів міжнародного права у більшості випадків залежить від гарантованості їх національним правом, оскільки норма-принцип міжнародного права передбачає права й обов'язки суб'єктів міжнародних правовідносин не тільки на міжнародному рівні, але і забезпечує їх реалізацію шляхом організаційно-правових дій на національному рівні. Держава як організація суверенної публічної влади гарантує дотримання та виконання загальних принципів міжнародного права через

¹ Мережко О. О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. Київ: Юстініан, 2010. С.30.

² Новикова Л. А. Общие принципы и нормы международного права в системе российского публичного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Новикова Лидия Александровна; Академия управления МВД России; Москва, 2001. С.134.

систему органів держави й окремих посадових осіб і на основі змісту національного законодавства.

В. Денисов наголосив на тому, що «єдність процесу здійснення норм міжнародної та внутрішньої законності має обумовлювати визначення державами правової ідеології примату міжнародного права»¹. Аналогічну позицію займає і Міжнародний Суд ООН, який у Консультативному висновку від 26 квітня 1988 року вказав, що «досить нагадати фундаментальний принцип міжнародного права, який полягає в тому, що міжнародне право превалює над внутрішнім правом»².

На сьогоднішньому етапі розвитку міжнародного співтовариства не існує єдності національних правових систем у визнанні доктрини примату міжнародного права, тому залежно від домінуючої в державі теорії співвідношення міжнародного і національного права на конституційному рівні визначаються засади, методи та способи реалізації норм міжнародного права та його принципів, зокрема у внутрішньодержавній системі права.

Незважаючи на те, що міжнародне право вимагає від держав дотримання принципів міжнародного права як зобов'язань договірних, так і звичаєвого погодження, незалежно від стану внутрішнього законодавства, міжнародно-правова норма не має сили у сфері національно-правового регулювання без її уведення в норму національного права шляхом видання того чи іншого внутрішньодержавного акту або інкорпорації в національне право іншим чином. Крім того, держава несе міжнародно-правову відповідальність за порушення того чи іншого принципу, а тому в її інтересах нормативно забезпечити таку відповідальність і суб'єктів національного права.

Перефразовуючи відоме правило «незнання закону не звільняє від відповідальності», можна в цьому випадку

¹ Денисов В. Н. Статус міжнародних договорів в Конституції України // Вісник Академії правових наук України. 1997. № 1. С. 30.

² Consultatif du 26 avril 1988 «Applicabilité de l'obligation d'arbitrage en vertu de la section 21 de l'accord du 21 juin 1947 relatif au siège de l'Organisation des Nations Unies» URL: <http://www.icj-cij.org/cijwww/cdecisions/csummaries/chqasommaire880426.htm>

дотримуватися правила «незнання загальноvizнаних принципів міжнародного права суб'єктами внутрішньодержавного права не звільняє від відповідальності конкретну державу»¹.

Законодавці багатьох держав, дотримуючись загальної тенденції відображення в національному праві положень міжнародного права, приймають конституційні норми, що передбачають орієнтацію на принципи і норми міжнародного права в окремих сферах життя суспільства. Наприклад, деколи підкреслюється відданість загальнолюдським цінностям. Так, у конституції Киргизької Республіки (ст. 16) говориться про загальноvizнані принципи і норми міжнародного права лише у зв'язку із забезпеченням основних прав і свобод людини. У конституції Узбекистану йдеться, що зовнішня політика виходить із загальноvizнаних принципів і норм міжнародного права, найбільш важливі з них перераховані (ст. 17). А Конституція Республіки Молдова (п. 2 ст. 4) віддає перевагу міжнародним нормам тільки у випадках невідповідності національних законів пактам і договорам про основні права людини, однією зі сторін яких є Республіка Молдова².

Після Другої світової війни в ряді країн були прийняті нові конституції. Саме в них – повоєнних конституціях – знайшло місце закріплення головних принципів, які є основами міжнародного миру та встановлення добросусідських відносин між різними країнами. У більшості конституцій європейських держав загальноvizнані принципи та норми міжнародного права, а також норми міжнародних договорів входять до національних правових систем.

Одним із перших перевагу загальноvizнаних принципів міжнародного права над нормами національного законодавства закріпив у своєму Основному законі німецький законодавець.

¹ Дарда А. В. Проблемы толкования национальными судами общепризнанных принципов международного права: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.10 / Дарда Алексей Владимирович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2003. С. 45.

² Новые конституции стран СНГ и Балтии. Сборник документов / сост. Дмитриев Ю.А.; сост. и отв. ред.: Михалева Н.А. Москва: Манускрипт, 1994. 654 с.

Зокрема, в Основному законі Федеративної Республіки Німеччини 1949 року міститься положення про те, що «загальновизнані норми міжнародного права є складовою частиною федерального права. Вони мають перевагу над законами і породжують права та обов'язки безпосередньо для осіб, які мешкають на території Німеччини» (стаття 25)¹.

Конституція Республіки Білорусь передбачає, що «Республіка Білорусь визнає пріоритет загальновизнаних принципів міжнародного права та забезпечує відповідність їм законодавства» (абзац перший статті 8). Конституції деяких країн Європи застосовують імплементаційні механізми, які визнають загальновизнані принципи та норми міжнародного права, тільки при здійсненні зовнішньополітичної діяльності. Це передбачено, зокрема, Конституціями Азербайджанської Республіки (стаття 10), Республіки Вірменія (стаття 9), Литовської Республіки (стаття 135) та Конституцією України (стаття 18). Норми окремих конституцій конкретизують застосування загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Так, зокрема, Конституція України визначає, що «зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права» (стаття 18)².

Статут СНД як один із принципів, на яких ґрунтується правова політика країн Співдружності, вказує на «верховенство міжнародного права в міждержавних відносинах» (стаття 3). Статут СНД є одним із небагатьох документів, що містять принципи міжнародного права, і хоча перераховані вони в

¹ Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід): дис. на здоб.наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.11 / Сергієнко Наталія Миколаївна; Київ. національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. С.25.

² Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід): дис. на здоб.наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.11 / Сергієнко Наталія Миколаївна; Київ. національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. С.26.

статті, що визначає напрямок досягнення цілей Співдружності у відносинах між ними, все ж можна припустити їх значення для національних систем. Що ж стосується пріоритету міжнародного права у внутрішній правовій системі, то не усі країни СНД виявилися готовими його визнати. Показовою в цьому випадку є історія прийняття Конституції України. Проект Конституції містив положення, аналогічне положенню статті 15 Конституції Росії. Частиною правової системи країни визнавалися як загальновизнані принципи і норми міжнародного права, так і міжнародні договори. Однак Верховна Рада не погодилась закріплювати загальновизнані принципи і норми частиною правової системи України, обмежившись лише ратифікованими договорами¹.

Найбільш загальний огляд нормативного вирішення питання про взаємодію міжнародного і національного права дає змогу дійти висновку про відсутність єдності у вирішенні зазначеної проблеми, а тим більше говорити про абсолютне визнання примату міжнародного права на національному рівні. Однак варто зауважити, що питанню зближення міжнародно-правових і внутрішньодержавних норм приділяється значна увага.

Така ситуація, як бачимо, є значною прогалиною у міжнародно-правовому регулюванні, адже навантаження у дотриманні основних принципів міжнародного права покладається як на внутрішній, так і на міжнародний механізми, і обидва потребують вдосконалення.

Уникаючи дослідження досить обширної проблеми узгодження національного та міжнародного права, зазначимо, що на сьогодні, як засвідчує не тільки доктрина, але і практика, переважає концепція імплементації. У доктрині міжнародного права термін *імплементація* іноді є синонімом трансформації в широкому розумінні цього слова².

¹ Лапина О. Е. Общепризнанные принципы и нормы международного права в правовой системе России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лапина Олеся Евгеньевна; Московский университет МВД России. Москва, 2003. С.102.

² Черниченко С. В. Международное право: современные теоретические проблемы. Москва: Международные отношения, 1993. С.128.

На думку Л. Новікової, «імплементация загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права в широкому сенсі – це спільна організаційно-правова діяльність держав і міжнародних організацій, спрямована на реалізацію цілей міжнародно-правових принципів і норм на міжнародному рівні»¹.

Р. Мюлерсон пропонує назвати «процес сприяння національним правом виконанню загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права на території держави у сфері дії внутрішньодержавного права за допомогою послідовної національно-правової імплементации»². Гавердовський А.С. іменує даний процес внутрішньодержавно-правовою імплементациєю³, а Аметистов Е.М. – внутрішньодержавною імплементациєю⁴.

Справедливо підкреслює Мюлерсон Р.А., що національне законодавство може сприяти поширенню загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права на регулювання внутрішньодержавних відносин двома доступними варіантами... «Держава може ввести у своє національне законодавство норму, яка відсилає суб'єктів права до правових моделей, сформульованих у нормах міжнародного права. Такий спосіб узгодження прийнято називати відсиланням. Другою можливістю є прийняття державою норм національного законодавства. Оскільки в цій ситуації вводяться нові норми внутрішньодержавного права, то цей спосіб іменують інкорпорацією»⁵.

З позиції загальної теорії права, держава, беручи на себе

¹ Новикова Л. А. Общие принципы и нормы международного права в системе российского публичного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Новикова Лидия Александровна; Академия управления МВД России; Москва, 2001. С.136.

² Мюллерсон Р. А. Соотношение международного и национального права. Москва: Международные отношения, 1982. С.74.

³ Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права. Киев: Вища школа. Головное изд-во, 1980. С.72-80..

⁴ Аметистов Э. М. Международное право и труд. Факторы имплементации международных норм о труде. Москва, 1982. С.272.

⁵ Мюллерсон Р. А. Соотношение международного и национального права. Москва: Международные отношения, 1982. С.58.

зобов'язання із забезпечення механізму реалізації ідей, принципів і норм міжнародного права у внутрішньодержавному праві, здійснює творчу консолідацію, оскільки в цей процес залучаються різні суб'єкти законодавчої та правозастосовної діяльності¹.

Отже, імплементація міжнародного права у внутрішньодержавне не просто доцільна, а об'єктивно закономірна. Навіть прибічники теорії прямої дії міжнародного договору в національному законодавстві не заперечують необхідності трансформаційного процесу на сучасному етапі розвитку правової системи України.

Імплементацію норм міжнародного права покликані забезпечувати норми конституційного, кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного права України. «Міжнародне право зобов'язує держави забезпечити безумовне виконання всіх його норм як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівні. Для цього держави повинні вживати заходи правового й організаційного характеру, а також сприяти навчанню та розповсюдженню знань»².

Відповідно, можна зробити висновок про те, що ефективність імплементації залежить від наявності в національному праві відповідних юридичних норм, що забезпечують правове регулювання способу імплементації, як і від дієвого організаційно-правового механізму з забезпечення повноти, всебічності й оперативності даного процесу. Але такий організаційно-правовий механізм досі в Україні не створений.

Нагальною проблемою сучасного міжнародного права³

¹ Новикова Л. А. Общие принципы и нормы международного права в системе российского публичного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Новикова Лидия Александровна; Академия управления МВД России; Москва, 2001. С.142.

² Новикова Л. А. Общие принципы и нормы международного права в системе российского публичного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Новикова Лидия Александровна; Академия управления МВД России; Москва, 2001. С.148.

³ Рияка В. А. Ратификация международных договоров: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Вячеслав Александрович Рияка; Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко. Київ, 1983. 26 с.;

можна назвати питання про роль ратифікації в міжнародному праві. Інститут, передбачений Віденською конвенцією 1969 р., починає зазнавати все більшої критики юристів-міжнародників (М. Яссен, Р. Аго, Ш. де Вішшер та ін.), які вважали його засобом гальмування розвитку міжнародного права і можливості держав ухилитися від виконання своїх міжнародних зобов'язань. «Понад 80% міжнародних договорів діють без ратифікації, за фактом підписання або надання на них згоди державами в інший спосіб»¹.

Інституційний механізм

На основі принципів права будується вся внутрішньонаціональна система законодавства, а отже, і діяльність усіх національних органів, на які покладається обов'язок з нагляду за дотриманням і реалізацією норм права. Принципи міжнародного права тут не є винятком. Втілюючись у різних формах внутрішнього права, загальні принципи міжнародного права зумовлюють єдині змістові характеристики усього національного права держави. Реалізуючись разом із нормами національного права, загальні принципи міжнародного права забезпечують на рівні кожної національної системи втілення цілей і завдань, необхідних для забезпечення стабільного та мирного співіснування всього міжнародного співтовариства. Тому не менш важлива в механізмі реалізації загальних принципів міжнародного права роль національних органів, незаперечна провідна роль – судів.

Норми міжнародного права покладають міжнародно-правові зобов'язання на державу в цілому та зобов'язують її окремі органи чи посадові особи. А кожна держава повинна конкретизувати на національному рівні міжнародно-правові зобов'язання, що впливають із загальних принципів у міжнародному праві, визначаючи органи і посадових осіб, відповідальних за їх виконання.

Враховуючи важливість дієвого функціонування

Вишневський Ю. А. Надання згоди на обов'язковість міжнародного договору: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Ю. А. Вишневський; кер. роботи М. В. Буроменський; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х., 2017. 20 с.

¹ Буткевич О. В. Міжнародне право ХХІ ст.: утвердження концепції «живого права» // Альманах міжнародного права. 2013. Вип. 2. С.45.

загальних принципів міжнародного права у правовій системі будь-якої країни, органи конституційної юрисдикції мають повноваження щодо вирішення питання про місце у правовій системі держави принципів міжнародного права, їх співвідношення з нормами національного права.

Як правило, органи конституційної юрисдикції підтверджують дотримання державами принципів міжнародного права як, наприклад, це було зроблено Конституційним судом Республіки Словенія у справі щодо судового імунітету іноземних представництв. У Рішенні від 8 березня 2001 року Суд зазначив, що «дотримання принципу суверенної рівності необхідне для забезпечення міжнародного співробітництва та взаєморозуміння між державами»¹. Аргументуючи свою позицію щодо права іноземного представництва на судовий імунітет, Суд підкреслив, що «судовий імунітет впливає із принципу рівності держав. Правило *par in parem non habet jurisdictionem* (рівний над рівним не має юрисдикції) також має свою основу саме в цьому принципі. Правило *par in parem non habet jurisdictionem*, відповідно до якого суб'єкти, які знаходяться в такому становищі, не можуть винести справу на розгляд суду одного з них. Основа цього правила конституційно виправдана, а винятки з судової юрисдикції необхідні з огляду на здійснення такого принципу»².

У доктрині міжнародного права порушувалася та жваво дискутувалася проблема³ позбавлення судового імунітету

¹ Slovenia. Constitutional Court. Important decision. Identification: SLO-2001-1-001 // Bulletin on Constitutional Case-Law. Strasbourg. 2001. Edition 1. P. 131.

² Slovenia. Constitutional Court. Important decision. Identification: SLO-2001-1-001 // Bulletin on Constitutional Case-Law. Strasbourg. 2001. Edition 1. P. 131-132.

³ Решения Конституционного Суда Италии № 238 от 22 октября 2014 г. URL: <http://www.qil-qdi.org/wp-content/uploads/2014/10/Italian-Constitutional-Court-Judgment-238-2014.pdf>; Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 6 декабря 2013 г. № 27-П город Санкт-Петербург «по делу о проверке конституционности положений статьи 11 и пунктов 3 и 4 части четвертой статьи 392 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации в связи с запросом президиума Ленинградского окружного военного суда» URL: <https://rg.ru/2013/12/18/ks-dok.html>;

держави в разі порушення нею імперативних принципів *jus cogens*, зокрема порушення принципу прав людини. На сьогодні ця проблема не знайшла свого однозначного визнання ні в доктрині міжнародного права, ні в практиці національного¹ та міжнародного правосуддя². Та необхідно звернути увагу на важливість і актуальність такої проблеми з огляду на тенденцію еволютивного розвитку людиноцентристських цінностей, які призводять до зниження на їх користь цінностей, які є основою принципу державного імунітету (*ratione materiae*), завдяки появі принципу – «офіційне положення індивіду не вилучає його зі сфери індивідуальної відповідальності за міжнародні злочини»³. Уперше у міжнародному праві практична необхідність визначення «персонативної правової форми суверенної особи»⁴ виникла під час роботи Нюрнберзького трибуналу⁵, який чітко сформулював принцип персональної відповідальності фізичної особи за скоєння міжнародних злочинів поряд із одночасною міжнародно-правовою відповідальністю самої держави як суверенної правової особи. Крім того, важливим для даного дослідження є твердження про те, що «оскільки норми *jus cogens* мають пріоритет перед усіма іншими нормами, вони

Исполинов А. С. Исполнение решений международных судов: теория и практика // Международное правосудие. 2017. № 1 (21). С. 7- 4.

¹ Federal Republic of Germany v. Miltiadis Margellos, Case 6/17-9-2002 (Greece: Special Supreme Court, 2002).; Prinz v. Federal Republic of Germany 26 F 3d 1166 (DC Cir. 1994).; Ferrini v. Repubblica Federale di Germania, 87 RDI (2004) 539 (Italy: Cassazione), para. 7 and 8.2.

² Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), Further Request for Provisional Measures, Order of 13 Sept. 1993 [1993] ICJ Rep 325, at 440.; Prosecutor v. Furundzija. № IT-95-17/1-T10. Trial Chamber. Judgment. 10 December 1998. URL: <http://www.icty.org/x/cases/furundzija/tjug/en/fur-tj981210e.pdf>

³ Измайлова П. Р. Уголовная ответственность должностных лиц государства за преступления по международному праву: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Измайлова Пери Расимовна; Институт государства и права РАН. Москва. 2015. 158 с.

⁴ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право, 2014. С.151, 157.

⁵ Нюрнбергский процесс: сб. материалов: в 8т. / отв. ред. Н.С. Лебедева. Москва: Юридическая литература, 1999. Т.8. С.19-292.

долають усі несумісні з ними норми міжнародного права»¹, зокрема принцип державного імунітету (*ratione materiae*). Так, якщо держава порушує принцип *jus cogens*, її імунітет зникає, або інакше кажучи, порушуючи принципи *jus cogens* держави позбавляють себе імунітету і можуть піддаватись судовому розгляду. Так, у «рішенні Аргентинського суду у справі «Сідерман де Блейк» була висловлена позиція, що норми *jus cogens* володіють найвищим статусом у міжнародному праві, тому володіють найвищою юридичною силою і можуть позбавляти юридичної сили норми, які їм протирічать; суверенний імунітет – це той самий принцип міжнародного права, і тому ніби усунений нормами *jus cogens*; якщо держава порушує норму *jus cogens*, імунітет, створений міжнародним правом, знищується»². На думку А. Орахелашвілі, «імперативні норми, такі, що складають сутність прав людини, превалюють над імперативними нормами, що регулюють імунітет держави»³. Але залишається усталеною позиція про відсутність універсальної юрисдикції, що впливає із норм *jus cogens*, окремі держави не можуть притягати до відповідальності лідерів інших держав зокрема за злочини агресії. Міжнародний суд ООН у рішенні по справі *Germany v. Italy*⁴ не підтримав аргумент про те, що норми про імунітет Німеччини від юрисдикції судів інших держав в силу протиріччя нормам *jus cogens* (йшлося про військові злочини скоєні під час Другої світової війни на території Італії). Наявна практика звернень до національних і міжнародних судових інстанцій підтверджує необхідність і доцільність їх уточнення на універсальному рівні,

¹ Измайлова П. Р. Уголовная ответственность должностных лиц государства за преступления по международному праву: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Измайлова Пери Расимовна; Институт государства и права РАН. Москва. 2015. 158 с.; Bianchi A. Immunity Versus Human Rights: The Pinochet Case // 10 EJIL, 1999. P. 265.

² *Siderman de Blake v. Republic Argentina*, 965 F 2d 699, at 718 (CA 9th Cir. 1992) URL: https://www.refworld.org/cases,USA_CA_9,56d6bf794.html

³ Orakhelashvili A. Peremptory Norms in International Law. 2006. P. 288-319, 340-357.

⁴ *Jurisdictional immunities of the state (Germany v. Italy)*. 3 February 2012. ICJ. P. 92-95. URL: <http://www.icj-cij.org/docket/files/143/16883.pdf>.

зокрема у роботі Комісії міжнародного права.

Відповідно до положень статті 100 (2) Основного закону ФРН, до повноважень Федерального конституційного суду ФРН віднесені питання щодо вирішення сумнівів, чи є норма міжнародного публічного права невід'ємною частиною федерального права та чи створює ця норма права й обов'язки для суб'єктів національного права. Це повноваження суд має реалізовувати тільки за запитами судів загальної або спеціальної юрисдикції. У Рішенні від 10 червня 1997 року Суд зазначив, що «принципи міжнародного права встановлюють автономний режим, що визначає основоположно і остаточно можливі реакції на зловживання дипломатичними привілеями та імунітетами»¹.

До застосування в правовій системі країни іншого принципу – *ne bis in idem* (не можна судити двічі за один і той же злочин) – Федеральний конституційний суд ФРН звернувся у 1987 року, прийнявши Рішення від 31 березня 1987 року (2BvM 2/86) (принцип *ne bis in idem* у міжнародному праві). У цьому Рішенні Суд виходив з того, що «не є невід'ємною частиною федерального права загальновизнаний принцип міжнародного права, відповідно до якого особа, щодо якої був винесений вирок про ув'язнення в третій державі, не може бути переслідувана та не може бути винесено вироку щодо того самого злочину в іншій країні, або принаймні, що час ув'язнення зараховується в пізніше винесений вирок»². В іншому Рішенні від 9 липня 1997 року (2 BvR 1317/96) Федеральний конституційний суд ФРН вирішив, що «оскільки кримінальне переслідування було запроваджено (щодо позивача у цій справі) з боку кількох держав щодо одного й того ж виду злочину, то загальний принцип права *ne bis in idem* не може,

¹ Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід): дис. на здоб.наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.11 / Сергієнко Наталія Миколаївна; Київ. національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. С.78.

² Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід): дис. на здоб.наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.11 / Сергієнко Наталія Миколаївна; Київ. національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. С.79.

відповідно до положень статті 103.3 Основного закону, протирічити процедурним питанням німецького правосуддя»¹. Крім того, суд визначив, що «принцип права *ne bis in idem* є загальновизнаним принципом, за певних юридичних форм, одночасно і міжнародного кримінального права, а також процесуального права». Суд наголосив на тому, що «закріплений у міжнародних договорах, цей принцип не зменшує своєї конституційної сили для Федеративної Республіки Німеччини. Жоден загальний принцип міжнародного права, згідно з розумінням його змісту, який надається у статті 25 Основного закону, не забороняє державі вчиняти кримінальні дії (особливо, якщо злочинний акт або акти вчинені на її території) з мотивів того, що така процедура розпочата органами правосуддя іншої держави і ще не завершена»².

Зазначимо, що новою як для органів конституційної юрисдикції європейських держав, так і для Конституційного Суду України є функція контролю конвенційності національних законів.

На національному рівні не завжди чітко закріплюється поняття загальновизнані принципи міжнародного права та не вирішується проблема відповідності їм нормативних актів органів держави. Таку прогалину покликані заповнювати органи конституційної юрисдикції держави. Так, Конституційний Суд Республіки Словенії в Рішенні U-I-6/93 про конституційність і законність Декрету про Військові суди підтвердив загальне правило, що «ті положення Декрету про Військові суди від 25 травня 1944 року, які навіть на час їх дії протирічили загальним принципами, визнаними цивілізованими націями і, які

¹ Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід): дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.11 / Сергієнко Наталія Миколаївна; Київ. національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. С.79.

² Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід): дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.11 / Сергієнко Наталія Миколаївна; Київ. національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. С.64.

протирічать Конституції Республіки Словенія, не повинні використовуватися в Республіці Словенія». Отже, Конституційний Суд підтвердив, що загальні правові принципи, визнані цивілізованими націями, підпадають під категорію загальновизнаних принципів міжнародного права. Він також наголосив на тому, що «загальні принципи закону, визнаного цивілізованими націями», наприклад, принцип *nullum crimen sine lege praevia*, підпадають під межі цієї категорії норм міжнародного права»¹.

Конституційний контроль за відповідністю національних законів положенням загальних принципів міжнародного права є новою функцією органів конституційної юрисдикції держав і передбачає контроль за узгодженням положень національних законів із нормами універсальних міжнародних договорів, що закріплюють загальні принципи міжнародного права та, насамперед, в галузі захисту прав людини. Такий контроль, по-перше, дозволяє врегулювати усі спірні питання щодо міжнародного договору до його ратифікації та відповідно усунути спірні ситуації щодо його застосування; по-друге, запобігає прийняттю неконституційних актів на національному рівні, а отже більш відповідально підходити до міжнародних зобов'язань держави.

Звичайно, що інституційний механізм на національному рівні не обмежується конституційним контролем. До механізму реалізації загальних принципів міжнародного права має долучатися уся система національних органів. Виходячи з основних своїх завдань із забезпечення охорони прав людини, її законних інтересів та інтересів суспільства, пріоритетним напрямком діяльності має стати реалізація основоположного принципу міжнародного права дотримання прав і свобод людини. Така діяльність, безперечно, має базуватися на загальновизнаних принципах міжнародного права, які повинні закріплюватися та конкретизуватися у внутрішніх актах, якими

¹ Детальніше див: Мартиненко П. Конституційний Суд України: повноваження у контексті дворічного досвіду (квітень 1997 квітень 1999 року) // Вісник Конституційного Суду України. 1999. № 4. С.35-36.

керуються органи держави.

Не варто забувати й про особливу роль в інституційній системі усіх рівнів й уповноваженого з прав людини, що діють при парламентах усіх рівнів.

Висновок:

Особливості механізму реалізації загальних принципів міжнародного права є результатом впливу самої природи принципів як природно-правових, універсальних і загальнообов'язкових регуляторів міжнародно-правових відносин. Незважаючи на те, що міжнародне право вимагає від держав дотримання його основних принципів незалежно від внутрішнього законодавства та конкретизації в міжнародно-правових актах, саме в них, у нормах *secondary* міститься ефективність і гарантії їх дотримання. Якщо прямий вплив принципів міжнародного права як загальновизнаних та природно-правових норм існує поза волею усіх суб'єктів міжнародного правопорядку, як мінімум, на рівні правосвідомості, морально-етичному та культурному рівні, то норми, що забезпечують, гарантують їх виконання (*secondary norms*) повинні закріплюватись і забезпечуватись до виконання на усіх згаданих вище рівнях правових систем. Тільки цілісний, злагоджений механізм дії інституційної, політичної та морально-етичної системи забезпечення виконання загальних принципів міжнародного права на національному, наднаціональному та міжнародному рівнях можуть гарантувати реалізацію цілей та завдань, що стоять перед усім людством у вигляді загальних принципів міжнародного права.

4.3. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права»: національна та зарубіжна практика

Особливістю міжнародного права є наявність системи особливих норм – основних (загальновизнаних) принципів МП, що пронизують усю структуру МП, регламентують характер зв'язків її елементів, впливають на механізм взаємодії МП з іншими системами. Поняття, система та механізм узаємодії загальновизнаних принципів повинні досліджуватись не тільки в рамках міжнародного, але й конституційного чи інших галузей внутрішнього (національного) права. Адже тільки на рівні окремих держав відбувається дійсне застосування і визнання, тобто реальна дія загальновизнаних принципів МП. Підтвердження цього – широка практика закріплення загальновизнаних принципів МП у Конституціях і законах держав, застосування їх у рішеннях міжнародних і національних судів.

Сучасне міжнародне і внутрішнє право держав закріплюють чимало принципів, які визначають взаємовідносини між державами, між державою та особою чи суспільством. Нагадаємо, що принципи міжнародного права містять загальновизнані принципи МП (принципи, закріплені у Статуті ООН та Декларації про принципи) та основоположні принципи права згідно з п. «с» ст. 38 Статуту ООН: «... загальні принципи права, визначені цивілізованими націями»¹. Якщо перші мають перелік, хоч і не остаточний, в універсальному міжнародному документі, то другі визначаються судовими установами за критеріями універсальності та визнання більшістю держав світової спільноти.

На конституційному рівні загальновизнані принципи та норми МП знайшли своє втілення в багатьох конституційних положеннях, оскільки правова система кожної держави має закріплювати принципи демократії, поваги та захисту прав людини, верховенства права та ряд інших принципів правової держави. Сучасний розвиток міжнародного співтовариства

¹ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945 // URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_010/page2

вимагає зміцнення міжнародного правопорядку та захисту спільних інтересів держав саме шляхом конституційного забезпечення державою своїх зобов'язань та відповідності конституцій визнаним стандартам демократії.

Конституція держави – основний закон, що визначає сутність і основу всієї життєдіяльності держави, а також співвідношення і реалізацію міжнародно-правових норм на рівні конституційного державоутворення, в тому числі загальновизнаних принципів міжнародного права.

На сучасному етапі цивілізаційного розвитку людства, на жаль, відсутня єдність у конституційному визначенні загальновизнаних принципів міжнародного права, їх співвідношення із конституційними положеннями конкретної держави та її внутрішніми нормами. У зв'язку із цим зазначена проблема перебуває на стадії визначення та дії у внутрішньому правопорядку основних джерел міжнародного права (міжнародного договору та міжнародного звичаю), які закріплюють принципи міжнародного права.

На міжнародному рівні визнання закріплення принципів міжнародного права у звичаях знаходимо у значній кількості судових рішень органів міжнародного правосуддя. Наприклад, у справі Нікарагуа проти США 1986 року¹ МС ООН вказав на звичаєву природу принципів незастосування чи погрози силою, невтручання у внутрішні справи, поваги незалежності та територіальної цілісності держав, свободи мореплавства. Крім того, по даній справі МС ООН зауважив, що закріплення принципів міжнародного права у конвенційних нормах не позбавляє їх самостійного значення як норм звичаєвого права, зокрема у даній справі у випадку блокування США застосування принципів міжнародного гуманітарного права, закріплених у Гаазьких конвенціях, було подолано шляхом застосування останніх як принципів звичаєвого міжнародного права. Визнання за принципами міжнародного гуманітарного права характеру звичаєво-правових норм закріплене і в

¹ Детальніше по справі див.: Назаренко О. А. Міжнародне право: практика застосування: навчальний посібник. Київ: КНЕУ, 2014. 262 с.

Консультативному висновку МС ООН у справі щодо правових наслідків будівництва стіни на окупованій Палестинській території 2004 року¹, у якому, посилаючись на визначення Міжнародного Нюрнберзького військового трибуналу МС ООН, суд указує на принципи міжнародного гуманітарного права закріплені, зокрема в IV Гаазькій та IV Женевській конвенціях, визнані всіма цивілізованими націями та розглядаються як звичаєві норми-принципи для держав, які не є їх учасницями. На думку Суду, норми міжнародного гуманітарного права, з огляду на їх особливу важливість для поваги прав людини та міркувань гуманності, повинні дотримуватися усіма державами світу, незалежно від участі у конвенціях, у яких вони закріплені, оскільки вони є непорушними принципами міжнародного звичаєвого права.

Крім того, практика міжнародного правосуддя вказує на відсутність переваги між джерелами міжнародного права, а й відповідно і принципами, в яких вони закріплені. Так, у справі про пароплав «Вімблдон» 1923 року (Великобританія, Франція, Італія, Японія проти Німеччини)² Постійна Палата міжнародного правосуддя визнала відсутність такої переваги при виявленні зіткнення звичаєвої норми-принципу про нейтралітет і конвенційної норми ст. 380 Версальського договору. Але, звичайно, що для практики забезпечення виконання принципів міжнародного права, їх нормативна фіксація у конвенційній формі є гарантією у вигляді додаткового двостороннього чи багатостороннього зобов'язання. Слушно зазначав О. Задорожній, що при аналізі «подій, пов'язаних з агресивною війною РФ проти України, в контексті основних принципів міжнародного права, потрібно врахувати наявність юридичних зобов'язань Російської Федерації безпосередньо перед нашою державою поважати ці принципи у відносинах з нею, закріплених у багатьох чинних багатосторонніх і двосторонніх міжнародних договорах, і

¹ http://www.un.org/russian/peace/palestine/docs/icj_palest_wall.pdf

² Детальніше по справі див.: Назаренко О. А. Міжнародне право: практика застосування: навчальний посібник. Київ: КНЕУ, 2014. 262 с.

розглядати конкретний зміст цих зобов'язань»¹. Характеристика сучасних джерел міжнародного права свідчить про тенденцію закріплення принципів міжнародного права і в інших, не тільки класичних «дводжерелах», а і в односторонніх актах суб'єктів міжнародного права, де головну роль займають резолюції міжнародних організацій, консультативні висновки органів міжнародного правосуддя, де формується нове джерело сучасного міжнародного права – стандарти, які також мають тісний зв'язок із принципами міжнародного права, де великої ролі, як джерела набувають рішення міжнародних судів, в яких теж повсякчас закріплюються принципи міжнародного права.

Досліджуючи національний рівень визнання принципів міжнародного права, зазначимо, що положення більшості конституцій визначають лише місце міжнародного договору в системі, причому найбільше держав, право яких визнають за міжнародним договором силу закону, а колізії між договором і законом вирішуються на основі загальних принципів права: «закон наступний скасовує закон попередній», «закон спеціальний має пріоритет перед загальним» (Австрія, Великобританія, Угорщина, Данія, Ірландія, Польща, Румунія, Туреччина, ФРН і багато інших).

Таке вирішення має ряд колізій на практиці, оскільки національний закон, з одного боку, і указ, постанова як акти ратифікації міжнародного договору – з іншого, істотно відрізняються як за порядком прийняття, так і за юридичною силою, а тому унеможливають посилення на традиційний принцип «*lex specialis derogat legi generali*». В Україні сьогодні закріплюється пріоритетність ратифікованого міжнародного договору (на основі спеціального закону про ратифікацію²) стосовно національного закону.

Лише невелика група країн ідентифікує загальновизнані норми міжнародного права складовою частиною права країни. У

¹ Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія. Київ: К.І.С., 2015. С.67.

² Закон України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України, 2004. № 50. Ст.540.

Конституції Греції сказано: «Загальновизнані норми міжнародного права є складовою частиною внутрішнього права Греції» (аналогічних положень дотримується також Австрія, Албанія, Угорщина, Італія, Португалія, Словенія, ФРН).

Низка Конституцій закріплює вищий статус загально-визнаних принципів і норм про права людини у своїй правовій системі. Наприклад, у Конституції Російської Федерації йдеться лише про загальновизнані принципи і норми стосовно прав людини і не згадуються договори. Думаємо, що такий підхід більш точний. Адже мова йде про основні права людини, права конституційного рівня. Не будь-який навіть ратифікований договір може встановлювати такі права, наприклад, торговельний договір, який визначає права у сфері торгівлі.

Що ж до статусу норм загального міжнародного права, то наявні суттєві розбіжності між конституціями. Найбільш чітку норму містить Конституція Білорусі. Вона «визнає пріоритет загальновизнаних принципів і норм міжнародного права і забезпечує відповідність їм свого законодавства» (ст. 8). Приблизно такий же зміст має положення Конституції Грузії, згідно з яким «законодавство Грузії відповідає загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права (ч. 2 ст. 6).

На прикладі Італії можна проілюструвати різний підхід до імплементації договірних і звичаєвих норм міжнародного права. Безпосередньо до того, що стосується міжнародного права, Конституція цієї держави обмежилася загальним положенням: «Правопорядок Італії узгоджується із загальновизнаними нормами міжнародного права» (ст.10)¹. Є підстави вважати, що це стосується і самої конституції, яка складає основу правового порядку країни. Через три роки після прийняття Конституції Касаційний Суд Італії дав таке тлумачення наведеному положенню: «Існують, отже, переважаючі принципи, які впливають із необхідності забезпечити співіснування цивілізованих держав... Вони вимагають, щоб італійське

¹ Конституція Італійської Республіки // Конституції зарубіжних країн: навч. посібник / За ред. В.О. Серьогіна. Харків, 2009. С. 136.

внутрішнє право відповідало звичаєвому міжнародному праву...»¹.

Відомий випадок, коли Конституційному Суду Італії довелося розв'язувати питання про відповідність міжнародному праву Конституції. Суд не заявив, що Конституція стоїть вище від міжнародного права. Було знайдено компромісне рішення: відповідні міжнародні звичаєві норми були кваліфіковані як спеціальні у відношенні до конституційних норм, а тому спроможні діяти поряд з ними².

Уже в наш час це положення найчіткіше сформульовано в Конституції ФРН: «Загальні норми міжнародного права є складовою частиною права федерації. Вони володіють пріоритетом перед законами: безпосередньо створюють права й обов'язки для мешканців федеральної території» (ст. 25)³. Ці положення уповноважують суди безпосередньо, без видання імплементаційних законів, застосовувати загальновизнані норми міжнародного права з умовою, якщо вони придатні для цього. У випадку конфлікту між національною і міжнародною нормою питання передається на розгляд Конституційного суду, який вправі оголосити неконституційним закон, що суперечить міжнародному праву. На думку Р. Мюллерсона, це означає, що функції конституційного суду в таких випадках близькі до правотворчих⁴.

Не можна не звернути уваги на незвичне «положення у преамбулі Конституції Японії, яке підкреслює значення ще одного міжнародного нормативного явища, що набуває у наш час усе більшого значення – міжнародної політичної моралі. Ця мораль має зростаюче значення для функціонування і

¹ Coloni v Ministry of War 1950, Case № 138 // International Law Reports edited by H. Lauterpacht, London: Butterworth s Co (Publishers) LTD, 1958. P. 993.

² Див. Cassese A. Modern Constitutions and International Law // Recuil des Cours, 1985. T. 192. P. 373.

³ Основний закон Федеративної Республіки Німеччини від 23 травня 1949 р. // Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник / В.О. Сєрьогін, О.М. Коломієць, О.В. Марцеляк та ін. Харків, 2009. С. 89.

⁴ Див. Мюллерсон Р. А. Соотношение международного и национального права. Москва: Международные отношения, 1982. С. 104.

міжнародного права»¹. У Конституції говориться: «Ми переконані, що жодна держава не повинна керуватися тільки своїми інтересами, ігноруючи при цьому інтереси інших держав, і принципи політичної моралі є загальними і що наслідування цим принципам – обов'язок усіх держав...»². Хто б не був автором цих слів, але у цілому вони відповідають особливостям нормативної системи японського суспільства.

Українська міжнародна доктрина неоднозначно вирішує питання про перевагу норм міжнародної та національної системи в разі їх колізії. Більшість учених дотримуються сучасної доктрини примату міжнародного права, який вважається законодавчо закріпленим в Україні. Ряд учених навіть стверджують про примат міжнародного звичаєвого права над українською правовою системою. Однак, аналізуючи норми конституційного права України, така однозначність виявляється досить суперечливою, а іноді і сумнівною. Найважливіша проблема конституційного врегулювання питання співвідношення міжнародного та національного права в Україні – це обмеження міжнародного права позитивістським підходом, а саме: звуження його до одного джерела – міжнародних договорів. Проте, як доведено нами вище, принципи міжнародного права мають звичаєвий характер, бо їх основою є звичаєві норми. Зважаючи на те, що і міжнародні звичаї, і загальні принципи права належать до числа неписаних норм, їх визначення на практиці нерідко проблематичне. У позитивному міжнародному праві відповідь на це питання більш однозначна. Вона міститься в положеннях статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, який, як було зазначено вище, є складовою Статуту ООН і поширює свою зобов'язальну силу на Україну як члена ООН. Відповідно до положення цієї статті Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує: а) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, певно

¹ Див. Дмитриева Г. К. Мораль и международное право. Москва: Международные отношения, 1991. 168 с.

² Конституція Японії // Конституції зарубіжних країн: навч. посібник / За ред. В. О. Серьогіна. Харків, 2009. С. 292.

визнані відповідними державами; б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правова норма; в) загальні принципи, визнані цивілізованими націями; г) з певними застереженнями також судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй як додатковий засіб для визначення правових норм. Україна як держава-засновниця ООН визнає міжнародний звичай як джерело міжнародного права, що логічно повинно бути нормативно визнано в Основному Законі держави для усунення будь-яких двозначностей. Утім, таке визнання знаходимо лише в Декларації про державний суверенітет України, яка на сьогодні є єдиною нормативною підставою для обґрунтування примату норм міжнародного права над внутрішньодержавними, що є доказом сучасної зарубіжної доктрини та загальновизнаної практики. Українські вчені-конституціоналісти реалістичніше визнають колізію у нормативному визнанні такого примату, обґрунтовуючи свою думку нормативним аналізом основних конституційних актів України.

Нагадаємо, що ставлення України до питання співвідношення внутрішнього національного та міжнародного права вперше було сформульоване в Декларації про державний суверенітет України 1990 року, де ст. X «Міжнародні відносини» проголошує «перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права»¹. Декларація про державний суверенітет належить до нормативно-правових актів конституційного рівня, тому зазначена норма, безсумнівно, конституційна, проте застосування її на практиці все одно викликає ряд серйозних правових колізій. В українській доктрині це положення також є предметом дискусій. Так О. Мережко, М. Неліп заявили про те, що, як у Декларації, так і в ст. 18 Конституції України, нібито закріплено «моністичний принцип примату міжнародного

¹ Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-XII // Відомості Верховної Ради УРСР (БВР), 1990, N 31, ст.429 URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>

права»¹. Судді Конституційного Суду України у відставці В. Скомороха і В. Шаповал наголосили на тому, що «норми міжнародного права не мають верховенства над Основним Законом держави. Ще одна група вчених (В. Денисов, А. Мельник) вважали, що норми Конституції мають тлумачитись як такі, що стосуються міжнародної діяльності нашої держави»².

Якщо взяти за критерій визначення загальновизнаних принципів і норм міжнародного права Статут Міжнародного Суду ООН, який є складовою національного законодавства України, тоді порядок дії цих джерел у правовому порядку України визначається положеннями статей 9 і 18 Конституції України. У частині, де йдеться про «міжнародні конвенції» (загальні і спеціальні), їх інкорпорація до права України здійснюється відповідно до конституційно визначеного порядку, встановленого для міжнародних договорів³. Згідно із тлумаченням Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, «під загальновизнаними принципами міжнародного права належить розуміти основні імперативні норми міжнародного права, які приймаються і визнаються міжнародною спільнотою держав у цілому і відхилення від яких є неприпустимим»⁴.

У тій частині, де йдеться, зокрема, про міжнародні звичаї і загальні принципи права, визнані цивілізованими народами, інкорпорація цих норм міжнародного права до правового порядку України здійснена прямо і безпосередньо за фактом їх закріплення у статті 18 Конституції України (згідно з ч.3 ст. 8 Конституції України).

Проаналізуємо ці погляди з огляду на нормативне

¹ Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В.Н. Денисова. Київ: Юстиніан, 2006. С. 19.

² Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В.Н. Денисова. Київ: Юстиніан, 2006. С. 15-19.

³ Конституція, Закон від 28.06.1996, № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. № 30. Ст. 141.

⁴ Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: Постанова Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>

регулювання. Аналіз положень ст. 9 та інших статей Конституції у комплексі із положеннями ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» та інших законів, дає підстави стверджувати, що національні правові акти та ратифіковані міжнародні договори об'єднуються в одній національній правовій системі, де вищу юридичну силу має Конституція. Отже, міжнародне право в Україні забезпечується дією Конституції, однак варто було б чітко це закріпити. На нашу думку, якщо визнається примат міжнародного права, то саме загальновизнані принципи міжнародного права мають бути гарантом забезпечення дії внутрішнього публічного порядку, а не навпаки. Норма про примат повинна стати правовою передумовою забезпечення принципу *pacta sunt servanda*. Крім того, що примат міжнародного права не передбачає прямої дії міжнародно-правових норм у національно-правовій системі, а лише передбачає необхідність узгодження норм останньої з міжнародно-правовими зобов'язаннями держави та загальновизнаних норм і принципів міжнародного права.

Міжнародні джерела конституційного права України – це чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України згідно зі статтею 9 Конституції України. Оскільки не всі міжнародні договори підлягають процедурі ратифікації (така умова може впливати зі змісту самого договору чи бути передбачена в ст. 7 Закону України «Про міжнародні договори України»), статусу частини національного законодавства набувають лише ратифіковані Верховною Радою України (а що ж до договорів, які не передбачають процедури ратифікації Верховною Радою України?), і діють в Україні в порядку передбаченому для норм національного законодавства. Згідно з Постановою «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» від 19 грудня 2014 року, «під час розгляду справ, вирішуючи (долаючи) колізію між нормою міжнародного договору, який набрав чинності для України не шляхом надання згоди Верховною Радою України на його обов'язковість у формі ратифікації, і нормою іншого акта законодавства України, потрібно враховувати юридичну силу

акта законодавства, яким було надано згоду на обов'язковість міжнародного договору України, з урахуванням співвідношення законодавчого акта і підзаконного нормативно-правового акта»¹. Тобто принципи міжнародного права, закріплені міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано в інших формах (наприклад, шляхом *підписання, прийняття, затвердження і приседнання*), визнаються частиною національного законодавства, однак не матимуть примату щодо національного законодавства.

Належно ратифікований міжнародний договір стає частиною національного законодавства з пріоритетною силою у конфлікті з внутрішнім законом згідно зі ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., учасницею якої є Україна: «... учасник не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору». Виняток із правила переваги є Конституція України (ч. 2 ст. 8 – надає їй вищу юридичну силу) та норми конституційних актів. Необхідною умовою укладання міжнародного договору, що суперечить Конституції України, є попереднє внесення необхідних змін до неї, а отже, обов'язковий для України міжнародний договір не може суперечити Конституції України. Для уникнення таких колізій п. 3 ст. 4 Закону України «Про міжнародні договори України» передбачає правову експертизу всіх проектів міжнародних договорів України на предмет відповідності Конституції України. Отже, в Україні діє складна процедура входження міжнародно-договірних норм України до національного законодавства, яка негативно впливає на дотримання Україною своїх міжнародних зобов'язань (тоді як Віденська конвенція вимагає не затримувати надмірно процес вступу в силу міжнародного договору). У Конституції України (п.32 ст.85) не вказуються строки для надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсації міжнародних

¹ Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: Постанова Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>

договорів України, така норма є досить важливою для забезпечення виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань на підставі принципу сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, зокрема для уникнення затягування процесу імплементації.

Тому дуже важливо для нормативного визнання принципів міжнародного права, закріплених у міжнародних договорах України, як основоположних норм у національній правовій системі, усунути колізію у процедурних питаннях ратифікації, зокрема ст. 9 Конституції та ст.ст. 8, 9 Закону України «Про міжнародні договори України» та привести їх відповідно до вимог Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Крім того, непоодинокими є колізії Основного закону та інших нормативних актів України щодо міжнародних договорів. Зокрема, це проблема неоднозначного визначення самого міжнародного договору («згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою»¹, «укладений в установленому порядку»², «укладений в установленому законом порядку»³ та ряд інших).

Застосування міжнародних звичаєво-правових норм у внутрішньому правопорядку України дискусійне як з теоретичної, так і практичної точки зору. Загальновизнані принципи-норми міжнародного права або є звичаєво-правовими, або мають звичаєво-правові аналоги. У багатьох країнах, державах континентальної системи права звичаєве міжнародне право розглядають як частину права країни. Вочевидь, саме цю ідею було закладено у Декларацію про державний суверенітет України, яка передбачає примат основоположних норм міжнародного права перед національними.

Застосування звичаєво-правових норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку потребує доведення їхньої юридичної

¹ ЦПК України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст. 492

² СК України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135

³ МК України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, № 44-45, № 46-47, № 48, ст.552

чинності, переважно це пов'язано із судовою практикою. Судовій практиці України відомі випадки застосування міжнародних звичаєво-правових норм, проте відсутні узагальнення судової практики, в тому числі у формі постанов Пленуму ВС України чи Конституційного суду, що б визначило підходи до порядку їхнього застосування. Крім того, відсутнє нормативне закріплення прав і обов'язків судді звертатися до міжнародного звичаю і його застосування¹. Значення національної практики застосування міжнародних звичаєво-правових норм не можна недооцінювати, адже вона розвиває закладену в Декларації про державний суверенітет України правову основу для визначення у внутрішньому правопорядку звичаєвого міжнародного права, свідчить про закріплення міжнародних звичаїв державою. Загалом національна практика застосування таких норм може мати міжнародно-правове значення. Варто було б на конституційному рівні визнати право органів національного правосуддя звертатися до загальновизнаних звичаєвих норм міжнародного права для вирішення спорів на національному рівні.

В українській доктрині щодо зазначеної проблеми висувається думка про те, що «визначення», «визнання частиною національного законодавства міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, України, тим самим підтверджує свою прихильність і визнаючи принципи міжнародного права»². Наголосимо, що Проект Конституції України визначав дію загальновизнаних принципів і норм міжнародного права без будь-яких обмежень, однак чинна Конституція встановила для них рамки «зовнішньополітичної діяльності України» (ст. 18 Конституції), чим створила ще одну прогалину – проблему юридичного визначення цієї сфери. У Конституції України відсутні положення щодо визначення, місця, юридичної сили та механізми застосування «загальновизнаних принципів і норм міжнародного права» у внутрішньому праві України. Закон

¹ Євінтов В. І. Україна у міжнародному співтоваристві // Суверенітет України і міжнародне право. Київ: Манускрипт, 1995. С. 53.

² Семенов В. С., Прагнюк О. Я. Міжнародно-правові аспекти Конституції України. Київ, 1997. С. 6.

України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» у ст. 2. основними засадами внутрішньої і зовнішньої політики визнає загальновизнані принципи і норми міжнародного права, проте, конкретизуючи окремо принципи зовнішньої та внутрішньої політики, загальновизнані принципи міжнародного права, що перераховуються аналогічно до Статуту ООН, віднесені саме до зовнішньої політики. Крім того, згадана стаття закону закріплює пріоритет загальновизнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права лише у зовнішній політиці України, що також створює колізію норм у самому акті.

Нагадаємо, що у текстах конституцій більшості держав закріплюється презумпція визнання загальновизнаних принципів і норм міжнародного права як складової частини внутрішнього правопорядку держави¹. Якщо їх пріоритетність щодо національного закону не викликає сумніву, то їх співвідношення з Конституцією держави може викликати доктринальні controverзи. Проте, безсумнівно, що в контексті чинного міжнародного права є неприпустиме посилання на Конституцію для того, щоб удатися до дій, які не відповідали б «загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права». Але, хоча з формального погляду досліджене тут питання до останнього часу залишалося неврегульованим, тим не менше, низка законів України містить посилання на норми-принципи міжнародного права. Зокрема, пунктом 2 статті 413 Цивільного процесуального кодексу (ЦПК) України передбачається, що «акредитовані в Україні дипломатичні представники іноземних держав та інші особи, зазначені у відповідних законах України і міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, підлягають юрисдикції судів України в цивільних справах лише в межах, що визначаються принципами та нормами міжнародного права, або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана

¹ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. – М.: Издательство БЕК, 1997. С. 237.

Верховною Радою України»¹. Відповідно до п. 1 статті 3 Кримінального кодексу України, законодавство про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права².

У цьому ж контексті необхідно звернути увагу на те, що ряд законодавчих актів України ідентифікують загальновизнані принципи і норми міжнародного права за повноцінний правовий регулятор окремих сфер державної політики. Насамперед це стосується регулювання державою таких сфер діяльності, як зовнішньоекономічна, космічна, захист національного товаровиробника, суспільна мораль, функціонування вітчизняної державної служби. Наприклад, відповідно до ст. 4 Закону України «Про дипломатичну службу», одним із основних завдань дипломатичної служби є «забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права»³. Згідно зі ст. 8 Закону України «Про туризм», до виняткових повноважень Верховної Ради України в галузі туризму належить визначення правових засад регулювання відносин у галузі туризму, їх удосконалення та адаптація із загальновизнаними нормами міжнародного права⁴. Деякі нормативні акти прямо передбачають можливість застосування міжнародно-правових норм тими чи іншими державними органами й установами. Наприклад, відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» України, «Зовнішня політика ґрунтується на таких принципах: суверенна рівність

¹ ЦПК України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст. 492

² Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України, 2001, № 25-26. – Ст. 131.

³ Закон України «Про дипломатичну службу» / Відомості Верховної Ради України, 2002, № 5. ст. 29.

⁴ Закон України «Про туризм» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 31, ст.241.

держав; утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іноземної держави; повага до територіальної цілісності іноземних держав та непорушності державних кордонів; вирішення міжнародних спорів мирними засобами; повага до прав людини та її основоположних свобод; невтручання у внутрішні справи держав; взаємовигідне співробітництво між державами; сумлінне виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань; пріоритет загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права»¹. Застосування загальноновизнаних (звичайних) принципів і норм міжнародного права може реалізовуватись і низкою інших законодавчих та підзаконних нормативних актів України.

Доречно вказати і на те, що питання застосування міжнародного звичайного права прямо або опосередковано порушувалося і в діяльності Конституційного Суду України. Так, в Ухвалі про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин 5 і 6 статті 19 Закону України «Про пенсійне забезпечення» зазначалося, що, «на думку суб'єктів права на конституційне подання, названі положення Закону суперечать і ряду норм міжнародно-правових актів і загальноновизнаним принципам міжнародного права, зокрема частині другій статті 29 Загальної декларації прав людини»². У Рішенні Конституційного Суду у справі щодо конституційності положення підпункту пункту 4 Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ аргументується позиція Міністерства юстиції про те, що «реєстрація: облік громадян за місцем проживання не є порушенням законодавства України та загальноновизнаних норм міжнародного права щодо

¹ Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 40, ст. 527.

² Конституційний Суд України. Рішення. Висновки. Книга 4. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 17.

прав людини»¹.

Крім того, важливе значення для вирішення питання про співвідношення загальновизнаних принципів та норм міжнародного права і Конституції України має Декларація про незалежність України. Норма ст. X ширша за ст. 9 Конституції і вирішує аспект співвідношення міжнародного права (загальновизнані норми) та Конституції України: міжнародні загальновизнані норми міжнародного права мають примат над внутрішнім правом (у т.ч. і Конституцією) України, тоді як Конституція визначає лише примат ратифікованих міжнародних договорів (тоді як загальновизнані принципи МП в основному є звичаєвими нормами) над внутрішнім законодавством і залишає за собою перевагу над міжнародними договорами. Окремою є також думка про те, що закріплений у ст. 8 Конституції України принцип верховенства права є прямим підтвердженням верховенства в тому числі і міжнародного права, де такий принцип визначається в ролі загальновизнаного принципу права. Верховенство права передбачає пріоритет загальновизнаних принципів і норм міжнародного права щодо національного законодавства.

Особливістю загальних принципів міжнародного права є їх невизначеність як на міжнародному, так і на національному рівні, а тому головну роль в їх утвердженні і застосуванні повинні відіграти рішення судових органів, у яких на основі міжнародних договорів і міжнародних звичаїв мають застосовуватися принципи міжнародного права як основні ідеї всього міжнародного співтовариства. Важливий момент у ідентифікації загальновизнаного принципу чи норми міжнародного права – їх нормативне визнання як джерела внутрішньої правової системи для застосування національними судами на кшталт судової практики міжнародних судів, що сприятиме розвитку практики ширшого застосування згаданих норм міжнародного права у судовій та законодавчій практиці України. Важливим моментом пріоритетності судового, тобто

¹ Конституційний Суд України: Рішення. Висновки., 2001-2002, Книга 3. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 58.

живого визнання є те, що в сучасній практиці міжнародного співтовариства нормативне внутрішньодержавне проголошення та визнання принципів міжнародного права не завжди збігається із практикою їх застосування. Влучним прикладом слугує правова система Росії, в якій конституційно проголошується імплементація загальновизнаних принципів і норм та міжнародних договорів як її частини, чим Росія практично визнає примат міжнародного права над внутрішнім законодавством, проте на практиці відбувається їх порушення чи ігнорування як на міжнародній арені, так і у внутрішній правовій практиці.

Отже, закріплення загальних принципів міжнародного права на конституційному та законодавчому рівні, наявність судової практики, що інтерпретує їх застосування на національному рівні в Україні, свідчить про прогресивний розвиток у напрямку визнання примату міжнародного права та вимагає від української доктрини активних пошуків для вдосконалення питання конституційної визначеності, систематизації та механізмів реалізації загальновизнаних принципів міжнародного права в сучасну епоху розвитку міжнародного права. Основний закон України потребує негайного приведення у відповідність до головних тенденцій щодо примату загальновизнаних міжнародно-правових норм у всіх формах їх прояву та до стандартів, що закріплені в міжнародно-правових актах, перш за все Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Чіткого визнання потребують перш за все основні загальновизнані принципи міжнародного права незалежно від джерел, якими вони закріплюються, як основоположні норми національної правової системи, що забезпечують нормальне функціонування української правової системи у міжнародному співтоваристві загалом і внутрішньому житті країни, зокрема.

Висновки до розділу IV

1. Механізм реалізації загальних принципів міжнародного права передбачає два види впливу на сучасні міжнародно-правові відносини. Перший – це безпосереднє врегулювання конкретних відносин суб'єктів міжнародного права у нормі-принципі. Другий – це те, що норма-принцип міжнародного права чинить опосередкований вплив на усю систему міжнародного права, виступаючи критерієм легітимності міжнародної правотворчості та системоутворювальним фактором загалом.

Для реалізації загальних принципів важливого значення набувають конкретні норми, особливо договірної характеру, як універсальних, так і регіональних, двосторонніх договорів, у яких конкретизуються, узгоджуються та закріплюються процедури реалізації принципу, а також передбачається відповідальність за їх невиконання. Чим вищий рівень концентрації змісту принципів у договорі, тим вища ефективність регулювання конкретних міжнародних правовідносин. Механізм реалізації загальних принципів міжнародного права характеризується наявністю політичного, правового та морального напрямків впливу, кожен з яких повинен забезпечуватися як на міжнародному (в тому числі наднаціональному), так і на національному рівнях заведених порядків. Така єдність елементів усіх правових систем на основі загальних принципів міжнародного права є об'єктивною необхідністю сучасних реалій глобалізації міжнародного права. Тому загальні принципи міжнародного права повинні стати конституційними принципами у національних правопорядках не тільки зовнішньої політики держави, а й усієї її правової системи.

2. Гарантованість дотримання загальних принципів права напряму залежить від взаємодії міжнародного права з іншими соціальними регуляторами міжнародних відносин. Для досягнення високого рівня гарантованості принципів міжнародного права насамперед необхідне національне визнання їх примату у законодавстві держав на найвищому рівні, як правової основи для діяльності органів і посадових осіб держав у напрямку забезпечення їх виконання. На сучасному

етапі важливу роль у гарантованості норм-принципів міжнародного права на національному рівні виступають органи конституційної юрисдикції, діяльність яких забезпечує узгодженість із нормами національного законодавства. Імплементация загальних принципів міжнародного права у національне законодавство та конкретизация їх змісту має стати додатковою гарантією нормативних зобов'язань кожної держави у дотриманні загальних принципів міжнародного права її посадовими особами та державними органами як у зовнішньополітичній діяльності, так і при здійсненні внутрішньої політики, зокрема.

У рамках інституційного механізму реалізації принципів міжнародного права звичайно найпершу роль відіграють органи правосуддя як міжнародного, національного, так і наднаціонального. Практика судів доводить збільшення кількості рішень, що приймаються на основі принципів міжнародного права, в тому числі і загальнолюдських принципів, як норм більш гнучких і здатних пристосовуватись до мінливих відносин на міжнародному рівні.

Значну роль у забезпеченні дотримання принципів міжнародного права відіграють міжнародні організації, які в рамках своїх повноважень приймають рішення рекомендаційного характеру, проте все більше відповідають сучасним інтересам суб'єктів міжнародного права, що, звичайно, підвищує рівень дотримання та виконання принципів міжнародного права. У цьому аспекті на значну увагу заслуговують резолюції органів ООН як єдиного універсального органу, що здатен, як мінімум, впливати на політику та моральний аспект діяльності держав, які порушують загальновизнані принципи міжнародного права, крім того, застосовувати засоби економічного впливу на порушника чи навіть відповідні дії щодо агресорів.

Звичайно, що тільки комплексно механізми правових, політичних, моральних заходів впливу можуть подолати порушення загальновизнаних принципів міжнародного права, кожен з яких повинен визнаватися в рівній мірі для досягнення спільної мети – мирного співіснування сучасного людства. Але

не можна забувати про головну мету принципів міжнародного права: цілісне функціонування норм міжнародного права, яке можливе лише при усвідомленні та дотриманні кожним суб'єктом міжнародного права, в тому числі й індивідів. Коефіцієнт ефективності норм-принципів міжнародного права на сучасному етапі розвитку міжнародного права не залежить лише від імперативності їх характеру чи санкцій за їх порушення, а й від відповідності правил, закріплених у принципах, сучасним інтересам суб'єктів міжнародного права.

3. Аналіз міжнародного нормативного масиву та національних норм (найперше конституційного рівня) дає підстави для висновку про можливість формулювання лише умовної гіпотетичної норми про принципи міжнародного права через відсутність чіткого нормативного їх визначення як на міжнародному, так і на національному рівні. Така норма має характер базисної, оскільки містить основоположні правила регулювання конкретних міжнародно-правових відносин, тоді як така ж норма-принцип забезпечується та гарантується *secondary norms*, у яких можуть міститися конкретні правила щодо реалізації базисної норми. Загальною ознакою (чи скоріше прогалиною) таких *secondary norms* є відсутність у них правил про відповідальність і примус, у тому числі санкцій за невиконання. На нашу думку, міжнародне співтовариство повинно створити на універсальному рівні систему базисних *secondary norms*, які були б наділені характером *jus cogens* і визнані співтовариством у ролі зобов'язань *erga omnes*, що б надало основоположним принципам міжнародного права більшої ефективності та можливості забезпечення їх виконання шляхом застосування примусу до її порушників. Таким актом має стати міжнародна конвенція про відповідальність суб'єктів міжнародного права, окремий розділ якої б присвячувався відповідальності за порушення основоположних принципів міжнародного права.

Українська та зарубіжна конституційна практика також характеризується невизначеністю «загальновизнаних принципів міжнародного права» та відсутністю єдності нормативного конституційного визнання основоположного базисного

характеру в національних правових системах поряд із загальною світовою тенденцією загальновизнаності основоположних принципів міжнародного права¹. Зокрема, Конституція України обмежує таке визнання лише зовнішньополітичною діяльністю нашої держави та договірним закріпленням основоположних принципів міжнародного права, тоді як останні за своїм характером мають міжнародно-звичаєве походження. Такі прогалини обмежують національні органи та насамперед правосуддя, не дозволяючи застосовувати загальновизнані принципи міжнародного права на національному рівні. Майбутні конституційні реформи в Україні перш за все повинні забезпечити пріоритетність загальновизнаних принципів міжнародного права в українській національній правовій системі, в тому числі і щодо інших конституційних норм. Основоположні принципи міжнародного права повинні стати базисом національного публічного порядку України на основі положень Конституції України, законодавчих актів про дію в Україні міжнародних договорів, міжнародного звичаю чи інших джерел міжнародного права, практики національного, та передовсім конституційного правосуддя, галузевих норм національного права, які повинні бути приведені у відповідність до пріоритетності загальновизнаних принципів міжнародного права.

¹ Задорожна С. М. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права»: національна і зарубіжна практика // Український часопис міжнародного права. 2014. № 4. С. 245-251.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аду Яо Никэз. Концепция универсализации международного права прав человека и позиции развивающихся стран: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Аду Яо Никэз; Российский университет дружбы народов. Москва, 2012. 27 с.
2. Актуальные проблемы современного международного права: Материалы ежегодной межвуз. науч.-прак. конф. (г. Москва, 9-10 апреля 2010 г.) / под ред. А. Х. Абашидзе, М. Н. Копылова, Е. В. Киселевой. Москва: РУДН, 2011. Ч. I. 530 с.
3. Александриков Д. В. Борьба Советского Союза за суверенное равенство государств в международных отношениях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: / Александриков Д. В.; Харьковский юридический институт им. Л. М. Кагановича. Харьков, 1950. 17 с.
4. Алексанян С. Р. Принцип равноправия и самоопределения народов в современном международном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Алексанян Сатеник Рубиковна; Московский государственный институт международных отношений (университет). Москва, 2017. 226 с.
5. Алексеев С. С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху. Москва: Издательство НОРМА, 1998. 416 с.
6. Алексеев С. С. Структура советского права. Москва: Юридлит. 1975. 264 с.
7. Алексидзе Л. А. Международно-правовые отношения Рима и Иберии (Картли) в I в. до н.э. – VI в. н.э. // Труды Тбилисского государственного университета, 1957, т. 65.
8. Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. 403 с.
9. Алтангерел Б. Міжнародно-правова практика тлумачення норм міжнародних договорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Алтангерел Булгаа; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 21 с.
10. Алтангэрэл Б. Международно-правовая практика толкования норм международных договоров. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. / Алтангерел Булгаа; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 185 с.
11. Аметистов Э. М. Международное право и труд. Факторы

- имплементации международных норм о труде. Москва, 1982. 272 с.
12. Аметистов Э.М. Современные тенденции развития права Европейских Сообществ // Советское государство и право. 1985, № 7. С.116-121.
 13. Амплеева Е. Е. Современная международная нормативная система // Юрист-международник. 2008. №1. С.5-9.
 14. Аннерс Э. История европейского права: Пер. со швед. Москва: Наука, 1999. 395 с.
 15. Аношина Н-Т. Ю. Головний акт Віденського конгресу 1815 року як основа міжнародного правопорядку XIX – початку XX століття: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 192 с.
 16. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. От Возрождения до Канта. Санкт-Петербург: Пневма, 2002. 880 с.
 17. Антонович М. М. Міжнародне публічне право. Київ: ВД «КМ Академія; Алеута», 2003. 308 с.
 18. Ануфриева Л. П. Соотношение международного публичного и частного права: правовые категории Москва: Спарк, 2002. 415 с.
 19. Анцилотти Д. Курс международного права. Т. 1: Введение – общая теория / пер. А. Л. Саккетти, Э. М. Фабрикова; под ред. Д.Б. Левина. Москва: ИЛ, 1961. 447 с.
 20. Аристова К. С. Принцип субсидиарности в деятельности Европейского суда по правам человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Аристова Ксения Сергеевна; Российская академия правосудия. Москва, 2012. 29 с.
 21. Арутюнян Г. Г. Правовая глобализация и некоторые тенденции развития конституционализма // Глобализация, государство, право, XXI век: Московский юридический форум (г. Москва). Москва: Городец, 2004. С. 27-33.
 22. Афоничкина Н. В. Теоретические аспекты реализации права в свете взаимодействия международного и внутригосударственного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Афоничкина Нелли Васильевна; Казанский государственный университет имени В.И. Ульянова-Ленина. Казань, 2008. 232 с.
 23. Баймуратов М. О. Міжнародне право. Харьков: Одіссей, 2002. 672 с.
 24. Байниязова З. С. Основные принципы российской правовой системы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Байниязова Зульфия Сулеймановна; Саратовская государственная академия права. Саратов, 2004. 184 с.

25. Байтин М. О принципах и функциях права: новые моменты // Правоведение. 2000. №3. С. 4-16.
26. Бальзамова Н. Л. Эволюция законодательства Европейского союза о правовом положении граждан стран, не входящих в ЕС: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Бальзамова Наталья Леонидовна; Московская государственная юридическая академия им. О.Е.Кутафина. Москва, 2012. 200 с.
27. Барсегов Ю. Г. Обзор переводной литературы по международному праву (1945-1959) // Советский ежегодник международного права, 1959. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. С. 451-452.
28. Барсегов Ю. Г. Территория в международном праве. Москва, 1958. 270с.
29. Бартошек М. Римское право (понятия, термины, определения) / Пер. с чешск. Москва: Юридическая литература, 1989. 448 с.
30. Барышникова Ю. Р. Принципы частного права: теоретико-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Барышникова Юлия Равильевна; Казанский государственный университет имени В.И.Ульянова-Ленина. Казань. 2007. 201с.
31. Баскин Ю. А., Фельдман Д. И. История международного права: монография. Москва: Международные отношения, 1990. 205 с.
32. Батрова Т. А. Тенденции развития торгового права: автореф. ... д-р юрид. наук: 12.00.03 / Батрова Татьяна Александровна; Московский государственный университет им. В.М. Ломоносова. Москва, 2011. 49 с.
33. Батырь В. А. Актуальные проблемы имплементации норм международного гуманитарного права в законодательстве РФ // Московский журнал международного права. 1999. Спецвыпуск. С.193-209.
34. Бекашев К. А. Международное публичное право. Москва, 2003. 640 с.
35. Беляев С. И. Обязательства государств-участников Европейской конвенции о защите прав человека по исполнению постановлений Европейского Суда / под ред. Л.М.Чуркиной. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2005. Вып. 5. 134 с.
36. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. Москва: Изд-во МГУ; Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. 624 с.
37. Біблія. Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Рим.: Місіонер, 2007 р.
38. Бірюков Р. М. Глобалізація та її вплив на правову сферу //

Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал
«Порівняльно-правові дослідження». 2009. Вип. 2. С. 36-40

39. Блинов А. С. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка. Москва: МАКС Пресс, 2003. 150 с.
40. Блищенко И. П. Некоторые проблемы советской науки международного права // Советское государство и право. 1991. № 3. С.134-142.
41. Блищенко И. П., Дориа Ж. Прецеденты в международном публичном и частном праве / 2-е изд., доп. Москва: Издательство МНИМП, 1999. 472 с.
42. Бобров Р. Л. О понятии основных принципов международного права // Советский ежегодник международного права. Москва: Изд. АН СССР. 1956. С. 505-509.
43. Бобров Р. Л. Основные проблемы теории международного права. Москва: Международные отношения, 1968. 272 с.
44. Бобров Р. Л. Современное международное право. Объективные предпосылки и социальное назначение. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1962. 113 с.
45. Богатчук Д.П. Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань. Дисертація на здобуття наукового ступеня к.ю.н.: 12.00.11 «Міжнародне право» (293 – Міжнародне право). Інститут законодавства Верховної Ради України, Київ, 2018. 220с.
46. Богданов О. В. О значении и содержании принципа разоружения в современном международном праве // Советский ежегодник международного права, 1961. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. С. 94-117.
47. Божко В.М. Принцип права та міжнародно-правові акти. // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. 2010. Вип. 550. С.55-59
48. Бокор-Сеге Х. Место ООН в международном правотворчестве // Советское государство и право. Москва: Наука, 1978. № 2. С. 68-73.
49. Борискина О. Н. Последствия глобализации для развития национальных правовых систем: пути и способы преодоления возникающих проблем // История государства и права. Москва: Юрист, 2008. № 17. С. 6-8.
50. Боярський Є. Д. Умови застосування застереження про публічний порядок в Україні та державах світу // Університетські наукові записки. 2013. Вип.№3(47). С.204-209

51. Броунли Я. Международное право: в 2-х книгах / под ред. Тункин Г.И.; пер. Андрианов С.Н. Москва: Прогресс, 1977. Кн. 2. 507 с.
52. Буроменский М. В. Имплементация норм международного права в конституционный правовой порядок Украины // Право Украины. 2012. № 3/4. С. 78-97.
53. Буроменський М. Застосування міжнародно-правових норм про права людини у внутрішньому правовому порядку України // Вісник Академії правових наук України. Харків: Право, 1999. № 1(16). С. 86-94.
54. Буроменський М. В. Дія норм міжнародного права у конституційному правовому порядку України / Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. Т. 2. Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення. Харків: Право, 2008. С. 59-76.
55. Буроменський М. В. Загальні принципи права, що визнаються цивілізованими націями // Міжнародне публічне право: навчальний посібник; авт. кол. М. В. Буроменський, І. Б. Кудас, А. А. Маєвська та ін.; за ред. М. В. Буроменського. Київ: Вид-во «Юрінком Інтер», 2006. С. 47-48.
56. Буроменський М. В. Застосування міжнародно-правових норм про права людини у внутрішньому правовому порядку України // Вісник Академії правових наук України. Харків: Право, 1999. № 1 (16). С. 86-94.
57. Буткевич В. Г. Міжнародне право ХХІ століття: пошук шляхів до універсальності // Антологія української юридичної думки. В 10 т. Київ: ВД «Юридична книга». 2005. С. 831-856.
58. Буткевич В. Г. Советское право и международный договор. Киев: Вища школа, 1977. 262 с.
59. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. 608 с.
60. Буткевич О. В. История международно-правовой мысли в научном наследии Владимира Грабаря // Международное право. 2013. Вып. №1. С. 334-368
61. Буткевич О. В. Історія міжнародного права: підручник. Київ: Видавництво Ліра. 2013. 416 с.
62. Буткевич О. В. Міжнародне право середніх віків. Київ: Видавництво Гуманітарної Літератури, 2008. 672 с.

63. Буткевич О. В. Міжнародне право ХХІ ст.: утвердження концепції «живого права» // Альманах міжнародного права. 2013. Вип. 2. С.37-47.
64. Буткевич О. В. Становлення і розвиток міжнародного права в стародавній період: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Буткевич Ольга Володимирівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2002. 22 с.
65. Буткевич О. В. Становлення і розвиток міжнародного права в стародавній період: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Буткевич Ольга Володимирівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 218 с.
66. Буткевич О. В. Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права: монографія. Київ: Україна, 2003. 800 с.
67. Буткевич О. В. У истоков международного права. Санкт-Петербург: Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. 881 с.
68. Буткевич О. В. Формування норм *jus cogens* у докласичному міжнародному праві // Вісник Академії правових наук України. 2006. Вип. 4 (47). С. 207-218.
69. Вагина Н. М. Принципы публичного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Вагина Наталья Михайловна; Самарская государственная экономическая академия. Самара, 2005. 337 с.
70. Вайпан Г. В. Принцип пропорциональности в современном международном праве: дис. канд. юрид. наук: 12.00.10 / Вайпан Григорий Викторович; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва, 2017. 197 с.
71. Валеев Р. М. Международный контроль: монография. Казань, 1998. 155 с.
72. Варавенко В. Е. Обратная отсылка и отсылка к праву третьего государства в международном частном праве: дис. канд. наук: 12.00.03 / Варавенко Виктор Евгеньевич; Российская правовая академия Министерства юстиции Российской Федерации. Москва, 2009. 190 с.
73. Василенко В. А. Государственный суверенитет и международный договор / Советский ежегодник международного права, 1971. Москва: Наука, 1973. С. 60-71.
74. Василенко В. А. Основы теории международного права. Київ: Выща школа, 1988. 288 с.
75. Васильев Л. С. Проблемы генезиса Китайского государства. Москва: Наука, 1983. 327 с.

76. Ватрас В. А. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права як джерела публічного та приватного права // Приватне право і підприємництво. 2016. Вип. 15. С. 162-166.
77. Ваттель Э. Право народов или Принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. Москва: Госюриздат, 1960. 720 с.
78. Вебер А. Антиглобалистские движения – начало великой смуты XXI в.? // Мировая экономика и международные отношения. 2001. № 12. С. 48-56.
79. Ведяхина К. В. Основные нравственно-этические и социально-политические принципы российского права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ведяхина Клара Владимировна; Самарская государственная экономическая академия. Самара. 2001. 255 с.
80. Велижанина М. Ю. «Мягкое право»: его сущность и роль в регулировании международных отношений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Велижанина Марина Юрьевна; Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 2007. 165с.
81. Вельяминов Г.М., Семенов В.С. Бог и право // Московский журнал международного права. 1999. № 3/35. С. 28-40.
82. Веремченко В. М. Источники международного (публичного) права: учебно-практическое пособие // Калининград. 2014. 62 с.
83. Вестфальський мир. Договори. Авторський переклад із німецької текстів Оснабрюцького та Мюнстерського договорів 1648 р. з видання: Buschmann A. Kaiser und Reich. Teil 2. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1994.// Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. С.310-413.
84. Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник / Пер. с англ. С.В. Саянина. О. Феникс, Москва: ТрансЛит, 2011. 910 с.
85. Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В.Н. Денисова. Київ: Юстиніан, 2006. 627с.
86. Виноградов А. А. Процесс гражданско-правовой унификации и гармонизации договорного права в Европейском Союзе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Виноградов Антон Александрович; Московский государственный институт международных отношений. Москва, 2011. 29 с.
87. Виноградов М. В. Защита в Европейском суде по правам человека прав лиц, осужденных к лишению свободы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Виноградов Михаил Владимирович; Российская академия

правосудия. Москва, 2010. 245 с.

88. Вихров А. А. Правовая культура, правовая идеология и международное право // Мир гуманитарной науки академика Д.С. Лихачева: Международные Лихачёвские научные чтения (г. Санкт-Петербург, 24-25 мая 2001 г.). 2001. С. 53-57.
89. Вишневський Ю. А. Надання згоди на обов'язковість міжнародного договору: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Ю. А. Вишневський; кер. роботи М. В. Буроменський; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х., 2017. 20 с.
90. Віденська декларація та Програма дій 1993 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_504 (дата звернення: 10.01.2018)
91. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1986 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення: 03.02.2018)
92. Водянов А. В. Международно-правовое регулирование деятельности Интерпола по противодействию легализации доходов, полученных преступным путем: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Водянов Андрей Викторович; Московский университет Министерства внутренних дел Российской Федерации им. В.Я. Кикотя. Москва, 2015. 207 с.
93. Воздействие глобализации на правовую систему России / Гаврилов О.А., Колдаева Н.П., Лукьянова Е.Г., Поленина С.В. // Государство и право. Москва: Наука, 2004. № 3. С. 5-15.
94. Воздействие глобализации на правовую систему России / Поленина С.В., Гаврилов О.А., Колдаева Н.П., Лукьянов Е.Г., Скурко Е.В. // Государство и право. 2004. № 3. С. 7.
95. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення Європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти: монографія / за ред. М. О. Баймуратова. Київ: Логос, 2010. 428 с.
96. Вылегжанин А. Становление глобального правового пространства в XXI веке // Международные процессы. 2010. Т. 8, № 2 (23): Май-август. С. 15-29.
97. Выпрямкина Ж. Н. Политико-правовая трансформация институтов гражданского общества в условиях глобализации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Выпрямкина Жанна Николаевна; Ростовский юридический институт МВД РФ. Ростов-на-Дону. 2005.

23 с.

98. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права. Киев: Вища школа. Головное изд-во, 1980. 320 с.
99. Гаврилов В. В. Международная и национальные правовые системы: понятие и основные направления взаимодействия: дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.10 / Гаврилов Вячеслав Вячеславович; Дальневосточный государственный университет. Владивосток, 2005. 314 с.
100. Галенская Л. И. Действие общих принципов международного права в сфере частного права // Журнал международного права. 1995. № 4. С. 3-11.
101. Гердеген М. Міжнародне право: підручник / За наук. ред. І Грицяка; пер. з нім. Р. Корнута; пер. 9-го вид., переробл. і доповн. Київ: К.І.С., 2011. 516 с.
102. Геродот. История в девяти книгах. Ленинград, 1972. 600 с.
103. Гинзбург Дж. Соотношение международного и внутреннего права в СССР и в России // Государство и право. 1994. №3. С.108-113.
104. Гинс Г. К. Право и сила. Очерки по теории права и политики. Харбин: издательство М. В. Зайцева, 1929. 230 с.
105. Глухенький С. Х. Негосударственные субъекты в современном международном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Глухенький Сергей Хабирович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2011. 252 с.
106. Годованик Є. В. Методологічні засади дослідження ефективності норм права у діяльності міжнародних організацій. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право, 2013. Вип. 5. С. 116-122
107. Гончаров В. В. Динамічне тлумачення юридичних норм. // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України; Серія І. Дослідження та реферати. Львів: СПОЛОМ, 2013. Вип.27. 252 с.
108. Грабарь В. Э. Из истории систематики международного права // Советский ежегодник международного права. Москва: Наука, 1963. С. 480-492.
109. Грабарь В. Э. Римское право в истории международно-правовых учений: элементы международного права в трудах легистов XII-XIV вв. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1901. 305 с.
110. Грабарь В. Э. Начало равенства государств в современном международном праве // Известия Министерства иностранных дел.

1912. №1. С.195-238.

111. Грабарь В.Э. Первоначальное значение римского термина *jus gentium* // Ученые записки Тартуского университета. Тарту, 1964. Вып. 148. 42с.
112. Гринчак В. А. Міжнародне публічне право. Програма курсу та методичні рекомендації для студентів юридичного факультету. Львів: Факультет міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка. 2013. 36 с.
113. Гришин А. В. Экономический и валютный союз: правовой механизм: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Гришин Александр Владимирович; Институт государства и права РАН. Москва, 2010. 236 с.
114. Гришук О. В., Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.
115. Гроций Г. О праве войны и мира. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956. 868 с.
- Гуласарян А. С. Международно-правовая имплементация норм об ответственности международных организаций: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Гуласарян Артур Сергеевич; Московский государственный юридический университет им. О.Е. Кутафина. Москва, 2014. 202 с.
116. Гурбанов Р. А. Взаимодействие судебных органов на европейском пространстве: вопросы теории и практики: дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.10 / Гурбанов Рамин Афад Оглы; Институт философии и права Национальной академии наук Азербайджана. Баку, 2015. 388 с.
117. Гуренко М. М. Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина: автореф. дис. ... д-р юрид. наук / Гуренко Марина Миколаївна; Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2004. 38 с.
118. Гуренко М. М. Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина: дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.12 / Гуренко; Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2004. 448 с.
119. Гурковський В. Роль та місце принципів міжнародного права у сфері забезпечення інформаційної безпеки України // Вісник УАДУ. 1996-2003 г. № 1. С. 496-501.
120. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы

- современности / Пер. с фр. В.А. Туманова. Москва: Международные отношения, 1999. 400 с.
121. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в двенадцати томах. Т.10. При-Сап. Москва: Мир книги. 2003. 325 с.
122. Даниленко Г. М. Обычай в современном международном праве. Москва: Наука, 1988. 191 с.
123. Дарда А. В. Проблемы толкования национальными судами общепризнанных принципов международного права: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.10 / Дарда Алексей Владимирович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2003. 145с.
124. де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. 1072 с.
125. Действующее международное право. Документы в 2-х томах. Т. 1 / сост.: Колосов Ю. М., Кривчикова Э. С. Москва: Юрайт, Международные отношения, 2007. 768 с.
126. Действующее международное право. атия. Бишкек. 2012. 705 с.
127. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, N 31, ст.429 URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 03.05.2018)
128. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 05.06.2018)
129. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних націй 2000 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_621 (дата звернення: 04.01.0000)
130. International Law Reports edited by H. Lauterpacht, London: Butterworth s Co (Publishers) LTD, 1958, 1045p.
131. Дело о континентальном шельфе (Тунис/Ливийская Арабская Джамахирия) URL: <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&code=tl&case=63&k=c4&p3=0> (дата звернення: 10.04.2017)
132. Демидов И. Ф. Принципы и основания уголовной ответственности // Проблемы повышения качества уголовно-процессуальной деятельности в условиях перестройки. Ижевск, 1998. 97с.

133. Демин А. В. «Мягкое право» в эпоху перемен. Опыт компаративного исследования: монография. Москва: Проспект, 2015. 145 с.
134. Денисенко В. В. Jus Gentium: Проблеми становлення міжнародного права в Стародавньому Римі // Вісник Запорізького національного університету, 2010. Вип. №3. С.7-12.
135. Денисов В. Н. Статус міжнародних договорів в Конституції України // Вісник Академії правових наук України. 1997. № 1. С. 29-36.
136. Джебрин Дж. Дж. Имплементация норм международного права во внутригосударственном законодательстве (на примере арабских стран): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. / Джебрин Джабер Джебрин; Государственный университет им. Т.Г.Шевченко. Киев. 1984. 220 с.
137. Динис Г. Г. Міжнародно-правові концепції глобального права, права Інтернету або кіберправа та трансформації міжнародного права // Часопис Київського університету права. 2011. Вип. 2. С.279-285
138. Дмитриев А. И. История международного права: монография / под ред. А. И.Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. 574 с.
139. Дмитриева Г. К. Мораль и международное право. Москва: Международные отношения, 1991. 168 с.
140. Дмитриева Г. К. Принцип добросовестности в современном международном праве // Правоведение. Москва: 1979. С. 82-86.
141. Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. 426 с.
142. Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право: навчальний посібник / Відп. ред. Ю.С. Шемшеченко, Л.В. Губерський. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 640 с.
143. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Добрянський Святослав Павлович; Одеська національна юридична академія. Одеса. 2003. 20 с.
144. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01: Одеса, 2002. 181 с.
145. Довгерт А. С. Принцип верховенства права у приватноправовій сфері // Цивільне право для адвокатів: навчальний посібник. Київ, 2006. С.243-253.
146. Дождев Д. В. Добрая совесть (bona fides) как принцип правового общения // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление. Москва: Изд во ИГП РАН, 1996. С. 29-40.
147. Доповідь Комісії міжнародного права ООН про роботу 50-ої сесії

- (1999) // Генеральна Асамблея. Офіційні звіти. 53 сесія. Доповнення №10A/53/10. URL: <http://www.unbisnet.un.org> (дата звернення: 22.03.2018)
148. Дрьоміна-Волок Н. В. Імперативізація міжнародного права і становлення концепції расової дискримінації як *jus cogens delict*: монографія. Одеса: Юридична література, 2014. 390 с.
149. Дрьоміна-Волок Н. В. Норми *jus cogens* сучасне *jus gentium intra se* // Юридична наука. 2011. № 1. С. 187-194.
150. Дурденевский В. Н. Пять принципов // Международная жизнь. 1956. № 3. С.45.
151. Дурденевский В. Н., Лазарев М. И. Пять принципов мирного сосуществования. Москва: Госюриздат, 1957. 119 с.
152. Евинтов В. И. Проблема «общих принципов права» в современных западных концепциях. В кн.: Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве: Сб. науч. тр. / АН УССР. Ин-т гос. и права. Київ: Наукова думка, 1990. С.156-168.
153. Егорова Е. Н. Основы трудового права Европейского Союза: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Егорова Екатерина Никитична; Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД РФ. Москва, 2013. 205 с.
154. Ерашов С. С. Система принципов современного отечественного уголовного процесса; теоретико-правовые аспекты и практика применения: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Ерашов Сергей Сергеевич; Нижегородская академия. Нижний Новгород. 2001. 183 с.
155. Есаян А. А. К вопросу о характере международного права // Советский ежегодник международного права, 1958. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 500-502
156. Євінтов В. І. Україна у міжнародному співтоваристві // Суверенітет України і міжнародне право. Київ: Манускрипт, 1995. С. 37-58.
157. Європейське право: Право Європейського Союзу: підручн. У трьох кн.. / за заг. Ред.. В.І.Муравйова. К.: Ін Юре, 2015. / Кн.. перша. Інституційне право Європейського Союзу / В.І. Муравйов, О.М. Шпакович, О.М. Лисенко, О.В. Святун. К.: Ін Юре, 2015. 312с.
158. Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Жовтобрюх Микола Миколайович; Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2002. 198 с.
159. Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Жовтобрюх Микола Миколайович; Національна академія внутрішніх справ України.

Київ, 2002. 19 с.

160. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков, В.П. Пастухов та ін.; за ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком, 2000. 317 с.
161. Задорожна С. М. Взаємодія основних начал міжнародного приватного та міжнародного публічного права // Стан та перспективи розвитку юридичної науки: матеріали Міжн. наук.-прак. конф. (м. Дніпропетровськ, 3-4 жовтня 2014 р.). Дніпропетровськ: ГО «Правовий світ», 2014. С.104-107.
162. Задорожна С. М. Вплив особливостей права стародавнього періоду на формування основних принципів міжнародного права // National law journal: Theory and practice: L.L.C. Scientific and practical Publication in Law. 2016, № 6 (22). С. 147-152.
163. Задорожна С. М. Гарантованість дотримання загальних принципів міжнародного права // Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 6. URL: http://lsej.org.ua/6_2017/108.pdf (дата звернення: 10.07.2018)
164. Задорожна С. М. Задорожна С.М. Гносеологія загальних принципів міжнародного права // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2018. №4. С.263-279.
165. Загальновизнані принципи права фундамент міжнародного права та міжнародного правопорядку // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Правознавство. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. Вип. 728: С.64-68.
166. Задорожна С. М. Зародження загальних принципів права як джерела міжнародного права // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Науковий збірник. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2017. Спеціальний випуск: Ч. 2. С.222-226.
167. Задорожна С. М. Застосування загальних принципів права в міжнародному правосудді // Práva a slobody človeka a občana: mechanizmus ich implementácie a ochrany rôznych oblastiach práva: medzinárodná vedecká konferencia, Bratislava, Slovenská republika, 19-20 septembra 2014 r. Paneurópska vysoká škola, Bratislava, 2014. S.252-255.
168. Задорожна С. М. Звичаєве право та загальні принципи міжнародного права // Euroasian Academic Research Journal. Yerevan. 2016. № 6 (06). С.80-88.

169. Задорожна С. М. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права» як звичаєво-правових норм міжнародного права // Від громадянського суспільства до правової держави: Тези доповідей XIII Міжн. наук.-прак. конф. (м. Харків, 21 квітня 2017 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 443-447.
170. Задорожна С. М. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права»: національна і зарубіжна практика // Український часопис міжнародного права. 2014. № 4. С. 245-251.
171. Задорожна С. М. Міжнародно-правова природа принципу *ex aequo et bono* // Альманах міжнародного права. Одеса, 2016. Вип. 14. С.14-23.
172. Задорожна С. М. Множинність (плуралізм) визначень загальних принципів сучасного міжнародного права // Наше право. 2015. № 3. С.183-188.
173. Задорожна С. М. Основні принципи докласичного міжнародного права // Український часопис міжнародного права. 2017. № 4. С.22-31.
174. Задорожна С. М. Особливості взаємодії загальних принципів з нормами, правилами та стандартами міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Правознавство. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. Вип. 765. С.45-50.
175. Задорожна С. М. Особливості формування принципів міжнародного права періоду Середньовіччя // Актуальні питання юридичної теорії та практики: наукові дискусії: Міжн. наук.-прак. конф. (м. Харків, 2-3 грудня 2016 р.). Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. Ч.1. С.190-194.
176. Задорожна С. М. Питання принципів міжнародного приватного права // Нариси з міжнародного приватного права: монографія. / за ред. А. С. Довгєрта, О. М. Бірюкова. Київ: Алерта, 2014. Вип. 3. С.44-64.
177. Задорожна С. М. Поняття, генетична основа та система принципів міжнародного приватного права // Право України. Юридичний журнал. Науково-практичне фахове видання. Київ, 2013. №7. С.34-47.
178. Задорожна С. М. Правова глобалізація та місце в ній основних принципів міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Правознавство: зб. наук. праць. Чернівці, 2013. Вип.682. С.48-54.

179. Задорожна С. М. Правовий базис принципів міжнародного публічного і міжнародного приватного права // Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства: Міжн. наук.-прак. конф. (м. Харків, 6-7 квітня 2013 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2013. Ч. I. С. 32-34.
180. Задорожна С. М. Принципи докласичного міжнародного права як засади формування галузей // Розвиток науки і практики міжнародного права: Міжнародно-правові читання, присвячені пам'яті Олександра Задорожного: матеріали Міжн. наук.-прак. конф. (м. Київ, 22 червня 2018 р.). Київ: ІМВ, 2018. С. 91-96.
181. Задорожна С. М. Принципи як основоположні начала (засади) функціонування міжнародного співтовариства // Нариси з міжнародного приватного права: монографія / за ред. А.С. Довгєрта, О.М. Бірюкова. Київ: Алерта, 2016. Вип. 4. С.26-60.
182. Задорожна С. М. Природно-правова природа основних принципів міжнародного права // Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського: Матеріали ІІІ міжн. наук. конф. (м. Одеса, 2-3 листопада 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С.10-13.
183. Задорожна С. М. Природно-правовий характер принципів міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Правознавство: зб. наук. праць. Чернівці, 2013. Вип.660. С.49-56.
184. Задорожна С. М. Роль держави та міжнародного співробітництва в умовах глобалізації міжнародного правопорядку // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Правознавство. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2013. Вип. 714. С.59-64.
185. Задорожна С. М. Роль загальних принципів права в міжнародно-правовій системі // Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи: Матеріали Міжн. наук.-прак. конф. (м. Львів, 26-27 вересня 2014 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2014. С.87-91.
186. Задорожна С. М. Система принципів сучасного міжнародного права // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2015. №1 С.251-259.
187. Задорожна С. М. Соціологічна природа принципів міжнародного права // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: зб. матеріалів V Міжн. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 17 листопада 2012 р.). Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2012. С.77-78.

188. Задорожна С. М. Соціологічний підхід Є. Ерліха в міжнародному праві // Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи: матеріали Міжн. наук.-прак. конф. (м. Дніпропетровськ, 31 березня 2013 р.). Дніпропетровськ, 2013. С. 113-115.
189. Задорожна С. М., Маник А. З. Внесок наукової спадщини О. В. Задорожного у сучасне розуміння основних принципів міжнародного права // Український часопис міжнародного права. 2017. Спецвипуск присвячений пам'яті професора О. В. Задорожного. С. 74-80.
190. Задорожна С. М., Маник А. З. Становлення та розвиток науки міжнародного права в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича // Український часопис міжнародного права. 2018. № 2. С. 22-29.
191. Задорожная С. Основные критерии определения наличия принципа международного права // STUDII JURIDICE Universitate Anul X, 2017. Nr. 3-4 (39-40). С. 57-67.
192. Задорожная С. М. Взаимодействие принципов международного публичного и международного частного права // Российский юридический журнал. Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 2013, № 4 (91). С. 41-46. URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=20229194> (дата звернення: 02.11.2014)
193. Задорожный А. В. Генезис политико-правовой идеологии мондиализма // Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право. 1987. № 24. С.68-74.
194. Задорожный А. В. Критический анализ мондиалистических политико-правовых концепций // Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право. 1986. № 23. С.40-44.
195. Задорожный А. В. Российская доктрина международного права после аннексии Крыма: монография. Киев: К.И.С., 2015. 143 с.
196. Задорожный А. В. Санкции как средство привлечения Российской Федерации к международно-правовой ответственности // Национальный юридический журнал: теория и практика. 2015. С. 244-248
197. Задорожній О. В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 687с.
198. Задорожній О. В. Оправдать любой ценой. Агрессивная война Российской Федерации против Украины и трансформация российского видения международного права: монография. Киев:

К.І.С., 2016. 455 с.

199. Задорожній О. В. Поняття та нормативні вимоги основних принципів міжнародного права // Актуальні проблеми держави і права. 2015. С. 242-255
200. Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія. Київ: К.І.С., 2015. 712 с.
201. Задорожній О. В. Порушення принципу суверенної рівності держав в агресивній війні Росії проти України // Альманах міжнародного права, 2015. Вип.7. С.3-19
202. Задорожній О. В., Буткевич В. Г., Мицик В. В. Конспект лекцій з основ теорії міжнародного права. Київ: ІМВ. 2001. 145 с.
203. Задорожній О.В. Анексія Криму міжнародний злочин: монографія. Київ: К.І.С, 2015. 572 с.
204. Задорожній О.В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації, 1991-2014: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 959 с.
205. Задорожній О.В. Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації: монографія. Київ: К.І.С., 2016. 559 с.
206. Заінчковський М. Л. Права людини як новоевропейський філософський та політико-правовий феномен: дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12 / Заінчковський Микола Леонтійович; Національна академія внутрішніх справ України МВС України. Київ, 2003. 178 с.
207. Заінчковський М. Л. Права людини як новоевропейський філософський та політико-правовий феномен: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12 / Заінчковський Микола Леонтійович; Національна академія внутрішніх справ України МВС України. Київ, 2003. 23 с.
208. Заклучний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі ООН. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_055 (дата звернення: 03.05.2018)
209. Закон України «Про дипломатичну службу» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 5. Ст. 29.
210. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010. № 40. Ст.527.
211. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України, 2004. № 50. Ст.540.
212. Закон України «Про туризм» // Відомості Верховної Ради України

- (ВВР), 1995. № 31. Ст. 241.
213. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / перев. и коммент. под ред. И.М. Дьяконова // Вестник древней истории. Москва, 1952. № 3 С. 199-305.
214. Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г.Ф. Ильиным. Москва: Издательство восточной литературы, 1960. 362 с.
215. Зарубаева Е. Ю. Общепризнанные принципы и нормы международного права и международные договоры в правовой системе России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Зарубаева Евгения Юрьевна; Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. Москва, 2003. 195 с.
216. Захаренко В. Принципи і норми міжнародного права як основа зовнішньополітичної діяльності України // Право України. Юридичний журнал. Київ: ТОВ «Видавничий Дім «Ін Юре», 2010 р. №4. С. 336-342.
217. Здоровега М. Особливості становлення глобального громадянського суспільства. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, 2014. Вип. 26. С.100-106
218. Здравосмыслов Б. В. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. Москва: Юрист. 1999. 253 с.
219. Земскова П. Е. Общие принципы права, признанные цивилизованными нациями, в международном праве: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.10 / Земскова Полина Евгеньевна; Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. Москва, 2010. 177 с.
220. Зимненко Б. Л. Международное право и российское право: их соотношение // Московский журнал международного права. 2000. № 3. С. 162-168.
221. Зимненко Б. Л. Применение норм международного права в судебной системе Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Зимненко Богдан Леонидович; Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 1999. 26 с.
222. Зинковский С. Б. Право как явление культуры: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Зинковский Сергей Борисович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2006. 20 с.
223. Зубар І. В. Розвиток універсального міжнародного права та його регіональних підсистем на сучасному етапі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Зубар Інна Валентинівна; Київський національний

- університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. 225 с.
224. Иванов И. С. Внешняя политика в эпоху глобализации: дис. ... д-р ист. наук: 07.00.03; 23.00.04 / Иванов Игорь Сергеевич; Институт мировой экономики и международных отношений РАН. Москва, 2005. 379 с.
225. Игнатенко Г. В. Великая Октябрьская социалистическая революция и современное международное право // СЕМП, 1977. Москва, 1979. С. 11-40.
226. Игнатенко Г. В. Международное право и внутригосударственное право: проблемы сопряженности и взаимодействия: сб. науч. публикаций за сорок лет (1972-2011 годы). Москва: Норма: ИНФА-М, 2012. 416 с.
227. Измайлова П. Р. Уголовная ответственность должностных лиц государства за преступления по международному праву: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Измайлова Пери Расимовна; Институт государства и права РАН. Москва. 2015. 158 с.
228. Институции Гая. Текст и перевод с введением и примечаниями. Изд. Ф. Дыдынского. Варшава. Типография К. Ковалевского. 1892. 540 с.
229. Исполинов А. С. Исполнение решений международных судов: теория и практика // Международное правосудие. 2017. № 1 (21). С. 45-67.
230. Исполинов А. С. Нормы *jus cogens* в решениях международных и национальных судов // Российский юридический журнал. 2014. № 6. С. 7-14.
231. История международного права / под ред. А.И. Дмитриева, У.Э. Битлера; изд.2-е, доп. и перераб. Одесса: Феникс, 2013. 574 с.
232. Ізарова І. О. Зближення та гармонізація як основні тенденції розвитку цивільного процесуального права // Часопис Київського університету права. 2014. Вип. 2. С.182-187
233. Історія Європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу: монографія / В. І. Яковюк, Т. Н. Анакіна, О. Я. Трагнюк, Т. В. Комарова; за ред. І.В. Яковюка. Київ: Редакція журналу «Право України». 2012. 208 с.
234. Казанцев М. Ф. Концепция гражданско-правового договорного регулирования: дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.03 / Казанцев Михаил Федорович; Уральская государственная юридическая академия. Екатеринбург, 2008. 333с.
235. Каламаркян Р. А., Мигачев Ю. И. Международное право. Учебник. Москва: Изд-во Эксмо, 2004. 688 с.

236. Каламкарян Р. А. Концепция господства права в современном международном праве // Государство и право. 2003. № 6. С. 50-57.
237. Каламкарян Р. А. Международно-правовое значение односторонних юридических актов государств / Отв. ред.: Менжинский В.И. Москва: Наука, 1984. 133 с.
238. Каламкарян Р. А. Принцип добросовестности в современном международном праве. Москва: Наука, 1991. 188 с.
239. Каламкарян Р. А. Философия международного права. // Институт государства и права РАН. Москва: Наука, 2006. 207 с.
240. Кальянов В. И. Некоторые вопросы внешнеполитических воззрений в Древнеиндийском Эпосе // Махабхарата. Книга пятая. Удйюгапарва или книга о старании. Ленинград: Издательство «Наука». Ленинградское отделение. 1976. С. 399-427.
241. Камаровский Л. О международном суде. Москва: Тип. Т. Малинского, 1881. 550 с.
242. Каракулян Э. А. Очерки теории и истории науки международного права: учебное пособие. Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2017. 139 с.
243. Карташов В. Н. Принципы права // Теория государства и права: учебник / под ред. В. К. Бабаева. Москва, 1999. 592 с.
244. Кашкин С. Ю., Четвериков А. О. Право Европейского Союза: учебное пособие / 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 2011. 274 с.
245. Київцев О. В. Нормотворчість міжнародних організацій // Наукові записки інституту законодавства Верховної ради України. 2012. Вип. 4. С.129-133.
246. Київцев О. В. Вплив імперативних зобов'язань та зобов'язань «перед усіма» на формування сучасного міжнародного правопорядку // Європейські перспективи. 2011. № 1. С.177-179.
247. Київцев О. В. Джерела міжнародного права: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Київцев Олена Валеріївна; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2012. 360 с.
248. Київцев О. В. Джерело міжнародного права як природно-правова категорія // Публічне право. 2011. № 1. С. 76-81.
249. Київцев О. В. Загальні принципи права в системі джерел міжнародного права: 100 років дискусії // Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Миценка: монографія / За ред. О.В. Задорожного та О.Р. Поєдинок. Київ; Одеса: Фенікс, 2016. 718 с.

250. Київцев О. В. Міжнародно-правовий скепсис. // Науковий часопис Національної академії прокуратури України, 2014. Вип. 1. С. 70-85
251. Київцев О. В. Сучасне міжнародне право: проблеми ефективності системи через призму джерел міжнародного права // Право і Безпека. 2010. № 2. С. 15-19.
252. Київцев О. В. У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела. Кам'янець-Подільський: ПП «Видавництво «Оіом», 2011. 480 с.
253. Київцев О. В. Феноменологія норм міжнародного права через призму їх ієрархії // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України 2011. № 3 (6). С. 143-148.
254. Кисіль В. І. Питання публічного порядку і законодавче регулювання у міжнародному приватному праві // Наукові записки. Том 19. Спеціальний випуск. С. 212-220.
255. Кислицына Н. Ф. Развитие системы международного права на современном этапе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Кислицына Наталия Феликсовна; Российский университет дружбы народов. Москва, 2010. 26 с.
256. Кислицына Н. Ф. Развитие системы международного права на современном этапе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Кислицына Наталия Феликсовна; Российский университет дружбы народов. Москва, 2010. 175 с.
257. Климова А. Н. Принципы гражданского права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Климова Анна Николаевна; Всероссийская государственная налоговая академия Министерства финансов Российской Федерации. Москва, 2006. 337 с.
258. Климчук Ю. В. Система принципів міжнародного гуманітарного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Климчук Юрій Васильович; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків. 2003. 20 с.
259. Климчук Ю. В. Система принципів міжнародного гуманітарного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Климчук Юрій Васильович; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 215 с.
260. Клюня А. Ю. Ответственность за нарушение обязательств, вытекающих из императивных норм международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Клюня Алесь Юрьевич; Российский университет дружбы народов. Москва, 2016. 226 с.
261. Ключников Ю. В. Международно-правовые проблемы установления

- пределов действия национальных правовых норм дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Ключников Юрий Вячеславович; Московская государственная юридическая академия. Москва. 2002. 209 с.
262. Козье Д. Электронная коммерция. Москва: Издательско-торговый дом «Русская редакция», 1999. 288 с.
263. Кокорев Р. С. Основные права и обязанности государств как субъектов международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Кокорев Роман Сергеевич; Московская государственная юридическая академия. Москва, 2002. 231 с.
264. Колисниченко Е. С. Международно-правовые механизмы правопорядка Лиги Наций // История международного права: монография / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. С. 343-395.
265. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02 / Колодій Анатолій Миколайович; Київський університет ім. Т. Шевченка. Київ, 1998. 382 с.
266. Колодкин А. Л. Мировой океан. Международно-правовой режим. Основные проблемы. Москва: Международные отношения, 1973. 232 с.
267. Коломенцева Л. И. Принцип мирного сосуществования и сотрудничества государств в современном международном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Коломенцева Людмила Ивановна; Харьковский юридический институт им. Л. М. Кагановича. Харьков. 1955. 16 с.
268. Коломієць Г., Ушакова Н. Загальні принципи політико-економічної стратегії України в сучасному геофінансовому просторі // Стратегічна панорама. 1999. № 4. С. 60-65
269. Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве: учебник. Москва: Международные отношения, 1999. 624 с.
270. Колосов Ю. М. Принципы международного права // Международное право: учебник / Отв. ред. Вылегжанин. Москва: Высшее образование, Юрайт-Издат, 2009. 1012 с.
271. Колосовская Ю. К. Гостеприимство в системе *jus gentium* древнего Рима // Древнее право. 1999. № 1 (4). С. 86-98.
272. Комментарий к Конституции РФ / Отв. ред. Л. А. Окуньков. Москва: БЕК. 1996. 664 с.
273. Кондратьев Р. Принципы права та їх роль у регулюванні суспільних відносин // Право України. 2000. №2. С. 43-45.

274. Конституции государств европейского Союза / под общ. ред. Л.А. Окунькова. М: ИНФРА-М, 1997. 816 с.
275. Конституция Литовской Республики // Конституции государств Европы: в 3т. / под общей ред. Л.А. Окунькова. Москва: Издательство НОРМА, 2001. Т. 2. С. 332-362.
276. Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник / за ред. В.О. Серьогіна. Харків, 2009. 664 с.
277. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2001-2002. Кн. 3. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 384 с.
278. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2002-2003. Книга 4. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 584 с.
279. Конституція України. Закон від 28.06.1996, № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. № 30. Ст. 141.
280. Коптева О. О. Erga omnes як норми sui generis: доктринально-правовий підхід // Український часопис міжнародного права. Київ, 2012. № 4. С. 44-47.
281. Коптева О. О. Зобов'язання erga omnes у системі міжнародно-правових зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Коптева Олена Олександрівна; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2013. 20 с.
282. Коптева О. О. Місце і роль зобов'язань erga omnes у системі норм міжнародного права // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2010. № 3. С. 119-123.
283. Корецкий В.М. Избранные труды: в 2 кн. / Корецкий В.М.; Редкол.: Бабий Б.М., Денисов В.Н. (Гл. ред.), Михайловский Н.К., Ульянова Н.Н., Шишко А.А., АН УССР Ин-т государства и права. Київ: Наукова думка, Кн. 1. 1989. 344 с.
284. Корецкий В. М. Избранные труды: в 2 т. Киев: Наукова думка, 1989. Т.2. 415 с.
285. Корецкий В. М. Общие принципы права в международном праве / отв. ред. Крылов С. Б. Киев: Изд-во АН УССР, 1957. 52 с.
286. Корецкий В. М. Общие принципы права в международном праве. Киев: Изд-во АН УССР, 1957. 52 с.
287. Кофанов Л. Л. Ius gentium и международные суды античности // Римское право. 2009. С.57-84.
288. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда. 1948-1991. Организация Объединенных наций. Нью-Йорк. 1993. 297 с.
289. Кретова І. Ю. Тлумачення положень про права людини

- Страсбурзьким судом: основні принципи та доктрини // Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. пр. Харків, 2014. № 4. С. 165-175.
290. Кретьова І. Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Кретьова Ірина Юріївна; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 236 с.
291. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26. Ст. 131.
292. Крохмаль В. Про міжнародну дійсність міжнародних договорів // Право України. 1996. № 5. С. 74-78.
293. Кудинов А.С. Естественно-правовая концепция международного права // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. 2015. Том 15. Вып. 2. С. 120-137.
294. Кузнецова Ю. Е. Сотрудничество Российской Федерации с иностранными государствами в области уничтожения химического оружия: истоки, современность, проблемы: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Кузнецова Юлия Евгеньевна; Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 2007. 192 с.
295. Купчишин А. М., Рудько Е. Т. Характерные черты и система принципов современного международного права. Киев, 1979. 50 с.
296. Курашвили А. Ю. Заключение и имплементация международных договоров по Венской конвенции о праве международных договоров и законодательству государств-участников СНГ: сравнительно-правовой анализ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Курашвили Автандил Юрьевич; Санкт-Петербургский государственный университет Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 2007. 203 с.
297. Курс международного права: в 6 т. Т. II: Основные принципы современного международного права. / А.С. Бахов, Р.Л. Бобров и др.; гл. ред.: Ф.И. Кожевников, В.М. Корецкий и др. Москва: Наука, 1967. 331 с.
298. Курс международного права: в 7 т. Т.1: Понятие, предмет и система международного права / Ю. А. Баскин, Н. Б. Крылов, Д. Б. Левин и др. Москва: Наука, 1989. 360 с.
299. Курс международного права: в 7 т. Т.2: Основные принципы международного права. / Г. В. Игнатенко, В. А. Караташкин, Б. М. Клименко и др. Москва: Наука, 1989. 240 с.
300. Кучук А. М., Перепьолкін С. М. Принципи права як категорія

внутрішньодержавного і міжнародного права // Право і суспільство. 2015. № 3. Ч. 3. С.22-26.

301. Лаврусь С. Ю. Реализация принципов права в юридической практике: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лаврусь Светлана Юрьевна; Самарский государственный экономический университет. Самара. 2005. 239 с.
302. Лайти Н. Вклад неприсоединившихся государств в развитие международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Лайти Н'дзяй; Университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы. Москва, 1984. 196 с.
303. Лапина О. Е. Общепризнанные принципы и нормы международного права в правовой системе России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лапина Олеся Евгеньевна; Московский университет МВД России. Москва, 2003. 149 с.
304. Левин Д. Б. История международного права. Москва: Издательство ИМО, 1962. 136 с.
305. Левин Д. Б. К вопросу о соотношении дипломатии и международного права в свете принципа мирного сосуществования // Советский ежегодник международного права, 1960. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. С. 109-120.
306. Левин Д. Б. О некоторых вопросах теории международного права // Советский ежегодник международного права, 1958. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 495-499.
307. Левин Д. Б. Основные проблемы современного международного права / под ред. Гайдукова Д.А. Москва: Госюриздат, 1958. 275 с.
308. Левин Д. Б. Принцип самоопределения наций в международном праве // Советский ежегодник международного права, 1962. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. С. 25-48.
309. Лисик В. Поняття, ознаки та суть основних принципів міжнародного права / Міжнародне публічне право: підручник / В. М. Репецкий та ін.; за ред. В. М. Репецького. Київ: Знання, 2012. С.58-70.
310. Лихачев В. Н. Пробелы в современном международном праве. Казань: Изд-во Казанского университета, 1985. 85 с.
311. Лукашева Е. А. Право. Мораль. Личность. Москва: Наука. 1986. 264 с.
312. Лукашук И. И. Глобализация и международное сообщество // Право и политика. 2000. № 4. С.105-112.
313. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право и XXI век. Москва: Спарк, 2000. 279 с.

314. Лукашук И. И. Международное право в судах государств Санкт-Петербург: Россия Нева, 1993. 302 с.
315. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов / Изд. 3е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 432 с.
316. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: Учебник. Москва: Бек, 1997. 371 с.
317. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов / Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер. 2007. 544 с.
318. Лукашук И. И. Международно-правовое регулирование международных отношений. Москва: Международные отношения, 1975. 173 с.
319. Лукашук И. И. Механизм международно-правового регулирования. Киев, 1980. 164 с.
320. Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. 322 с.
321. Лукашук И. И. Победа в Отечественной войне и развитие международного права // Международное публичное и частное право. 2005. № 4(25). С.5-11.
322. Лукашук И. И. Право международной ответственности. Москва: Волтерс Клувер, 2004. 432 с.
323. Лукашук И. И. Современное право международных договоров: в 2 т. Москва, 2004. Том I. 672 с.
324. Лукашук И. И. Современное право международных договоров: в 2 т. Москва, 2006. Том II. 496 с.
325. Лукин П. И. Источники международного права. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. 144 с.
326. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI-X веков до н.э. Памятники и исследования. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа. 1960. 355 с.
327. Луткова О. В. Основные концепции источников международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Луткова Оксана Вікторівна; Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 2004. 196 с.
328. Ляхівненко С. М. Значення доктринальних підходів до розуміння правової природи міжнародних стандартів. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право, 2013.

Вип. 5. С.148-152.

329. Ляхов А. Г., Постышев В. М. Международное воздушное и международное космическое право: некоторые аспекты соотношения и взаимодействия // Российский ежегодник международного права. 1992. Санкт-Петербург: Россия Нева, 1994. С. 78-99.
330. Ляхс М. Многосторонние договоры. Перевод с польского / под ред. и с предисл. Дурденевский В. Н.; пер. Калинин Г. Ф. Москва: Иностранная литература, 1960. 320 с.
331. Макогон Б. В. Общая характеристика процессов глобализации в правовой сфере // История государства и права. Москва: Юрист. 2007. № 3. С. 2-4.
332. Макогон Б. В. Процессы глобализации в современном праве и их проявление в российском законодательстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Макогон Борис Валерьевич; Москва, 2007. 26 с.
333. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / Пер. з англ. Харків: Консум, 2000. 592 с.
334. Малеев Ю. Н. Неизвестные, но общепризнанные // Журнал Международное право. 2005. № 1(21). С. 5-20.
335. Малинин С. А. Правовые основы разоружения. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1966. 183 с.
336. Мальський М. М. Публічний порядок у транснаціональному виконавчому процесі // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2015. № 827. С. 79-84.
337. Манільська декларація про мирне вирішення міжнародних спорів 1982 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_568 (дата звернення: 21.03.2018)
338. Маник А.З. Ідеї концепції «живого» права Євгена Ерліха у розвитку сучасного міжнародного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Маник Альона Захарівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2018. 20 с.
339. Манукян К. А. Принцип равноправия государств в международном праве. Ереван: Издательство Ереванского университета. 1975. 201 с.
340. Марочкин С. Ю. Действие норм международного права в правовой системе Российской Федерации. Тюмень: Изд-во Тюменского университета, 1998. 199 с.
341. Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных

- народов. Т. 1. Санкт-Петербург: Типография А.Бенке. 1898. 434 с.
342. Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов: в 2 т. Т. 1-2. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1896. Т. 1: 1882. 418 с.
343. Мартиненко П. Конституційний Суд України: повноваження у контексті дворічного досвіду (квітень 1997 квітень 1999 року) // Вісник Конституційного Суду України. 1999. № 4. С.46-63.
344. Мартиненко П. Ф. Конституція України і міжнародне право: аспекти взаємодії // Вісник Конституційного Суду України. 2000. № 3. С. 56-80.
345. Мартиненко П. Ф. Місце і роль Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року в конституційно-правовому механізмі України // Вісник Конституційного Суду України. 2002. № 2. С. 64-72.
346. Маслова С.В. Принцип права на развитие в современном международном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Маслова Светлана Валентиновна; Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2003. 204 с.
347. Международное право в документах: учебное пособие / сост. Н.Т. Блатова. Москва: Юридическая литература, 1982. 856 с.
348. Международное право: учебник / отв. ред. Г.В. Игнатенко, О.И. Тиунов. Москва: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. 1999. 569 с.
349. Международное право: учебник / под ред. Г.И. Тункина. Москва: Юридическая литература, 1994. 512 с.
350. Международное право: учебник / под ред. Дурденевского В.Н., Крылова С.Б. Москва: Государственное издательство юридической литературы. 1947. 482 с.
351. Международное право: учебник / под ред. Ф.И. Кожевникова. Москва: Государственное издательство юридической литературы. 1957. 471 с.
352. Международное право: учебник / под ред. Ю.М. Колосова, В.И. Кузнецова. Москва: Международные отношения, 1998. 624 с.
353. Международное публичное право: учебник / Л.П. Ануфриева, Д.К. Бекашев, К.А. Бекашев, В.В. Устинов и др.; 4-е изд., перераб. и доп. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. 784 с.
354. Мережко А. LEX MERCATORIA: теория и принципы транснационального торгового права. Київ: Издательство Таксон, 1999. 411 с.

355. Мережко А. А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права. Київ: Юстиніан, 2002. 192 с.
356. Мережко А. А. Идея международного права (историко-социологический очерк). Київ: Юстиніан, 2010. 136 с.
357. Мережко А. А. История международно-правовых учений: учебное пособие. Київ: Юридична думка, 2004. 296 с.
358. Мережко А. А. Наука политики международного права: истоки и перспективы. Київ: Юстиніан, 2009. 70 с.
359. Мережко А. А. Мережко О. Поняття та сутність сучасного міжнародного права // Юридичний журнал «ЮСТІНІАН», Вип. 7. 2008 URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2992> (дата звернення: 10.09.2018)
360. Психологическая теория международного права (публичного и частного): монография. Одеса: Фенікс, 2012. 244 с.
361. Мережко А. А. Типология норм международного права в сфере психологической теории права // Актуальні проблеми держави і права. 2011. С. 281-293
362. Мережко А. А. Транснациональное торговое право (lex mercatoria). Київ: Таксон, 2002. 464 с.
363. Мережко О. О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. Київ: Юстиніан, 2010. 316 с.
364. Мережко О. О. Теорія та принципи транснаціонального торгового права (lex mercatoria): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Мережко Олександр Олександрович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 388 с.
365. Мингазов Л. Х. Эффективность норм международного права: Теоретические проблемы: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Мингазов Ленарис Харисович; Казанский государственный университет. 2000. 465 с.
366. Миронов Н. В. Международное право: нормы и их юридическая сила. Москва: Юридическая литература, 1980. 158 с.
367. Митина М. Г. Принцип арбитражного судоустройства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Митина Марина Григорьевна; Уральская государственная юридическая академия. Екатеринбург, 2000. 202 с.
368. Михайлова С. А. Правовое регулирование сотрудничества судебных органов по гражданским, торговым и семейным делам в рамках Европейского Союза: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Михайлова София Александровна; Московская государственная юридическая академия им. О.Е.Кутафина. Москва, 2012. 161 с.

369. Мишулин А.В. Идеи права в междуэллинских отношениях // Вестник древней истории. 1946. № 2. С. 51-65.
370. Міжнародне приватне право. Загальна частина: підручник / заг ред. А.С. Довгерта, В.І. Кисіля. Київ: Алерта, 2012. 759 с.
371. Міжнародне публічне право: підручник / В. Ф. Антипенко, Л. Д. Тимченко, О. В. Беглий, О. А. Радзівіл та ін.; відп. ред. В. Ф. Антипенко; в 3-х томах: Київ: Вид-во Національного авіаційного університету «НАУ-друк», 2010. Т. 1. 422 с.
372. Митний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2012. № 44-45. № 46-47. № 48. Ст.552
373. Мовчан А. П. Кодификация и прогрессивное развитие международного права. Москва: Юридическая литература, 1972. 216 с.
374. Мовчан А. П. Международный правопорядок. Москва, 1996. 102 с.
375. Моджорян Л. А. Основные права и обязанности государств. Москва: Юридическая литература, 1965. 256 с.
376. Молодцов С. В. Международное морское право. Москва: Международные отношения, 1987. 272 с.
377. Мониторинг судебных процессов. Справочное руководство для практиков.// Опубликовано Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ). Варшава. 2013. 272 с.
378. Монтескье Ш. Л. О духе законов. Москва: Мысль 1999. 174 с.
379. Морозов В. А. Принципы западноевропейской правовой культуры: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Морозов Вячеслав Анатольевич; Московский университет МВД России. Москва, 2009 166 с.
380. Черниченко С.В. Взаимосвязь императивных норм международного права (*jus cogens*) и обязательств *erga omnes* // Московский журнал международного права. Москва, 2012, №3(87). С.3-17.
381. Мудрецы Поднебесной: сборник / Лао-цзи. Симферополь: Реноме, 2003. 377 с.
382. Муранов А. И. К вопросу об «обходе закона» // Московский журнал международного права. Москва: Международные отношения, 1997, № 3. С. 42-76.
383. Муромцев Г. И. Соотношение международного и внутригосударственного права в свете Конституции Российской Федерации. // Право и политика современной России. Москва: Былина, 1996. 215 с.
384. Мюллерсон Р. А. Соотношение международного и национального права. Москва: Международные отношения, 1982. 136 с.

385. Назаренко О. А. Міжнародне право: практика застосування: навчальний посібник. Київ: КНЕУ, 2014. 262 с.
386. Найко Г. Д. Обычные нормы международного права: Новые явления в развитии: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.10 / Найко Геннадий Демьянович; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва, 1972. 18 с.
387. Наука міжнародного права в університеті Святого Володимира: в 2 т. Том 2: О. Ейхельман, П. Богаєвський, О. Жилін. Київ, 2004. 456 с.
388. Нгуен Куок Динь, Патрик Дайе, Алэн Пелле. Международное публичное право: в 2-х т. Т.1: Кн.1.: Формирование международного права. Кн.2.: Международное сообщество. Київ: Сфера. 2000. 440 с.
389. Нефедов Б. И. Соотношение международного и внутригосударственного права: проблема формирования межсистемных образований: автореф. дис. ... д-р юрид. наук / Нефедов Борис Иванович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2012. 57 с.
390. Нешатаева Т. Н. Решения Европейского суда по правам человека: новеллы и влияние на законодательство и правоприменительную практику. Москва: Норма: ИНФА-М, 2013. 303 с.
391. Нешатаева Т. Н., Дьяченко Е. Б., Мысливский П. П. Евразийская интеграция: роль суда. / под ред. Т.Н. Нешатаевой. Статут. 2015. 125 с.
392. Никифоров В. А. Юридическая природа и тенденции развития сложноструктурных комплексов норм, создаваемых международными организациями для регулирования мирового торгового оборота: автореф. дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.10 / Никифоров Вадим Алексеевич; Российский университет дружбы народов. Москва, 2011. 43 с.
393. Никишкин И. К. Правовое регулирование полицейского сотрудничества в Европейском Союзе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Никишкин Игорь Константинович; Московская государственная юридическая академия им. О.Е. Кутафина. Москва, 2015. 220 с.
394. Новикова Л. А. Общие принципы и нормы международного права в системе российского публичного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Новикова Лидия Александровна; Академия управления МВД России; Москва, 2001. 230 с.
395. Новое уголовное право России. Общая часть: учебное пособие / Г. Н. Борзенков, С. В. Бородин, Н. Ф. Кузнецова, А. В. Наумов и др.;

- под ред. Н.Ф. Кузнецовой. Москва: ТЕИС. 1996. 168 с.
396. Новые конституции стран СНГ и Балтии. Сборник документов / сост. Дмитриев Ю.А.; сост. и отв. ред.: Михалева Н.А. Москва: Манускрипт, 1994. 654 с.
397. Нюрнбергский процес: сб. материалов: в 8 т. / отв. ред. Н.С. Лебедева. Москва: Юридическая литература, 1999. Т.8. 792с.
398. Обердорф Л. Транснационализация права, переходный конституционализм и международное право // Международное публичное право: Современные исследования: Сб. обзоров и рефератов / отв. ред. Алферова Е.В. Москва: Центр социальных научно-информационных исследований. 2012. 216 с.
399. Общеизвестные нормы в современном международном праве / отв. ред. Н.Н. Ульянова. Киев, 1984.
400. Общие принципы права (общеправовые принципы). Конституционный Суд Российской Федерации. Постановления. Определения. Москва: ЮРИСТЪ. 2001. С.606-607.
401. Оксютчик Н. В. Взаимоотношения принципов международного публичного права и принципов международного частного права. 2012. С. 167-178.
402. Олаки А. Х. А. Принцип невыдачи по политическим преступлениям – итоги и перспективы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Олаки Али Хамид Ахмед; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 1996. 18 с.
403. Олександр Вікторович Задорожній: біобібліографічний покажчик / уклад. Зубченко Н. І., Іванійчук Т. Ю., Льовін А. В.; наук. ред. Короткий Т. Р. Київ-Одеса: Фенікс, 2017. 40 с.
404. Оніщенко Н. М. Правова система: сучасний стан та перспектива розвитку // Становлення і розвиток правової системи України: матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 березня 2002 р). Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. 2002. С. 11-14.
405. Оппенгейм Л. Международное право. Том I: Мир. Полутом 1 / пер. с 6-го англ. изд., доп. Г. Лаутерпахтом; под ред., предисл. Крылова С. Б. Москва: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. 408 с.
406. Оппенгейм Л. Международное право: Мир. Т. 1: Полутом 2 / под ред. с предисл. Крылов С.Б.; пер. Ивенский А.Н. Москва: Иностранная литература. 1949. 547 с.
407. Опришко В. Ф. Міжнародне економічне право: підручник. Київ: Либідь, 1995. 192 с.

408. Орехов О. С. Доктрина свободы усмотрения государств в практике Европейского суда по правам человека: дисс ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Орехов Олег Сергеевич; Казанский (Приволжский) федеральный университет. Казань, 2016. 245 с.
409. Осницкая Г. А. По страницам зарубежных юридических журналов и ежегодников по вопросам международного права // Советский ежегодник международного права, 1960. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. С. 454-457
410. Основи римського приватного права: Підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко, Н. В. Коробцова; за заг. ред. В. І. Борисової, Л. М. Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с.
411. Основные принципы современного международного права / Бахов А. С., Бобров Р. Л., Богданов О. В., Жуков Г. П. и др. // Курс международного права: в 6 т.; гл. ред.: Ф.И. Кожевников, В.М. Корецкий и др. Москва: Наука, 1967. Т. II. 331 с.
412. основополагающие принципы Красного Креста. Комментарий Жана Пикте. Москва: МККК, 1997. 104 с.
413. Пазюк А. В. Міжнародно-правовий захист права людини на приватність персоніфікованої інформації. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Пазюк Андрій Валерійович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 205 с.
414. Пазюк А. В. Міжнародно-правовий захист права людини на приватність персоніфікованої інформації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Пазюк Андрій Валерійович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 19 с.
415. Парамузова О. Г. Современные тенденции рецепции римского права в свете решения проблемы концептуального переосмысления международно-правовой науки // Весник Санкт-Петербургского университета. 2008. Сер. 6. Вып.3. С.152-168.
416. Пархоменко Н. М. Основні напрями розвитку джерел права в умовах глобалізації // Національна держава і право в умовах глобалізації: зб. наук. статей. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. С. 69-74.
417. Пацация М. Ш. К вопросу о происхождении международного права: аннотация // ФЕМИС. Ежегодник истории права и правоведения. Москва: МГИУ, 2000. Вып. 1. 221 с.
418. Первомайский О. Давайте переосмыслим... К новому пониманию источника права // Юридическая практика. № 8 (218), 20 февраля 2002. URL: <http://pravo.ua/article.php?id=10001434> (дата звернення:

10.09.2018)

419. Переплеснина Е. М. Общепризнанные принципы и нормы международного права, международные договоры Российской Федерации в практике конституционных (уставных) судов субъектов Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Переплеснина Елена Михайловна; Российский университет дружбы народов. Москва, 2006. 192 с.
420. Переполькін С. М. Принципи міжнародного права як категорія міжнародного права // Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського: монографія / за ред. В.М. Репецького, В.В. Гутника. Львів; Одеса: Фенікс, 2017. С.77-90.
421. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. С.-Петербург. АО «Слово», 1907. Т.І. 308 с.
422. Пирадов А. С., Старушенко Г. Б. Принцип невмешательства в современном международном праве // Советский ежегодник международного права, 1958. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 230-253.
423. Питерсе Я. Н. Глобализация и культура: три парадигмы // Этнос и политика: атия. / сост. А.А. Празаускас. Москва: УРАО, 2000. 400 с.
424. Плотніков О. В. Підтримання єдності міжнародно-правової системи: пошук нормативної основи / Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського: матеріали IV міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8-9 листопада 2013 р.). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія». 2013. С. 25-29.
425. Погребняк С. П. Общие принципы права в контексте совершенствования современной национальной правовой системы // Право Украины. 2013. Вып. 1. С.80-92.
426. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
427. Погудина М. В. Сравнительный метод в исследовании взаимодействия международного права и национального уголовного законодательства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Погудина Марина Вячеславовна; Казанский государственный университет. Казань, 1994. 264 с.
428. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 2001. 354 с.
429. Поппер К. Объективное знание. Эволюционный подход. Москва,

2001. 384 с.

430. Постановление Большой коллегии Суда Евразийского экономического сообщества от 8 апреля 2013 года по заявлениям ОАО «Угольная компания «Южный Кузбасс» о разъяснении и исполнении решения Коллегии Суда Евразийского экономического сообщества от 5 сентября 2012 г. по делу по заявлению ОАО «Угольная компания «Южный Кузбасс» об оспаривании пункта 1 Решения Комиссии Таможенного союза от 17 августа 2010 г. № 335 «О проблемных вопросах, связанных с функционированием единой таможенной территории, и практике реализации механизмов Таможенного союза» URL: <http://sudevrazes.org/main.aspx?queueguideq20791.html> (дата звернення: 12.07.2017)
431. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 6 декабря 2013 г. № 27-П город Санкт-Петербург «по делу о проверке конституционности положений статьи 11 и пунктов 3 и 4 части четвертой статьи 392 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации в связи с запросом президиума Ленинградского окружного военного суда» URL: <https://rg.ru/2013/12/18/ks-dok.html> (дата звернення: 23.05.2017)
432. Права человека и процессы глобализации современного мира / Бринчук М.М., Воронина Н.А., Карташкин В.А., Колесова Н.С., и др.; Отв. ред.: Лукашева Е.А. Москва: Норма, 2005. 464 с.
433. Лукьянова Е. Г. Глобализация и правовая система России (основные направления развития). Москва: Изд-во Норма, 2006. 110с.
434. Право и политика современной России / Варламова Н. В., Лукашева Е. А., Мальцев Г. В., Муромцев Г. И., и др. Москва: Былина, 1996. 215 с.
435. Правосудие в современном мире: монография / под ред. В. М. Лебедева, Т. Я. Хабриева. Москва:Норма: ИНФРА М, 2012. 704 с.
436. Прийма С. В. Справедливість при тлумаченні права: огляд аспектів. // Вісник національної академії правових наук України. 2016. №4 (87). С.66-76.
437. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: Постанова Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14> (дата звернення: 11.07.2018)

438. Проблемы международного права: сборник статей юристов-международников стран народной демократии / Лукашук И., Семенов В., Фельдман Д., Яновский М.; под ред. Г.И. Тункина. Москва: ИЛ, 1961. 339 с. // Советский ежегодник международного права, 1962. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. С. 302-305.
439. Проект Конституції України, підготовлений Робочою групою Конституційної комісії України в редакції від 15 листопада 1995 р., схвалений Конституційною комісією України 23 листопада 1995 р. // Конституція незалежної України. Книга друга. Частина перша. Документи. Статті. Київ: УПФ, 1997. С. 57.
440. Проекти статей про відповідальність держав, коментарі до ст. 40, пункти 4-6, Офіційні звіти Генеральної Асамблеї, 56 сесія (A/56/10). URL: [http:// www.un.org](http://www.un.org) (дата звернення: 11.09.2018)
441. Пушмин Э. А. Мирное разрешение международных споров. Международно-правовые вопросы. Москва: Международные отношения, 1974. 173 с.
442. Пушмин Э. А. О понятии основных принципов современного общего международного права // Советский ежегодник международного права, 1978. Москва: Наука, 1980. С. 72-85.
443. Пшеничнов М. А. Юрико-технические средства обеспечения соответствия российского законодательства международному праву // Проблемы юридической техники: сб. статей.; под ред. В. М. Баранова. Нижний Новгород, 2000. С. 179-194.
444. Пшеничнюк Д. В. Колізійний принцип тісного зв'язку у міжнародному приватному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Пшеничнюк Дмитро Владиславович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. 217 с.
445. Рабінович П. М. Загальна теорія права та держави: конспект лекцій. Львів: Ред.-вид. відд. Львівського університету, 1992. 90 с.
446. Рабінович П. М., Соловійов О. В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практика Страсбурзького Суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти) // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН / редкол.: П.М.Рабінович та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Київ, 2014. Вип.28. 208 с.
447. Радзівілл О. А. Загальноправові принципи як джерела міжнародного економічного права // Юридична наука. 2014 Вип.№2.. С.54-66
448. Редклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном

- обществе. Очерки и лекции / пер. с англ. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 304 с.
449. Резолюція ООН про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння від 2001 р. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/477/99/PDF/N0147799.pdf?OpenElement> (дата звернення: 03.05.2018)
450. Реуф В. М. Специально-юридические принципы права дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Реуф Владислав Маркович; 12.00.01; Самарская государственная экономическая академия. Самара. 2004. 241 с.
451. Реферативний огляд європейського права / за заг. ред. В. О. Зайчука. Київ, 2007. Вип. 8. 92 с.
452. Решения Конституционного Суда Италии № 238 от 22 октября 2014 г. URL: <http://www.qil-qdi.org/wp-content/uploads/2014/10/Italian-Constitutional-Court-Judgment-238-2014.pdf> (дата звернення: 12.05.2018)
453. Ржевська В. С. Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Ржевська Валентина Сергіївна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2003. 23 с.
454. Ржевська В. С. Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Ржевська Валентина Сергіївна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 217 с.
455. Рішення ЄСПЛ у справі *Selmouni v. France* від 28.07.1999. URL: www.echr.coe.int. (дата звернення: 03.05.2018)
456. Рішення Міжнародного Суду ООН у спорі між ФРН та Нідерландами і Данією 1969 р. про розмежування морських територій. URL: <http://www.icj-cij.org/en/case/51>; <http://www.icj-cij.org/en/case/52>. (дата звернення: 05.07.2018)
457. Рішення Міжнародного Суду ООН у спорі про риболовну зону 1951 р. URL: <http://www.icj-cij.org/en/case/5> (дата звернення: 12.04.2018)
458. Рияка В. А. Ратификация международных договоров: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Вячеслав Александрович Рияка; Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко. Київ, 1983. 26 с.
459. Родин А. А. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в правовом регулировании

- государственно-частного партнёрства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Родин Артем Алексеевич; Российский университет дружбы народов. Москва, 2010. 224 с.
460. Розин В. М. Генезис права. Москва: ИД «Nota Bene». 2001. 208 с.
461. Роулс Дж. Теория справедливости. Новосибирск: Изд-во Новосиб. Ун-та, 1995. 535 с.
462. Рубанов А. А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем / отв. ред. В.А. Мозолин. Москва: Наука, 1984. 159 с.
463. Рулько Е. Т. Место принципов в структурной организации современного международного права. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10: Международное право; Европейское право / Рулько Евгений Тимофеевич; КНУ имени Тараса Шевченка. Киев, 1980. 22 с.
464. Русов А. Н. Методологические аспекты разрешения дел Европейским судом по правам человека: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Русов Алексей Николаевич; Российский университет дружбы народов. Москва, 2006. 226 с.
465. Савицкий В. М. Проблемы реформы уголовно-процессуального законодательства в проектах УПК. Москва, 1989.
466. Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди академіка В.Е. Грабаря: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Савчук Костянтин Олександрович; Національна академія наук України. Київ. 2002. 21 с.
467. Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди академіка В.Е. Грабаря: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Савчук Костянтин Олександрович; Національна академія наук України Київ, 2012. 190 с.
468. Савчук К. О. Поняття та зміст принципів міжнародного права у працях Всеволода Пійовича Даневського // Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 354-357.
469. Саидов А. Х. Международное право прав человека: учебное пособие. Москва: МЗ Пресс, 2002. 197 с.
470. Самхарадзе Д. Г. Взаимодействие источников современного международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Самхарадзе Давид Гиазиевич; Институт государства и права. Москва, 2005. 193 с.
471. Сафронова Е. В. Международное публичное право: теоретические проблемы: монография. Москва: РИОР: ИНФРА-М, 2013. 133 с.
472. Селиванова В. А. Принцип свободного движения капитала в праве

Европейского Союза: сущность и проблемы реализации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Селиванова Валерия Александровна; Московская государственная юридическая академия. Москва, 2007. 208 с.

473. Селіванов В. Приватно-правові засади розвитку вітчизняної юридичної науки // Право України. 2001. № 3. С. 26-30.
474. Семенов В. С. Борьба СССР за строгое соблюдение принципа невмешательства, против империалистической интервенции: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Семенов Володимир Сергійович; Харьковский юридический институт им. Л. М. Кагановича. Харків, 1951. 31 с.
475. Семенов В. С., Прагнюк О. Я. Міжнародно-правові аспекти Конституції України. Київ, 1997. 32 с.
476. Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Сергієнко Наталія Миколаївна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 20 с.
477. Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід): дис. на здоб.наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.11 / Сергієнко Наталія Миколаївна; Київ. національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 228 с.
478. Синякин И. И. Международно-правовой режим нераспространения оружия массового уничтожения в свете борьбы с международным терроризмом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Синякин Иван Игоревич; Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД России. Москва, 2010. 218 с.
479. Сичивица О. М. Методы и формы научного познания. Москва: Издательство «Высшая школа», 1972. 95 с.
480. Сімейний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002. № 21-22. Ст.135.
481. Слепак В. Ю. Правовые аспекты общей политики безопасности и обороны Европейского Союза: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Слепак Виталий Юрьевич;. Москва, 2010. 208 с.
482. Сибатян А. С. Обычные нормы международного права и общие принципы как источник судебного правотворчества // Право и политика. 2012. № 4 (148). С.748-749.
483. Сибатян А. С. Решения органов международного правосудия в

системе международного публичного права. Москва: Статут, 2012. 270 с.

484. Смбалян А. С. Решения органов международного правосудия и их роль в укреплении международного правопорядка: автореф. дис. ... д-р юрид. наук / Смбалян Анаит Сергеевна; Российский университет дружбы народов. Москва, 2013. 45 с.
485. Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права. Москва: Юридическая литература, 1977. 216 с.
486. Смітюх А. В. Принципи міжнародних комерційних договорів УНДРУА та *lex mercatoria* в контексті міжнародного приватного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Смітюх ; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2004. 216 с.
487. Современное международное частное право в России и Евросоюзе. кн. первая: монография / под ред. М. М. Богуславского, А. Г. Лисицына-Светланова, А. Трунка. Москва: Норма, 2013. 656 с.
488. Сорокина Е. А. Категория добросовестности в западной традиции права: историко-теоретический аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Сорокина Елена Александровна; Российский университет дружбы народов. Москва, 2009. 180 с.
489. Старушенко Г. Б. Принцип самоопределения народов и наций во внешней политике советского государства (Историко-правовой очерк) / отв. ред. Пирадов А. С. Москва: Изд-во ИМО, 1960. 191 с.
490. Старушенко Г. Б., Яновский М. В. Принцип самоопределения народов и наций во внешней политике Советского государства. Москва: Изд-во ИМО, 1960. 191 с.
491. Статут Ліги Націй. Повний текст українською. [URL: https://yurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenti/statut_ligi_nacij_ustav_ligi_nacij/2-1-0-1227 Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945 // URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_010/page2 (дата звернення: 02.05.2018)
492. Степанюк А. А. Взаємодія національних правових систем як принцип міжнародного приватного права // Право України, 2005. № 10. С.111-114.
493. Стоянов А. Н. Очерки истории и догматики международного права. Харьков: Университетская типография, 1875. 742 с.
494. Суркова О. Е. Факторы формирования и реализации принципов права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Суркова Ольга Егоровна; Самарская государственная экономическая академия. Самара. 2004.

203с.

495. Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М. В. Буроменського: монографія / за ред. В. М. Репецького та В. В. Гутника. Львів; Одеса: Фенікс, 2017. 564 с.
496. Талалаев А. Н. Международные договоры в современном мире: вопросы права международных договоров в свете работы Венской конференции ООН 1968-1969 гг. Москва: Междунар. отношения, 1973. 247 с.
497. Талалаев А. Н. Международные договоры рабовладельческого общества // Правоведение. 1960. № 3. С. 134-138.
498. Талалаев А. Н. Об основных принципах международного права // Советский ежегодник международного права, 1958. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 513-515.
499. Талалаев А. Н. Право международных договоров: историко-правовой очерк // СЕМП, 1972. Москва, 1974. С. 53-67.
500. Талалаев А. Н. Право международных договоров: Общие вопросы. Москва: Международные отношения, 1980. 312 с.
501. Талалаев А. Н. Соотношение международного и внутригосударственного права в Конституции Российской Федерации // Журнал международного права. Москва, 1994. №4. С. 3-15.
502. Талалаев А. Н. Юридическая природа международного договора. Москва: Издательство ИМО, 1963. 263 с.
503. Тарасов О. В. Співвідношення правових систем у контексті конституційної реформи: деякі питання методології // Український часопис міжнародного права. 2015. Спецвипуск: Міжнародне право і Конституція України. С. 7-11.
504. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право, 2014. 512 с.
505. Тарасов О. В. Трансформация и отсылка как способы национально-правовой имплементации международных обязательств: морфологический и системологический анализ // Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: зб. наук. ст. за матеріалами II Харківських міжнародно-правових читань, присвячених пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (м. Харків, 18 листопада 2016 р.): у 2 ч. / редкол. А. П. Гетьман, І. В. Яковлюк, В. І. Самощенко та ін. Харків: Право, 2016. Ч. 1. С. 5-17.
506. Тарахонич Т. І. Принцип рівності в системі загальних принципів права // Часопис Київського університету права. 2013. Вип. №4.

С.43-46.

507. Таубе М. История зарождения современного международного права (средние века). Том I. Введение и часть общая. Санкт-Петербург. Типо-Литография П.И. Шмидта. 1894. 370 с.
508. Теория государства и права / под ред. Бабаева В. К. Москва: Юристъ, 2003. 592 с.
509. Теория государства и права: курс лекций / Байтин М. И., Баринов Н. А., Григорьев Ф. А., Демидов А. И. и др.; под ред.: Малько А. В., Матузов Н. И. Саратов: Изд-во Сарат. ВШ МВД РФ, 1995. 560 с.
510. Тер-Степанян Е. Е. Принцип найбільшого сприяння у міжнародному економічному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Тер-Степанян Еміль Емільович; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 18 с.
511. Тимошенко А. С. Глобальная экологическая безопасность международно правовой аспект // Советское государство и право. 1989. № 1. С. 88-89.
512. Тимченко Л. Д. Міжнародне право: підручник. Харків: Консум, Університет внутрішніх справ, 1999. 528 с.
513. Тиунов О. И. Защита прав человека в практике Конституционного Суда Российской Федерации в условиях интернационализации российского права и роль в этом процессе международно-правовых стандартов // Международное публичное и частное право. 2003. №2 (11). С.14-22.
514. Тиунов О. И. Общепризнанные принципы и нормы международного права и правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации // Правовое обеспечение межгосударственной интеграции: сб. статей / отв. ред. Ю. А. Тихомиров, В. И. Лафитский. Москва: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. 2005. С. 195-215.
515. Тиунов О. И. Принцип соблюдения международных обязательств. Москва: Международные отношения, 1979. 184 с.
516. Тихомиров Ю. А. Интернационализация национального права // Глобализация, государство, право, XXI век: по материалам выступлений Московский юридический форум. Москва, 2004. С. 168-169.
517. Тиунов О. І. Правові стандарти як засіб регулювання міжнародних та внутрішньодержавних відносин // Науково-практичний фаховий журнал «Міжнародне право». 2012. № 1. С. 10-26.

518. Трататы о вечном мире: сборник / сост.: И.С. Андреева, А.В. Гулыга. Москва: Соцэкгиз, 1963. 278 с.
519. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. (Издание по запискам студентов. Киев, 1906). Санкт-Петербург, 1998. 547 с.
520. Тункин Г. И. Вопросы теории международного права Москва: Госюриздат, 1962. 330 с.
521. Тункин Г. И. Теория международного права / под общ. ред. Шестаков Л. Н. Москва: Зерцало. 2000. 416 с.
522. Тункин Г. И. Теория международного права. Москва: Международные отношения, 1970. 511 с.
523. Тускоз Ж. Міжнародне право: підручник / пер. з фр. Київ: АртЕк, 1998. 401 с.
524. Тюрина Н. Е. Международный правовой порядок (современные проекты совершенствования и преобразования): монография. Казань: Издательство Казанского университета, 1991. 89 с.
525. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика: монографія. Харків: Друкарня МАДРИД, 2012. 196 с.
526. Ульянова Н. Н. Общие многосторонние договоры в современных международных отношениях. Некоторые вопросы теории / отв. ред. Корецкий В.М. Киев: Наукова думка, 1981. 259 с.
527. Урсин Д. А. Международные неправительственные организации и прогрессивное развитие международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Урсин Дмитрий Александрович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2000. 179 с.
528. Усенко Е. Т. Очерки теории международного права. Москва: Норма, 2008. 240 с.
529. Усенко Е. Т. Теоретические проблемы соотношения международного и внутригосударственного права // Советский ежегодник международного права, 1977. Москва: Наука, 1979. С. 57-91.
530. Устав ООН и Статут международного суда. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 22.03.2018)
531. Ушаков Н. А. Международное право: учебник. Москва: Юристъ, 2000. 169 с.
532. Ушаков Н. А. Невмешательство во внутренние дела государств. Москва: Международные отношения, 1971. 168 с.

533. Ушаков Н. А. Попраніє США основних принципів міжнародного права // Американський імперіалізм – порушувач міжнародного права. Москва: Вид-во АН СРСР, 1985. С. 3-11.
534. Федорченко А. А. Принципи правової системи Росії: Теоретичний аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Федорченко Олександрович; Російська правова академія. Москва. 2003. 176 с.
535. Фельдман Д. Система міжнародного права / науч. ред. Лазарев В. В. Казань: Вид-во Казан. університету, 1983. 119 с.
536. Фельдман Д. И., Лихачев В. Н. Права и обязанности государств и «общие принципы права» как международно-правовые категории // Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве, Киев, 1990. С. 78-93.
537. Фердросс А. Международное право. Москва, Издательство иностранной литературы, 1959. 652 с.
538. Фрагментация международного права: трудности, обусловленные диверсификацией и расширением охвата международного права. Доклад Комиссии международного права ООН. Док. ООН. 2006. // URL: http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc_2006_v1.pdf (дата звернення: 15.07.2018)
539. Фролов С. Е. Принципы права. (Вопросы теории и методологии): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Фролов Сергей Евгеньевич; Костромской государственный технологический университет. Кострома, 2001. 168 с.
540. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.
541. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Фулей Тетяна Іванівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 24 с.
542. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Фулей Тетяна Іванівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 253 с.
543. Хайд Ч. Международное право, его понимание и применение Соединенными Штатами Америки / пер. с англ.; под ред. Дурденевской В. Н.; Москва: Иностранная литература, 1950. Т. 1. 523

с.

544. Харитонов Е. О. Основы римского частного права. Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1999. 416 с.
545. Хизриев Р. М. Конституционно-правовые аспекты воздействия норм международного права на российскую правовую систему: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Хизриев Руслан Магомедович; Дагестанский гос. ун-т. Махачкала, 2004. 153 с.
546. Хименес Э де А. Современное международное право. / под ред. Г. И. Тункина. Москва: Прогресс. 1983. 242 с.
547. Хлестов О. Н. Международное право и Российская Федерация // Московский журнал международного права. 1994. № 4. С. 54-59.
548. Ходькин Р. М. Принципы и факторы формирования содержания коллизионных норм в международном частном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ходькин Роман Михайлович; Московский государственный институт международных отношений (университет). Москва, 2005. 248 с.
549. Хрестоматия по истории международных отношений / сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. 476 с.
550. Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск, 2013. 2214 с.
551. Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. 1260 с.
552. Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 3. Новое время. Благовещенск, 2013. 1007с.
553. Хрестоматия. Действующее международное право / сост. Ногойбаева Э. К., Лейтон М. Бишкек, 2012. 705 с.
554. Худина Е. В. Генезис и развитие программ содействия нераспространению оружия массового уничтожения (российский опыт): дис. ... канд. истор. наук: 07.00.15 / Худина Екатерина Викторовна; Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. Нижний Новгород, 2007. 269 с.
555. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. / Т. 1: Основы; пер. с нем. Москва: Международные отношения, 1998. 480 с.
556. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної

Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42 Ст. 492.

557. Циммерман М. История международного права с древнейших времен до 1918 года. Прага: Типография Русского юридического факультета в Праге, 1924. 382 с.
558. Цыганков П. А. Политическая социология международных отношений. Москва: Радикс, 1994. 208 с.
559. Цыганков П. А. Теория международных отношений: учебное пособие. Москва: Гардарики, 2003. 590 с.
560. Черкес М. Е. Новый этап развития международного права (международное право после 11 сентября 2001 года) // Альманах международного права. 2010. Вип. 2. С. 5-11.
561. Черниченко С. В. Личность и международное право. Москва: Международные отношения, 1974. 166 с.
562. Черниченко С. В. Международное право: современные теоретические проблемы. Москва: Международные отношения, 1993. 295 с.
563. Черниченко С. В. Международное право: современные теоретические проблемы. Москва: Международные отношения, 1993. 296 с.
564. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2-х т. / Т. 1: Современные теоретические проблемы. Москва: НИМ. 1999. 336 с.
565. Честнов И. Л. Универсальны ли права человека? (Пolemические размышления о Всеобщей декларации прав человека) // Правоведение. 1999, № 1. С. 73-82.
566. Шак Х. Международное гражданское процессуальное право: учебник / пер. с нем. Москва: Изд-во БЕК, 2001. 560 с.
567. Шаммасова Л. Р. Международно-правовой обычай в современном международном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Шаммасова Лилия Рустемовна; Казанский государственный университет имени В.И. Ульянова-Ленина. Казань, 2006. 214 с.
568. Шепелев М. А. Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку. Київ: Генеза, 2004. 512 с.
569. Шестаков Л. Н. Императивные нормы в системе современного международного права. Москва: Изд-во МГУ, 1981. 120 с.
570. Шестаков Л. Н. Некоторые вопросы норм Jus Cogens в современном международном праве. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Шестаков Лев Никитович; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Юридический факультет. Москва, 1974. 26 с.

571. Шестаков Л. Н. Некоторые вопросы теории международного права в свете новой Конституции СССР // Сб. научно-методических статей по правоведению. 1979. Вып. 2. С. 49-57.
572. Шестаков Л. Н. Понятие норм *Jus Cogens* в современном международном праве // Правоведение. 1974, № 6. С. 118-122.
573. Шумилов В. М. Международное право: учебник. Москва: ВЕЛБИ. 2008. 488 с.
574. Шуршалов В. М. Основания действительности международных договоров / отв. ред. Коровин Е. А. Москва: Изд-во АН СССР, 1957. 232 с.
575. Шуршалов В. М. Основные вопросы теории международного договора. Москва, 1959. 472 с.
576. Шуршалов В. М. Юридическое содержание принципа *pacta sunt servanda* и его реализация в международном праве // Советский ежегодник международного права, 1958. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 150-168.
577. Щетинин С. А. Правовая глобализация: понятие и основные формы (теоретико-методологические аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: / Щетинин Сергей Алексеевич; Ростовский юридический институт МВД России. Ростов-на-Дону, 2009. 146 с.
578. Щокін Ю. В. Загальні принципи права: проблеми тлумачення п. 1 (с) статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2009. № 872. Серія: Право. Вип. 6. С. 175-179.
579. Щокін Ю. В. Міжнародно-правовий звичай: сучасні проблеми, теорія, практика: дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.11 / Щокін Юрій Вадимович; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 422 с.
580. Эйхельман О. атия русского международного права: в 2 ч. Київ: В.И. Завадзкого, 1889. Ч. 2. 582с.
581. Эрлих О. Основоположение социологии права: монография / под ред. В.Г. Графского, Ю.И. Гревцова. Санкт-Петербург: ООО Университетский издательский консорциум, 2011. 704 с.
582. Этнос и политика: атия / сост. А.А. Праззускас. Москва: УРАО, 2000. 400 с.
583. Юськів Б. Концепція і парадигми глобального управління // Політичний менеджмент. 2009. № 1. С. 119-130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2009_1_15 (дата звернення: 20.03.2018)

584. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1976. 285 с.
585. Яновский М. В. Генеральная ассамблея ООН. Международно-правовые вопросы. Кишинев: Штиинца, 1971. 301 с.
586. Charter of the United Nations. URL: <http://www.un.org/en/documents/charter/> (дата звернення: 04.07.2018)
587. Akehurst M. The Hierarchy of the Sources of International Law. British Yearbook of International Law 1974-1975. Oxford, Volume 47, Issue 1, 1 January 1976, Pages 273-285.
588. Alland D. De l'ordre juridique international. Drots, Oct. 2002. pp. 79-102.
589. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), Further Request for Provisional Measures, Order of 13 Sept. 1993 [1993] // ICJ Rep 325.
590. Cohen R., Westbrook R. Amarna Diplomacy. The beginnings of International Relations. JHU Press, 2000. 307 p.
591. Akerhurst M. Modern Introduction to International Law, 7th edn, London: Routledge. 1997. 472 p.
592. Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament / ed. by James B. Pritchard. Second Edition. Princeton. New Jersey. Princeton University Press. 1955. 544 p.
593. Avis consultatif du 26 avril 1988 «Applicabilité de l'obligation d'arbitrage en vertu de la section 21 de l'accord du 21 juin 1947 relatif au siège de l'Organisation des Nations Unies» URL: <http://www.icj-cij.org/cijwww/cdecisions/csummaries/chqasommaire880426.htm> (дата звернення: 24.03.2018)
594. Barcelona Traction case. 5 // ICJ Reports, 1970, p. 3.; 46 ILR, p. 178.
595. Bankovic v. Belgium and others. Decision og 12 December 2001. Admissibility. Application № 52207/99. ECHR 2001-XII. Para.33.
596. Barberis J. La liberté de traiter des États et le jus cogens // URL:<https://docplayer.fr/29648607-La-liberte-de-traiter-des-etats-et-le-jus-cogens-julio-a-barberis.html> (дата звернення: 22.03.2018)
597. Barkun W. M. International Law and the Social Sciences. Princeton: Princeton University Press, 1970. Pp. xx, 338.
598. Bauslaugh R. A. The Concept of Neutrality in Classical Greece. 1991. 316 p.
599. Bederman D. International Law in Antiquity. Cambridge University Press. 2001. 322 p.
600. Belgium v. Bulgaria Order // PCIJ. Series A/B. № 79 (1939). P.199. URL:

http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1939.12.05_electricity.htm (дата звернення: 20.05.2018)

601. Bentham J. An introduction to the principles of morals and legislation / reprint ed. 1907. Oxford: Clarendon Press; London: Oxford University Press Warehouse, Henry Frowde, Asher Comer, E. C., 1823. XXXVIII, 389 p.
602. Bentwich N. The Religious Foundations of Internationalism. G. Allen & Unwin Limited, 1933. 288 p.
603. Bianchi A. Immunity Versus Human Rights: The Pinochet Case // 10 EJIL, 1999. P. 237-277.
604. Bledsoe R., Boczek B. The International Law Dictionary. Santa Barbara: ABC-CLIO, 1987. 422 p.
605. Blondel A. Les principes generayx de droit devant la Cour permanente de justice internationale et la Cour internationale de justice «Melange Guggenheim», Geneve, 1968.
606. Brierly J. The Law of Nations. An introduction to the International Law of Peace / ed. by Sir H. Waldock; Sixth edition. Oxford: At the Clarendon Press, 1963. 441 p.
607. Brierly The Basis of Obligation in the International Law and Other Papers. Selected and edited by H. Lauterpacht and C.H.M. Waldock, Oxford, 1958.
608. Broms B. States // International Law: Achievements and Prospects. Martinus Nijhof Publishers, 1991. Pp. 41-66.
609. Broughton T. R. S. Continuity and Conflict in the Ancient Near East: XIII International congress of Historical Sciences. Moscow August 16 23, 1970. Publishing House: Nauka. Central Department of Oriental Literature. Moscow. 1970. 24 p.
610. Brownlie Ian Principles of public international law. Oxford University Press, 2008. 784p.
611. Brownlie I. Principles of Public International Law. 4th ed. Oxford: Clarendon Press, 1991. 748 p.
612. Burka G. de. The European Court of Justice and the international legal Order // Harvard International Law review. 2009. Vol. 51. № 1. P. 31-40. URL: http://www.harvardilj.org/wp-content/uploads/2010/09/HILJ_51-1_deBurca.pdf (дата звернення: 11.03.2017)
613. Burkina Faso v. Mali case // ICJ Reports, 1986, pp. 554, 631–3.; 80 ILR, pp. 459, 532–533.
614. Calvo M. C. Le Droit International theoretique et pratique présédé d'un exposé historique des progrès de la science du droit de gens. Tome

- premier. Troisième édition. Complétée. Paris. 1880. 712 p.
615. Case concerning Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Libyan Arab Jamahiriya v. United Kingdom) / Provisional Measure. I.C.J. Reports. 1992. p. 15, paras. 39-40.
 616. Case Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area (Canada/United States of America). Judgment of 12 October 1984. URL: www.icj-cij.org/docet/index.php?sum=346sp1=3sp2=3scase=67sk=6f. (дата звернення: 03.05.2018)
 617. Case T-306/01, Ahmed Ali Yusuf and Barakaat International Foundation, para. 281. URL: <https://www.asil.org/insights/volume/12/issue/22/kadi-al-barakaat-v-council-eu-ec-commission-european-court-justice> (дата звернення: 11.03.2017)
 618. Cassese A. International law. Oxford University Press, 2001. 469 p.
 619. Cassese A. Modern Constitutions and International Law // *Recueil des Cours*, 1985. T. 192. P. 333-476.
 620. Cheng B. General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals. Cambridge Academ, 2004. 544 p.
 621. Chorzow Factory (Merits). PCIJ. Series A. № 17 (1928). P.29. URL: https://www.icj-cij.org/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_09/28_Usine_de_Chorzow_Competence_Arret.pdf (дата звернення: 11.04.2017)
 622. Cohen R., Michalka M. Cooperative Security: New Horizons for International Order // *The Marshall Centre Papers*. 2001. № 3. 68 p.
 623. Cohen R., Westbrook R. Conclusion: The beginnings of international relations. // *Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations* / ed. by R. Cohen and R. Westbrook. Baltimore and London. The Johns Hopkins University Press. 2000. P. 225-236.
 624. Cooper J. S. Reconstructing History from Ancient Inscriptions: The Lagash Umma Border Conflict Sources from the ancient Near East. Vol.2., F1. Malibu, CA, Undena Publications, 1983. 61 p.
 625. Corfu Channel case // *ICJ Reports*, 1949, pp. 4, 22; 16 AD, p. 155.
 626. D'Amato A. Good Faith. *Encyclopedia Of Public International Law*. 1992. p. 599-601.
 627. Degan V. D. Some objective features in positive International Law // *Theory of International Law at the Threshold of the 21st Century. Essays in honour of K. Skubiszewski* / ed. By J. Makarczyk. The Hague London Boston. Kluwer Law International. 1996. S.123-147.

628. Degan V.D. Sources of International Law. Martinus Nijhoff Publishers. The Hague. Boston; London. 1997. 564 p.
629. Dickinson E. The equality of states in international law. Cambridge: Harvard University press. 1920. 424 p.
630. Dissenting opinion by judge Zoricic P. 104. URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/8/008-19500330-ADV-01-03-EN.pdf>. (дата звернення: 03.05.2018)
631. D'Amato A. Good Faith // Encyclopedia of Public International Law. Rudolf Bernhardt. North-Holland, 1992. P.599-601.
632. D'Amato A. Symposium: The Intersection of United States Constitutional Law with International and Foreign Law: Natural Law A Libertarian View // Florida International University Law Review. 2007. Vol. 3. P. 97-111.
633. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations 2625 (XXV). URL: <http://www.un-documents.net/a25r2625.htm> (дата звернення: 03.05.2018)
634. Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area, Judgment, I.C.J. Reports 1984. p. 246. URL: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/67/067-19841012-JUD-01-00-EN.pdf>. (дата звернення: 03.05.2018)
635. Dewitt D. Common, comprehensive, and cooperative security. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09512749408719067> (дата звернення: 11.03.2017)
636. Domingo R. The Crisis of International Law // Vanderbilt Journal of International Law. 2009. Vol. 42. P.1543-1593.
637. Draft Articles on the Law of Treaties, Report of the International Law Commission on the work of its eighteenth session // British Year Book. 1996. Vol. II. P. 248.
638. Dupuy P.-M. A Doctrinal Debate in the Globalisation Era: on the «Fragmentation» of International Law // European Journal of Legal Studies, 2007. Issue 1. P. 34 URL: http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/6839/EJLS_2007_1_1_2_Dup_EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y (дата звернення: 09.06.2018)
639. Eastern Greenland case // PCIJ, Series A/B, No. 53, pp. 52 ff.; 6 AD, pp. 95, 100-102.
640. Engel and others v. the Netherlands, 08 June 1976. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-57479&filename=001-57479.pdf>. (дата звернення: 03.05.2018)
641. Encyclopedia of public international law: [consolidated library edition].

- Vol. 2 East African Community to Italy-United States Air Transport Arbitration (1965). Rudolf Bernhardt; Max-Planck-Institut für Ausländisches Öffentliches Recht und Völkerrecht. Amsterdam North-Holland, 1999. XIX, 1510 p.
642. Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts / Herausgegeben von den Mitgliedern des Bundesverfassungsgerichts. Tübingen: J.C.B. Mohr. Paul Siebeck, 1988. 448 p.
 643. Eritrea/Ethiopia Boundary Commission of 13 April 2002 // 130 ILR, pp. 1, 35-6.
 644. European Court of Human Rights, Golder v. the United Kingdom judgment of 21 February 1975 // European Court of Human Rights Portal. URL: <http://www.echr.coe.int/echr> (дата звернення: 03.05.2018)
 645. Evans M. D. International law. Oxford University Press, 2006. 833 p.
 646. Fabian O. R. General Principles of Law in the Decisions of International Criminal Courts and Tribunals. Martinus Publishers. Leiden.Boston. 2008. 237 p.
 647. Fenwick C. International Law. Revised and enlarged. New-York: Appleton Century Crofts, Inc. 1952. Third edition. 744 p.
 648. Ferenz B.A Common Sense Guide To The World Peace. L.: Oceana. 1985. 112 p.
 649. Fitzmaurice, G. The Future of Public International Law and of the International Legal System in the Circumstances of Today. International Relations, 1975. 5(1). P.743–775.
 650. Fitzmaurice G. The general principles of international law considered from the standpoint of the rule of law // Recueil des Cours. Académie de Droit International. 1957. II. A.W.Sijthoff, Leyde (Pays Bas). 1958. P. 5-227.
 651. Friedmann W. The Uses of «General Principles» in the Development of International Law, AJIL, 1963. Vol. 57. P. 278-299.
 652. Friedmann W. Legal Theory. London. Stevens & sons. Limited, 1949. 470 p.
 653. Friedrich J. Staatverträge des Hatti Reiches in hethitischer sprache. Mitteilungen der Vorderasiatisch Aegyptischen Gesellschaft (E.V.). Band 34, 1 Heft. Leipzig. J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung. T. II. 1930. 227 s.
 654. Friedrich J. Staatverträge des Hatti Reiches in hethitischer sprache. Mitteilungen der Vorderasiatisch Aegyptischen Gesellschaft (E.V.). 1926, 1. Leipzig. J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung. T. I, 1926. 171 p.
 655. Gaja G. General Principles of Law. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. 2013. URL:

<http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1410> (дата звернення: 09.06.2018)

656. George R. P. In defense of Natural Law. Oxford: Oxford University Press. 1999. 360 p.
657. Boas G. Public International Law: Contemporary Principles and Perspectives. Edward Elgar Publishing, 2012. 370 p.
658. Goldsmith J., Posner E. Limits of international law. N.Y.; Oxford: Oxford University press, 2005. 272 p.
659. Graefrat B. Zur Stellung der Principien im gegenwartigen Volkerrecht. Berlin. 1968.
660. Grey T. C. Freestanding Legal Pragmatism // Cardozo Law Review. 1996. P.21-42.
661. Grewe W.G. The Epochs of International Law / translated and revised by M.Byers. Walter de Gruyter. Berlin; New York. 2000. 780 p.
662. Guggenheim P. Traité de Droit international public. Avec mention de la pratique internationale et suisse. Deuxieme edition revue et augmentee. Tome I. Librairie de l'Université, Georg & Cie S.A. Geneve, 1967. 352 p.
663. Harris D. J., O'Boyle M., Warbrick C. Law of the European Convention on Human Rights / 3-d ed-n. Oxford: Oxford University Press, 2014. 1080 p.
664. Hiller T. Sourcebook on public international Law. Cavendish publishing limited. 1998. 883 p.
665. Henderson C. W. Understanding international law. Chester: Wiley-Blackwell, 2010. 468 p.
666. Henkin L. International Law: Politics and Values. Martinus Nijhoff Publishers, 1995. 380 p.
667. Herczegh G. General Principles of Law and the International Legal Order. Budapest 1969. 129 p.
668. Higgins R. Problems and process International Law and how we use it. Oxford: Clarendon Press. 1994. XXVII. 274 p.
669. Hommes H. J. Major Trends in the history of legal philosophy. North Holland Publishing Company. Amsterdam. New York. Oxford. 1979. 380 p.
670. International Legal System. Its Dynamics and Limits // The American Journal of Comparative Law 26: 2 Proceedings of an International Conference on Comparative Law (Salt Lake City , Utah, February 24-25, 1977). 1977. pp. 187-198.
671. Hart H. L. A. The Concept of Law. Oxford: Clarendon Press, 1994. 328 p.
672. Halperin J. L. L'apparition et la portée de la notion d'ordre juridique dans

la doctrine internationaliste du XIXème siècle, Droits, Oct. 2001. pp. 41-51.

- 673. Hillier T. Sourcebook on Public International Law. Cavendish Publishing Limited. London.Sydney. 1998. 920 p.
- 674. Janis M. W. American versions of the International Law of Christendom: Kent, Wheaton and the Grotian tradition // Netherlands International Law Review. 1992. Vol. XXXIX. № 1. P. 37-61.
- 675. Jaye E. General Principles and Comparative Law. The European Journal of International Law. 2011. Vol. 22 no. 4. 23 p.
- 676. Jessup P. C. Tansnational Law. New Hawen: Yale University Press; London: Oxford University Press, 1956. 113 p.
- 677. Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening) URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/143> (дата звернення: 11.03.2018)
- 678. Kelly J. M. A Short History of Western Legal Theory. Clarendon Press. Oxford. 1992. 466 p.
- 679. Kelsen H. Principles of International Law. New York, 1952. 461 p.
- 680. Kelsen H. The Principles of International Law. New York: Holt, Rinchart and Winston, 1967. 460 p.
- 681. Kelsen H. The Pure Theory of Law and Ananalitical // Harward Law Review, Vol. 55, No. 1. November, 1941. pp. 44-70.
- 682. Kennedy D. The Sources Of International Law // American University International Law Review. 1987. 101 p.
- 683. Klabbers J. Informal ag Mosler reements in International Law: towards a theoretical Framework in the Finnish Yearbook of International Law. 1994. Vol. V. P. 267-387.
- 684. Klabbers J., Piiparinen T. Normative Pluralism and International Law. Exploring Global Governance. Cambridge University Press. 2013. 370 p.
- 685. Kleinlein T. Between Myths and Norms: Constructivist Constitutionalism and the Potential of Constitutional Principles of Inetrnational Law // Nordic Journal of International Law 81. 2012. p. 79-132
- 686. Kolb R. Principles as sources of international law: (with special reference to good faith) // Netherlads International Law Review, 2006, vol. 53, no. 1. P.1-36. URL: <http://archive-ouverte.uniqe.ch> (дата звернення: 22.05.2018)
- 687. Koskeniemi M. From apology to Utopia: The structure of international legal argument. Cambridge: Cambridge University Press. 2005. 740 p.
- 688. Koskeniemi M. Sources of international Law. Ashgate Dartmouth, 2000. 600 p.

689. Korff S. A. An introduction to the history of international law // The American Journal of international law. 1924. Vol. 18. pp. 246-259.
690. Koroseč V. Hethitische Staatsverträge ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung. Leipziger rechtswissenschaftliche Studien 60. Leipzig: Verlag von Theodor Weicher, 1931. 116 s.
691. Kotzur M. Good Faith. (Bona Fide). Max Planck Encyclopedia Of Public International Law. 2009. URL: <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1412?prd=EPIL> (дата звернення: 09.06.2018)
692. Lammers J. G. General Principles of Law Recognized Civilized Nations, in: Essays on the Development the International Legal Order in Memory of H.F. Panhuys. 1980. P. 53-75.
693. Land, Island and Maritime Frontier Dispute (EL Salvador / Honduras), Application to Intervene, Judgment // URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/75/075-19900913-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 09.06.2018)
694. Lauterpacht H. Private Law Sources and Analogies of International Law: With Special Reference to International Arbitration. The Lawbook Exchange, Ltd., 2002. 326 p.
695. Lauterpacht H. Second Report on the Law of Treaties, UN Doc. A/CN.4/87. 1954. P. 35-53.
696. Lauterpacht H. The Function of Law in the International Community. Oxford: Clarendon Press, 1933. 933 p.
697. Lauterpacht H. International Law. Volume 1: The General Works. Cambridge. At the University Press. 1970. 539 p.
698. Lauterpaht H. Private law sources and analogies of international law. Green & Co., Ltd.: 1927. 325 p.
699. Lawrence T. J. The Principles of International Law. Seventh edition revised by P.H. Winfield. London. The Macmillan & Company. Ltd. 1925. 766 p.
700. Le Fur L. La Theorie Du Droit Naturel depuis le XVII siecle et la doctrine moderne // Recueil Des Cours. Académie de Droit International. 1927. III. Librairie Hachette, Paris. 1928. P. 263-442.
701. Les documents épistolaires du palais de Mari. Tome II. Littératures anciennes du Proche Orient 16. Les Éditions du Cerf. Paris. 1998. 688 p.
702. Lowe Vaughan, Warbrick Colin The United Nations and the Principles of International Law: Essays in Memory of Michael Akehurst. Routledge, 1994. 266 p.
703. Lukashuk I. I. The Principle Pacta Sunt Servanda and The Nature of

- Obligation Under International Law. The American Journal of International Law. Vol.83, No.3. 2015. P.513-518.
704. M.C. v. Bulgaria. Appl. № 39272/98. Council of Europe: European Court of Human Rights. 3 December 2003. Para. 163.
705. MacDonald R. St. J. Fundamental Norms in Contemporary International Law. Canada. Y.B. Int'l L. 1987. Vol.25. p. 115.
706. Malanczuk P. Akehursts modern introduction to international law. 1997, 7nd rev. ed. London; New York: Routledge. XXII. 449 p.
707. Marckx v. Belgium, 1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22respondent%22:%5B%22BEL%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D%7D> (дата звернення: 03.05.2018)
708. Markun L. Principles of International Law. Little Blue Book. № 1602. Haldeman-Julius Publications. Girard, Kansas. 31 p.
709. Martens G. F. Précis du droit des gens moderne de l'Europe. V. II. Paris: Alcan editeur, 1864. 452 p.
710. McDougal M., Lasswell H., Miller J. The Interpretation of International Agreements and World Public Order. Principles of Content and Procedure. New Haven Press, New Haven, 1994. 536 p.
711. Meron Th. Human Rights and Humanitarian Norms of Customary International Law. Oxford, 1989.263p.
712. Michael D. Nolan Frédéric Gilles Sourgens. Issues Of Proof Of General Principles Of Law In International Arbitration. World Arbitration And Mediation Review. 2009. 30 p.
713. Milojevic M. The Principle of Non-Interference in the Internal Affairs of States. Facta Universitatis. Series: Law and Politics. 2000. Vol.1. №4. p. 427-447.
714. Mitchell A. D. Good Faith In Wto Dispute Settlement. Melbourne Journal Of International Law. 2006. 339p.
715. Mitchell W. An Essay on the Early History of Law Merchant. Cambridge, University Press. 1904. 196 p.
716. Morgenthau H. Positivism, Functionalism, and International Law // American Journal of International Law. 1940. P. 260-284.
717. Mosler H. General Principles of Law // Encyclopedia Of Public International Law. 1999. Vol. 2. P. 511-527
718. Murphy S. Principles of international law. Thomson/West, 2006. 506 p.
719. Müller-Jochims M. Geschichte des Völkerrechts im Altertum. Leipzig. Ernst Keil & Comp. 1848. 266 s.
720. Luhmann N. L'unité du système juridique. Archives de philosophie du

droit, 1986. pp. 163-188.

721. Nady K. Some Theoretical Problems of the Responsibility of States in International Law // *Acta Universitatis Szegedienses. Acta Juridica et Politica*. 1973. T. XX. Fasc. 7.
722. Neff S. A short history of international law // *International Law* / ed. by Malkolm D. Evans. 2-nd ed. Oxford: Oxford University Press. 2014. P.29-55.
723. Nippold O. Developpement Historique du Droit International depuis le congres de Vienne // *Recueil de Cours. Académie de Droit International*. 1924. Tome 2 de la collection. Paris. Librairie Hachette. 1925. P. 5-120.
724. Numelin R. The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and international relations. London. Oxford University Press. Ejnar Munksgaard. Copenhagen. 1950. 372 p.
725. Oberndorfer L. Transnationalisierung des rechts, transitional constitutionalism und internationales verfassungsrecht // *Intern. Constitutional law: Working paper*. Wien, 2007. № 1. S. 1-25.
726. O'Connor J. F. Good Faith in International Law. Aldershot: Dartmouth Publishing Company, 1991. 148 p.
727. Onuf N. Further Thought on a New Source of International Law // *The American Journal of International Law*, 1971 V. 65. pp. 774-782.
728. Orakhelashvili A. Peremptory Norms in International Law. 2006. 672 p.
729. Panezi M. Sources of Law in Transition Re-visiting General Principles of International Law // *Ancilla Iuris*, 2007. P.66-79.
730. Paradisi B. I Fondamenti Storici della Comuta Giuridica Internazionale. Siena. Circolo Giuridico della Universita. 1944. 90 p.
731. Paul V. The Legal Consequences of Conflict between a Treaty and an Imperative Norm of General International Law (Jus Cogens). *OZÖR*. № 21. Wien, 1971.
732. Phillipson C. The International Law and Custom of ancient Greece and Rome: in two volumes. Macmillan and Co. Limited. London. 1911. Vol. II. 421 p.
733. Potočný M., Myslík S. Legal Principles of Peaceful Coexistence. *Acta Universitatis XVII Novembris Pragensis*. Praha, 1968. p.6-59.
734. Pramathanath Bandyopadhyay. International Law and Custom in Ancient India. Ramanand Vidya Bhawan. 1982. 161 p.
735. Prosecutor v. Furundzija. № IT-95-17/1-T10. Trial Chamber. Judgment. 10 December 1998. URL: <http://www.icty.org/x/cases/furundzija/tjug/en/fur-tj981210e.pdf> (дата звернення: 11.03.2018)

736. Quadri R. ours general de droit international public. R.C.A.D.I., 1964. Vol. III. 415 p.
737. Raimondo F. General principles of law in the decisions of international criminal courts and tribunals BRILL, 2008. 212p.
738. Rann of Kutch Arbitration between India v. Pakistan // ICJ Reports, 1968. – 50 ILR, p. 2.
739. Reardon B. Sexism and the War System. Syracuse University Press, 1996. 112 p.
740. Redslob R. Histoire des Grandes Principes du Droit des Gens depuis l' antiquité jusqu'a la veille de le grande guerre. Paris. Librairie Arthur Rousseau.1923. 600 p.
741. Rehman J. International Human Rights Law // Pearson Education. 2010. 947 p.
742. Rechts und Wirtschafturkunden Historisch chronologische Texte. Texte aus der Umwelt des Alten Testaments. Band I / Borger R., Dietrich M., Edel E., Loretz O., Rössler O., von Schuler E. Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn. 1983. S. 130-189.
743. Rieter E., Henri de Waele Evolving Principles of International Law: Studies in Honour of Karel C. Wellens. Martinus Nijhoff Publishers, 2011. 348 p
744. Reinhold S. Good Faith In International Law // UCL Journal Of Law And Jurisprudence. 2013. Vol.2. P.40-63.
745. Rousseau Ch. Droit international public. Paris, 1970. T. 1. Introduction et sources. 1970. 464 p.
746. Robledo A. Gomez Le ius cogens international: sa genèse, sa nature, ses fonctions // Collected Courses of the Hague Academy of International Law. Brill; Nijhoff, Leiden; Boston, 1981. Vol. 172. 218 p.
747. Rolin H. Les principes du droit international public // Recueil des cours, The Hague, 1950. Vol. 77. P. 305-480.
748. Rostovtseff M. International relations in the ancient world. // The History and Nature of International Relations / ed. by E. Walsh. New York. The Macmillan Company. 1922. P. 31-65.
749. Rüdiger Wolfrum Solidarity: A Structural Principle of International LawSpringer, 2010. 238 p.
750. Saul M. Identifying Jus Cogens Norms: The Interaction of Scholars and International Judges // Asian Journal of International Law / FirstView Article. May 2014. pp 1-29. Second report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur The origin of international responsibility// YILC 1970 Volume II. P.177-199.

URL:http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1970_v2.pdf
(дата звернення: 11.03.2018)

751. Saul M. The European Court Of Human Rights Margin Of Appreciation And The Processes Of National Parliaments. Human Rights Law Review. Oxford. 2015. p. 745-774.
752. Second report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur – The origin of international responsibility// YILC 1970 Volume II. – P.177-199.
- URL: http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1970_v2.pdf
(дата звернення: 11.03.2018)
753. Second report on the law of treaties, by Sir Humphrey Waldock, Special Rapporteur // Yearbook of International Law Commission. 1963, vol. 2. P. 36-95.
754. Separate opinion of judge Cancado Trindade «Belgium v. Senegal»: note 2 at 158. URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/144/144-20120720-JUD-01-04-EN.pdf>(дата звернення: 11.03.2018)
755. Shaw M. International Law. 6nd ed. Cambridge: Cambridge University Press. 2008. 1542 p.
756. Siderman de Blake v. Republic Argentina, 965 F 2d 699, at 718 (CA 9th Cir. 1992)URL: https://www.refworld.org/cases,USA_CA_9,56d6bf794.html (дата звернення: 11.03.2018)
757. Scharzenberger G. Fundamental Principles // Recueil des Cours 1995. № 87 (1). P.195.
758. Scharf M. P. International law in crisis: A qualitative empirical contribution to the compliance debate // Cardozo law rev. N.Y., 2009. Vol.31, № 1. P. 45-98.
759. Schrijver N., Weiss F. International Law And Sustainable Development: Principles And Practice. Martinus Nijhoff Publishers, 2004. 711 p.
760. Schwarzenberger G. International Law and Order. London, Stevens & Sons, 1971. 298 p.
761. Schwarzenberger G., Brown E. A Manual of International Law / 6th edn, Professional Books Limited. 1976. 612p.
762. Steiger H. Universality and Continuity in International Public Law // Universality and Continuity in International Law / Thilo Marauhn and Heinhard Steiger. Eleven International Publishing, the Hague, 2011. P. 13-43.
763. Scott J. B. The Catholic Conception of International Law: Francisco de Vitoria, Founder of the Modern Law of Nations. Francisco Suarez,

- Founder of the Modern Phil. Washington, D. C., Georgetown university press, 1934. 494 p.
764. Shih-Tsai Chen. Equality of States in Ancient China. // American Journal of International Law. 1941. No. 4. Vol. 35. P. 641-650.
765. Shaw M. N. International Law. Cambridge University Press, Sixth edition. 2008. 1710 p.
766. Slivenko v. Latvia, Judgment of 9 October 2003, ECHR 2003-X, p.265, para. 120.
767. Slovenia. Constitutional Court. Important decision. Identification: SLO-2001-1-001 // Bulletin on Constitutional Case-Law. Strasbourg. 2001. Edition 1. P. 131-133.
768. South-West Africa Cases (Ethiopia v. South Africa; Liberia v. South Africa) // ICJ Reports. 1966. 56p.
769. Sun Tzu. The Art of War. Oxford University Press, 1963. 197 p.
770. Suy E. The Concept of Jus Cogens in Public International Law // The Question of Jus Cogens in International Law: papers and proceedings II/ Carnegie Endowment for International Peace, Conference on International Law, Lagonissi (Greece), April 3-8, 1966, Geneva: Carnegie Endowment for International Peace (European Centre), 1967. P. 17-77.
771. The Catholic Concept of International Law. Francisco de Vitoria... Francisco Suarez / A Critical examination and justified appreciation by J. B. Scott, Washington, 1934. 494 p.
772. Lawrence T. J. The principles of international law. D.C. Heath & co., 1910. 745 p.
773. The Diversion of Water from the Meuse (Neth. v. Belg.) Judgment. June 28, 1937. PCIJ // Series A/BNº70 / Series CNº81. URL: www/internationalwaterlaw.org/cases/meuse.html. (дата звернення: 03.05.2018)
774. Trinidad A. Foundations Of International Law: The Role And Importance Of Its Basic Principles / International Law for Humankind: Towards a New Jus Gentium / General Course on Public International Law. Part I // Recueil des Cours de Droit International de la Haye. 2010. Ch. V. P. 53-86.
775. Trinidad A. El Derecho Internacional de los Derechos Humanos en el siglo XXI. Editorial Jurídica de Chile, 2001. pp. 416-429.
776. Trinidad A. International Law for Humankind: Towards a New Jus Gentium / General Course on Public International Law. Part I // Recueil des Cours de Droit International de la Haye. 2005. Vol. 317. P.31-439.
777. Trinidad A. Jus cogens: the determination and the gradual expansion of

its material content in contemporary international case-law. URL: <http://www.oas.org/dil/esp/3%20-%20cancado.LR.CV.3-30.pdf> (дата звернення: 05.02.2018)

- 778. Tunkin G. The nuclear age and jurist in an ivory tower // *International Law at the Time of its Codification: Essays in Honour of Roberto Ago*. Milan, 1987, Vol. I. 604 p.
- 779. Vallindas P. G. General Principles of Law and the Hierarchy of the Sources of International Law. *Grundprobleme des internationalen Rechts / Festschrift für Jean Spiropoulos; herausgegeben von D.S. Constantopoulos, C.Th. Eustathiades [und] C.N. Fragistas*, Bonn, 1958. P. 425-431.
- 780. Verdross A. Jus dispositivum and Jus cogens in International Law // *American Journal of International Law*. 1966. Vol. 60. No 1. pp. 55-63.
- 781. Verdross A. Les principes généraux du droit dans la jurisprudence internationale // *Collected Courses of the Hague Academy of International Law*. Boston, 1935. Vol. 52. P.191-154.
- 782. Vincent R. *Nonintervention and International Order*. Princeton University Press. 2014. 465 p.
- 783. Virally M. The Sources of International Law // *Manual of Public International Law*. London: St Martin's Press. 1968. P. 116-174.
- 784. Virally M. Good Faith in Public International Law // *American Journal of International Law*. 1983. Vol. 77. P.130-134.
- 785. Virally M. *Panorama du Droit International contemporain (Cours general de droit international public)* // *Recueil des Cours. Académie de droit international*. 1983. T. 183. 382p.
- 786. Voigt C. The Role of General Principles in International Law and their Relationship to Treaty Law. *Retfærd Årgang* 2008. Nr. 2/121. 23 p.
- 787. Waldock H. *General Course on Public International Law*. 106 RCADI, 1962. № II, p. 235.
- 788. West Germany, Holland and Denmark // *ICJ Reports*, 1969, pp. 3, 53; 41 ILR, pp. 29, 83.
- 789. Westlake J. *Chapters on the Principles of International Law* BiblioLife, 2009. 298 p.
- 790. Wet E. de. The Prohibition of Torture as an International Norm of Jus Cogens and Its Implications for National and Customary Law // *European Journal of International Law*. 2004. № 15. P. 97-121. URL: <http://www.ejil.org/pdfs/15/1/349.pdf> (дата звернення: 06.10.2018)
- 791. White G. The Principle of Good Faith // *The United Nations and the Principles of International Law. Essays in Honour of Michael Akehurst /*

- ed. V. Lowe and C. Warbrick. London; New York: Routledge, 1994. P. 230-255.
792. Wright R. Custom as a Basis for International Law in the Post War World // *The Texas International Law Forum*, 1966, V. II, Summer. № 2. p. 153-154.
793. Yackee J.W. Pacta Sunt Servanda and State Promises to Foreign Investors Before Bilateral Investment Treaties: Myth and Reality // *Fordham International Law Journal*. Volume 32, Issue 5, Article 5. 2008. p.1550-1613.
794. Yearbook of International Law Commission. Summary records of the fifteenth session. 1963, vol. 1, NY, 1964. 323p.
795. Ziegler A. R., Baumgartner J. Good Faith as a General Principle of (International) Law // *Good Faith and International Economic Law* / ed. A. D. Mitchell, M. Sornarajah, T. Voon. Oxford: Oxford University Press, 2015. P. 9-36.
796. Zolo D. Hans Kelsen: International Peace through International Law. 2007. URL:<http://www.juragentium.org/topics/thil/en/kelsen.htm> (дата звернення: 07.05.2018)
797. Zadorozhna S. Margin of Appreciation: the interaction of International Public Order with Public Order of National Legal Systems // 8-th LUMEN International Scientific Conference “Rethinking Social Action. Core values in Practice”, 6-9 April 2017, Suceava, Rumania s Cernivtsi, Ukraine.: LUMEN Media Publishing, UK, 2017. P.433-435.
798. Zadorozhna S. Political and Moral Aspects of Guaranteeing the Principles of International Law // 8-th LUMEN International Scientific Conference “Rethinking Social Action. Core values in Practice”, 3rd International Conference “Ethical s Social Dimensions on Public Administration s Law 26-29 April 2018, Suceava, Rumania s Cernivtsi, Ukraine.: LUMEN Media Publishing, UK, 2018. P.347-348.
799. Zadorozhna S. Political and Moral Aspects of Guaranteeing the Principles of International Law // *European Journal of Law and Public Administration*. 2018. Vol.5, № 1. P.156-162.

Наукове видання

Задорожна Світлана Михайлівна

**ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА :
ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ**

Монографія

Літературний редактор *Лукул О.В.*
Художнє оформлення *Володимир Кирилюк*

Підписано до друку 17.12. 2018. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Умов.-друк. арк. 19,7.
Обл.-вид. арк. 21,2. Тираж 300. Зам. 0000.
Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.